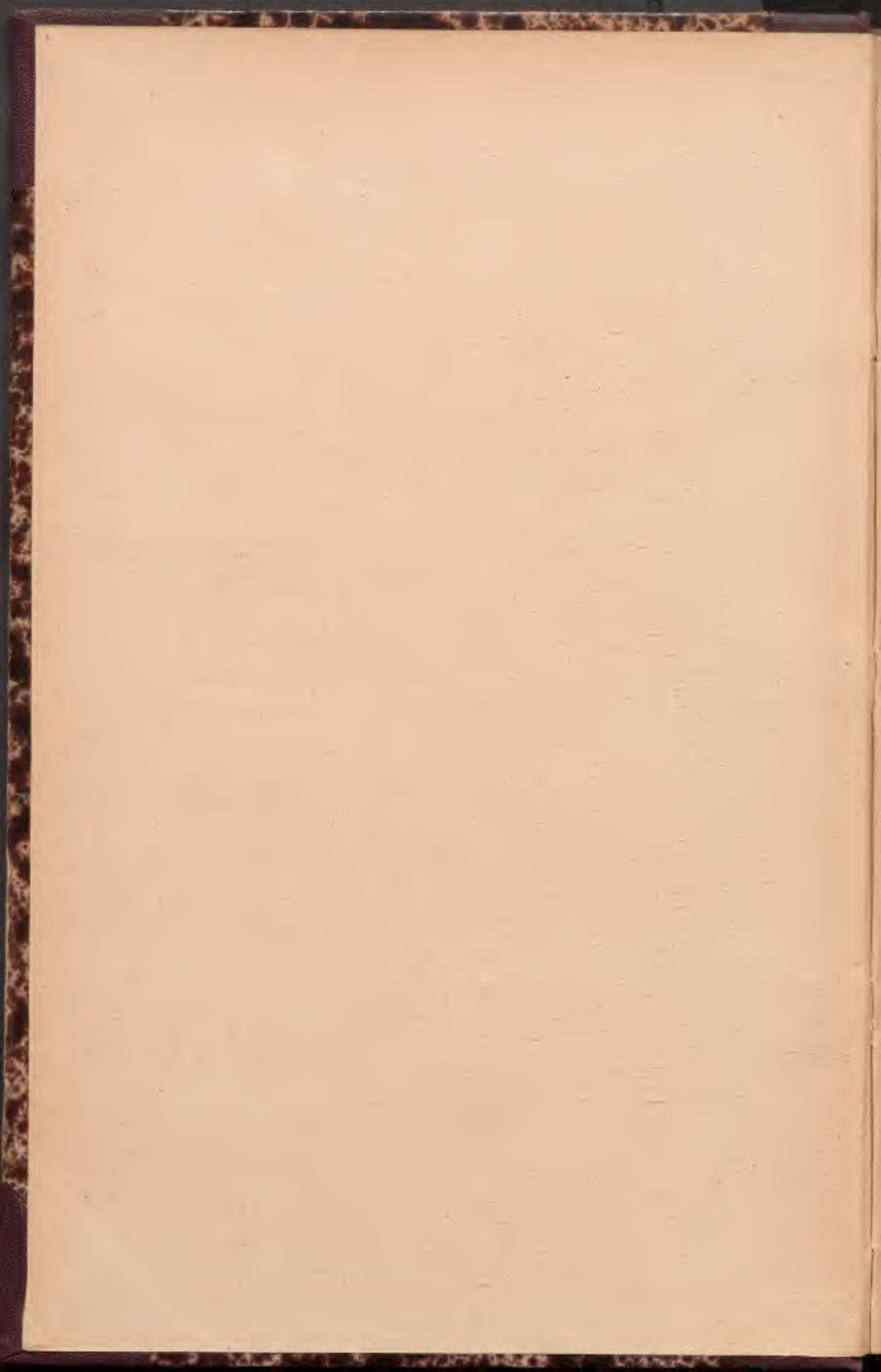
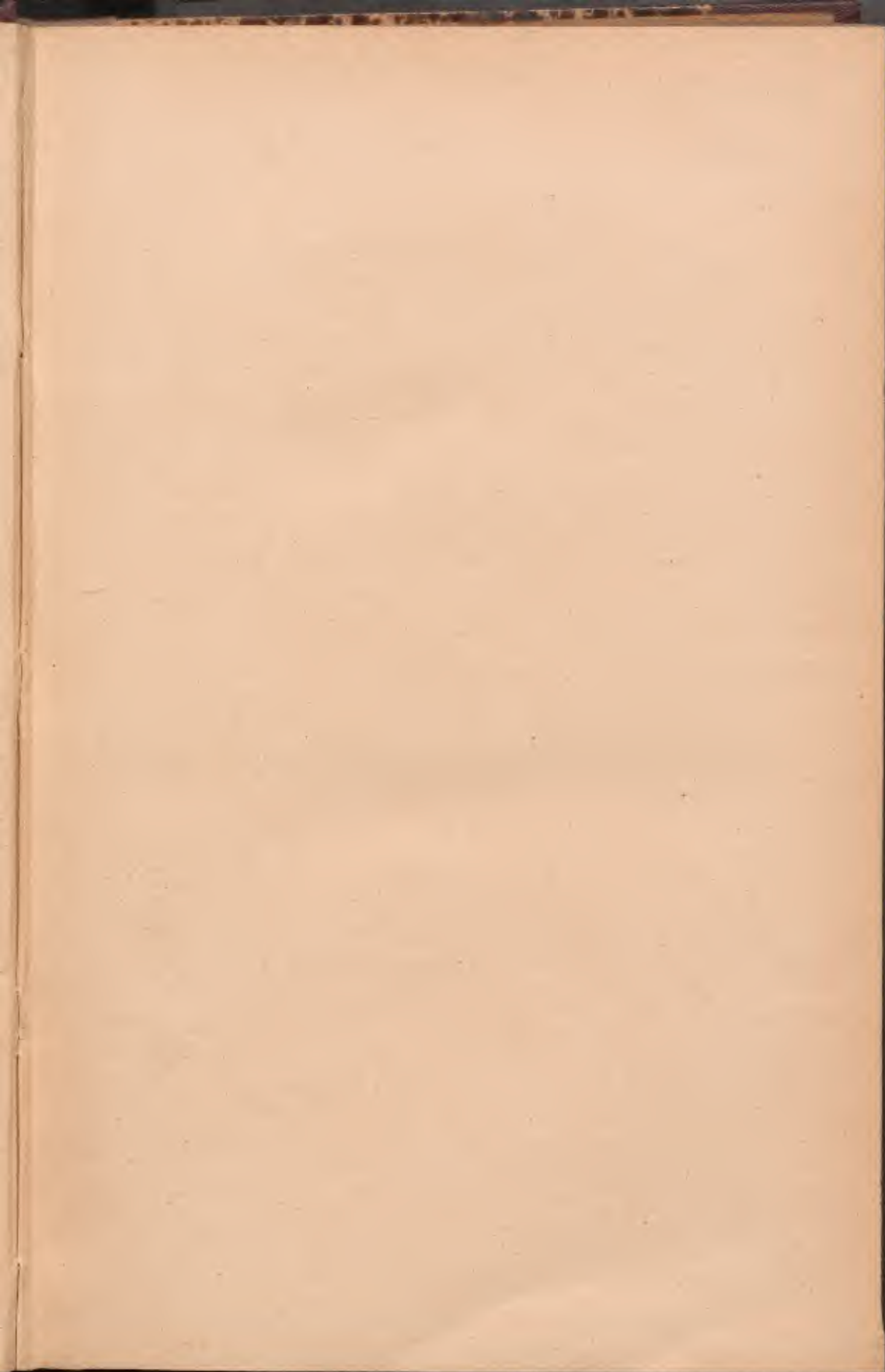
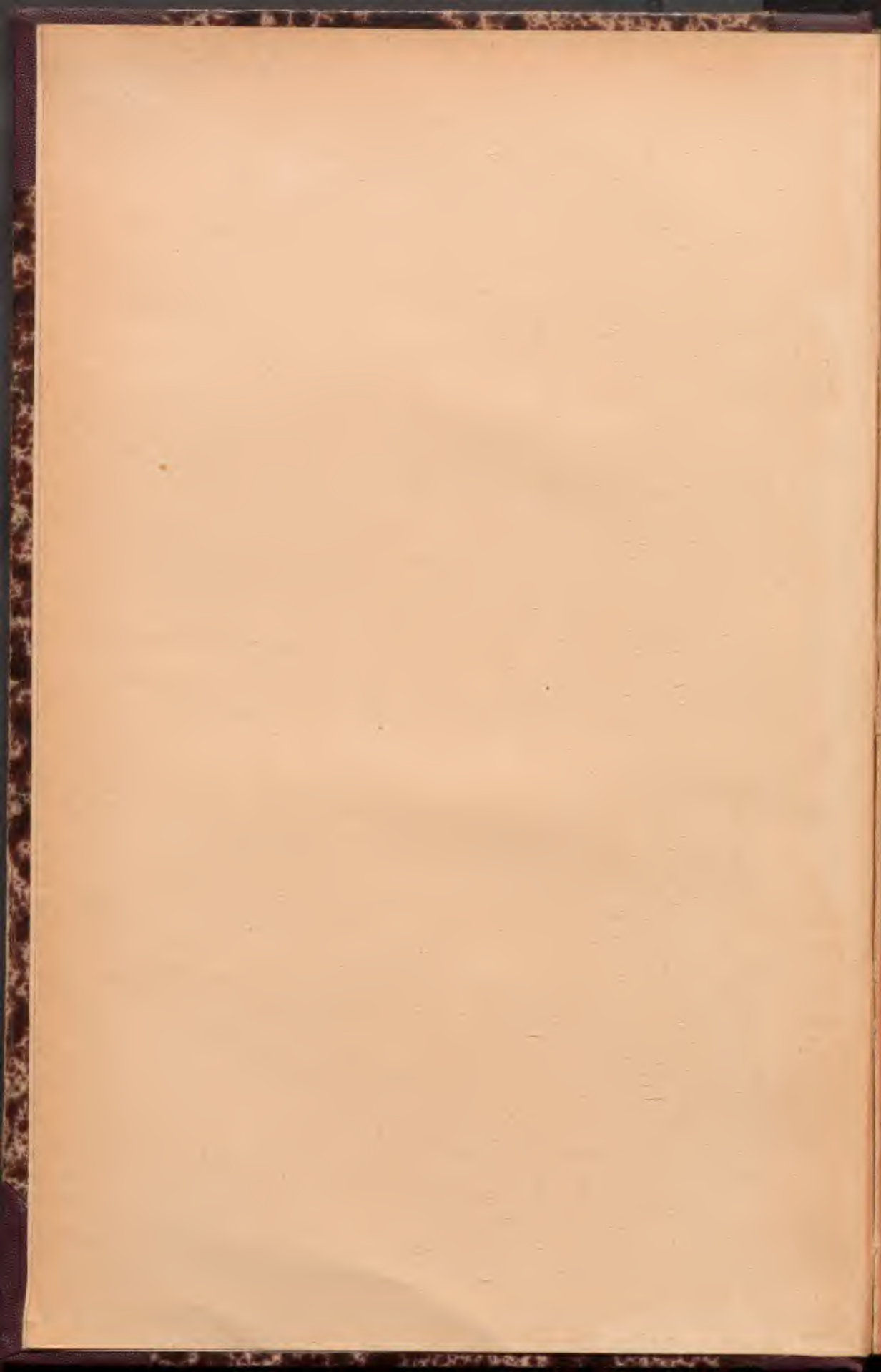

854

C. III. 5

ՀԱՐ ԵՐԶՈՒ

II ՏՈՒՐ

ՄԱՌԴՁ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№ 5

Մ Ա. Յ Ի Ս

1902

—

Ք Ի Յ Լ Ի Ս

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Երևանի Պրակտիկական Գրական Փոխհասկացություն.

1902

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 5

1.	ՎՐԱՆԻՆ ՏԱԿ, պատմուածք Լ. Բաւարեանի	5
2.	ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՕՏԻՒՆԵՐ, բանաստեղծ. Աւ. Իսահակեանի	12
3.	ՋՀՈՒԿ-ՔՈՒՇԱՆ, լէսյ Շահրխարի	13
4.	ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ, լէսյ Հանրի Բորդօի, թարգմ. Հ. Առաքելեանի	23
5.	ԱՆՃԱՐԱՅԱԾԸ, պատմուածք Ե. Ֆրանգեանի	38
6.	ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԿԻՆԵՐԸ, Ա. Դօդէի, թարգմ. Ա. Ֆեքվանեանի	45
7.	ԶՈՒԿԵՐՄԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴՐԱՄԱՆ, Ե. Թ.	83
8.	ԴՈՒԹԱՆԻ ՇՈՒՐՋԸ, Ա. Արաճապեանի	91
9.	ԱՇԽԱՏԵՂ ԵՍ ԴՈՒ..., բանաստեղծ. Ադա Նեգրի, թարգմ. Յ. Յակոբեանի	104
10.	ՀԵՆՐԻԿ ԻԲՍԷՆ, յօդ. Վ. Նալբանդեանի	106
11.	ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ	127
12.	ԱՂՋԻԿ, առողջապահական և բարոյագիտական էտիւդ բժայ. Վ. Արծրունու.	147
13.	ՀՈՍՀՈՍՆ ՈՒ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՏԸ, պատմուածք Առանձարի	160
14.	ՄԱՏԵՆԱՅՈՍՈՒԹԻՒՆ.—19) Dr. Max Nordau. „Der Zionismus“, Ե. Թ.—20) Բժիկ. Վ. Արծրունի, «Թողա՛տ կամ Բարակացա՛ւ, Լ. Ս. Նոր ստացուած գրքեր	174 180
15.	ՏՆՏԵՍԱԳԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Անգլիացի և ասիացի նաւթագործը, Ի.	181
16.	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—† Բաղրատ Վ. Քաւաքալեան.—Վեղարար իղէալիստներ.—Մենք չը զիտենք օգտուել եղած ոյժերից.—Թիֆլիսի քաղաքային ընտրութիւնների նախապատրաստութիւններ.—Սնկախութիւն պահանջու ղժուարութիւնը.—Արքունական հողաբաժիններ ձեռք բերելու նոր կանոններ.—Մի խորհուրդ մեր երիտասարդներին.—Մի թիթարական երեւոյթ մեր հասարակական կեանքում	184
	Պաշտօնական հաղորդագրութիւններ	190
17.	ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Կուրան անկախ.—Մարտինիկայի աղէաը.—Ֆրանս-ռուսական ղինակցութեան նոր յոյց.—Ֆրանսիական պարլամենտի նոր կազմը.—Նոր կա-	

Հիւանդ. XIV տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 5

U U 3 1 U

1902

Þ þ ð ʟ ʞ ʟ

Типографія Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերութեան.
1902

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 1 іюня 1902 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 5

1.	ՎՐԱՆԻՆ ՏԱԿ, պատմութեան Լ. Բաւարեանի	5
2.	ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՕՏԻՒՆԵՐ, բանաստեղծ. Աւ. Իսահակեանի	12
3.	ՋՀՈՒԴ-ՔՈՒՇԱՆ, վէպ Շահրիարի	13
4.	ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ, վէպ Հանրի Բօրդօի, թարգմ. Հ. Առաքելեանի	23
5.	ԱՆՃԱՐԱՑԱԾԸ, պատմութեան Ե. Ֆրանգլեանի	38
6.	ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԿԻՆԵՐԸ, Ա. Դօդէի, թարգմ. Ա. Ֆեքվանեանի	45
7.	ԶՈՒԴԵՐՄԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴՐԱՄԱՆ, Ե. Թ.	83
8.	ԴՈՒԹԱՆԻ ՇՈՒՐՋԸ, Ա. Աքանասեանի	91
9.	ԱՇԽԱՏՆՈՂ ՆՍ ԴՈՒ..., բանաստեղծ. Աղա Նեգրի, թարգմ. Յ. Յակոբեանի	104
10.	ՀԵՆՐԻԿ ԻԲՍԷՆ, յօդ. Վ. Նալբանդեանի	106
11.	ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ	127
12.	ԱՂՋԻԿ, առողջապահական և բարոյագիտական էտիւդ բժայ. Վ. Արծրունու.	147
13.	ՀՈՍՀՈՍՆ ՈՒ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՏԸ. պատմութեան Առանձարի	160
14.	ՄԱՏՆՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—19) Dr. Max Nordau. „Der Zönnismus“, Ե. Թ.—20) Բժիշկ. Վ. Արծրունի, «Թոքախտ կամ Բարակացաւ», Լ. Ս. Նոր ստացուած գրքեր	174
15.	ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Անգլիացի և ասիացի նաւթադորձը, Ի.	180
16.	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—† Բագրատ վ. Թաւաքալեան.—Վեղարատը իդէալիստներ.—Մենք չը զիտենք օգտուել եղած ոյժերից.—Թիֆլիսի քաղաքային ընտրութիւններին նախապատրաստութիւններ.—Անկախութիւն պահպանելու դժուարութիւնը.—Արքունական հողաբաժիններ ձեռք բերելու նոր կանոններ.—Մի խորհուրդ մեր երկաւարագնացներին.—Մի թիթարական երեւոյթ մեր հասարակական կեանքում	181
	Պաշտօնական հաղորդագրութիւններ	194
17.	ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Վուրան անկախ.—Մարտինիկայի աղէտը.—Ֆրանս-ռուսական զինակցութեան նոր ցոյց.—Ֆրանսիական պարլամենտի նոր կազմը.—Նոր կա-	190

	առավարութիւնը. — Ելլաս-Լօթարինդում բացառիկ օ- րէնքների վերացումը. — Պրուսիայի քաղաքականութիւ- նը լեհական դատոններում. — Համեմատութիւն Սնդիկայի հետ. — Խաղաղութեան դաշն անդլիացիների և բօէրների մէջ. — Սնդիկայի և Ռուսաստանի մրցումը մերձաւոր Երեւելքում. — Պարսից Շահի նոր ճանապարհորդութիւ- նը և Պարսկաստանի բարենորոգման հարցը 191
	Սանասարեան դպրոցը. — Կիլիկիայի կաթողիկոսական հարցը. 197
18.	ՆԱՄԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՅ, Տիգրանի 200
19.	ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Անշլաս ծխախոտ, Կ. Փա- շայեանի 202
20.	ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 208
21.	ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 216
22.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 218
23.	ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՕՐԱՄՈՒՏԻՆ», Վէպ Ի. Ս. Տուրգենիլի 81—95

Վ Ր Ա Ն Ի Ն Տ Ա Կ

Առաջին անգամ որ տեսայ զիրենք, նաւին կամուրջին վրայ, վստահաբար խօսք ուղղեցի հայերէն լեզուով: Օ՛, տարախոյս չի կար, Հայ էին, և առանց առաջուց տեղեկութեան նշոյլն անգամ ունենալու իրանց վրայ՝ պիտի կրնայի զրուցել թէ Խարբերդի Հայեր էին ասոնք որ Ամերիկայէն կը գառնային:

Կը խօստովանիմ թէ գուշակութեան այս կարողութիւնը մեծ արժանիք մը չէ: Երբոր Մարսիլիոյ շոգենաւի մը վրայ, աղտոտ անկողնի մը քով երկնցած կը գտնէք մարդ մը որ, ֆէսը գլխին, վայրահակ կը մնայ, տխուր, չորս կողմը անցածին դարձածին անտարբեր, մէկի դէմ հարիւր գրաւ դրէք որ Հայ մըն է ան, ու Խարբերդի Հայ մը, որ Ամերիկա կ'երթայ կամ անկից կը գառնայ: Գրաւնիդ կը շահիք:

Երեք հոգի էին, Խարբերդի շրջակայ գիւղերէն, ու անմիջապէս բարեկամ եղանք իրարու, այն միամիտ ու սկզբնական ընտանութեամբ զոր գաւառացիները կ'ունենան: Մին բարձրահասակ աղւոր մարդ մըն էր, կապոյտ աչքերով, դեղին մետաքսաւէտ պեխերով որ երկու կողմէն վար կ'իյնային. եւրոպական դէմք մը կատարեալ: Խմբին առաջնորդը կը թուէր ու ինք կը խօսէր անոնց կողմէ: Միւս երկուքը պահած էին իրենց գեղացի անեղծ դրոշմը: Մին մանաւանդ, գլխիկոր հիւսնի մարդ մը, անծուպ աղտոտ ֆէս մը մինչև ականջ-

ներուն վրայ քաշած, պեխերուն ծայրերը կտրած, կարծես դեռ նոր ելած էր իր գիւղէն, յանկարծակի փոխադրուած նաւին կամուրջին վրայ:

Իրենց պատմութիւնը ըրին ինծի: Չորս տարի Ամերիկա մնացեր էին, Ուաթըրի թելի գործարաններուն մէջ աշխատելով, — հայ պանդուխտներուն այդ անյագ Մողոքը որ այնքան ղոհեր կ'առնէ իրենցմէ: Օր չանցնիր որ բանւորներէն մէկուն թելը կամ ոտքը չմնայ մեքենաներու տակ: Իրենցմէ մին քաշեց տաբատը և սրունքին վրայ ցոյց տուաւ լայն կտրուածքի մը հետքը: Ամերիկացի բժիշկ մը դարմաներ էր զինքը, մինչև ոսկորը կտրուած երկու կտորները իրարու միացնելով: Գործողութենէն ետքը սակայն, վնասուած ոտքը միւս ոտքէն կարճ մնացեր էր:

— Կաղ մնալ չէի ուզեր, ըսաւ խօսակիցս: Նորէն բժշկին գացի, նորէն վէրքս բանալ տուի և այս անգամ վերջապէս կրցաւ երկու ոտքս ալ հաւասար ընել:

Յոգնած ու հիւանդ կը դառնային իրենց հայրենիքը, Ամերիկայի փողոցներուն մէջ ոսկի ժողովելու պատրանքնին կորսնցուցած, նոր աշխարհի քաղաքակրթութեան վրայ պահելով սակայն անճառ հիացում մը որ իրենց աչքերը խոշոր բանալ կուտար ամէն անգամ որ կը խօսէին ելեկտրական լոյսին կամ լայն պողոտաներուն վրայ, իրենց հայերէն խօսակցութիւնը համեմելով անգլիերէն բառերով, որոնք հաստ ու տափակ հնչականութիւն մը կ'առնէին իրենց բերնին մէջ:

Քիչ մը դրամով կը դառնային իրենց հայրենիքը: Ու որպէս զի ալ աւելի հանգստութիւն կարենային տանիլ իրենցներուն, յանձն առեր էին ձմեռնամուտի այդ զփնդակ օգերուն այդ երկար ճամբորդութիւնը ընել նաւին կամուրջին վրայ, իրենց անկողնին ու վերմակին մէջ փաթթուած, անձրեւին ու բուքին ենթակայ: Բարեաղդաբար, իմ միջնորդութեանս վրայ, երկրորդ նաւապետը կտաւէ վրան մը կանգնել տուաւ իրենց համար, որ բիշ շատ պիտի պատսպարէր զիրենք: Վրա-

նին առջեւ նստած կ'ընէին իրենց ճաշը, չոր հացէ ու ձիթապտուղէ բաղկացած, զոր Մարտիրիա գնէր էին:

Փոթորկալի ծովը կը տանջէր այդ ցամաքի մարդիկը, որոնք անմիջապէս իրենց ապաստանարանը կը քաշուէին:

... Այն իրիկունը, հովը դուրսը կը գոռայ, ահաւոր, արձակ միջոցին մէջ թաւալելով իր յորձանքները: Բնութեան մեծ ձայնն է որ կը բարբառի, իր ահագնութեանը տակ ընկճելով բեզ: Շողենաւին լուծքը կը դղրդի, կայմերը կը շառաչեն, շղթաները կը կռնչեն, կը՛ռ, կը՛ռ, կը՛ռ, դադաղը գերեզման իջեցնող չուանին ճռնչիւնէն ալ աւելի սաստիկ ազդելով բեզ անէութեան մահասարսուռ ցուրտը: Ու ինչ որ ամենէն աւելի կուտայ ինծի անդիտակից երկիւղի մոռցուած տպաւորութիւնը, խաւարին արհաւիրքը որ աչքդ կը լեցնէր ցնորական պատկերներով կամ կէս-գիշերուան փոթորկի ազդեցութիւնն որ անկողնին խորը կծկտել կուտայ մանուկներուն, մատաղ տարիքներու այս սարսուռներուն վերադարձը և անբացատրելի պակուցումներու այս յանկարծական վերածնունդը, ինչ որ գերազանցապէս կուտայ ինծի այս ամենուն ալ տպաւորութիւնը, հովին սուլումն է կայմերուն չուաններուն և ելնարաններուն մէջէն: Օհ, տարօրինակ նուագախումբը, անհունօրէն երկարածիդ: Ձէ, չուանները չեն որ կ'արձակեն այդ խառնամանեալ ձայները, սուր, թրթռացող: Ինծի այնպէս կուգայ որ հողի մը ունին այն խեղճ նիհար թելերը, ու հիմակ հովին մոտակող ուժգնութեան տակ պրկուելով ու գալարելով, ցաւի աղաղակ մըն է որ կ'արձակեն, տառապանքի մարդկային արտայայտութիւն մը: Սարսուռ մը կը վազէ կը հոսի այդ թելերուն վրայ որոնք ջիղ են համակ, ու իրենց գերազըդգըռութիւնը կը հիւսէ այդ նուագը, պոտըլէռեան երգի մը պէս հիւանդ ու կենդանի: Այդ չուանները, կ'ապրին:

Վերնայարկի սենեակէն ելլել կ'ուզեմ ու կամաց մը դռնէն դուրս կը սպրտիմ: Մութ է, թանձրահոծ մթութիւն մը, սրուն մէջ հազիւ կ'որոշուի նաւուն զանգուածը տարտամ չրջագծերով: Կայմերուն ծայրերը կը կորսուին խաւարի մէջ, իրենց սւր վերջանալուն անստուգութեամբը թուելով հասնիլ անհաշուելի բարձրութեանց: Շոգենաւին կարմիր կանթեղը միայն կը փեռեկաէ աղջամուղը իր պլպլուն վախկոտ լուսովը:

Հովը կեցած տեղս անշարժ կը պահէ զիս, անձրեւի խոշոր կաթիլներ բերելով կատաղութեամբ զարնելով երեսիս: Ձեռք համարձակիլ քայլ մը յառաջանալ, տախտակորմին կրթնած, անոր վրայ սեղմուած: Յուրտը կը սառեցնէ անդամներս: Ու խաւարին մէջ բոլոր այն ձայները ահուելի համեմատութիւն մը կ'առնեն, անգնդային դժոխալուր համերգ մը որ ականջներս կը խուլցնէ և կը գինովցնէ զիս, ոչ թէ մարդուն դատած ողորմելի ըմպելիներուն կամ հունտերուն գինովութիւնը, այլ ամբողջ զգայութիւններդ վայրկենապէս ընկճող ու խեղդող ոչնչացում մը, որ բարձրէն եկող հզօր ծաղրի մը, արհամարհանքի մը վեհութիւնը ունի: Ծով ու երկինք չի կայ. ու մերթ ընդ մերթ սենեկին լուսաւոր պատուհանին ցոլացումը տեսնուած սեւ ջրի պատառուածքները աչքերս կ'ողողեն գերեզմանի բերնի մը մռայլ ստուերներովը:

Յանկարծ ձեռքիս դալչող պաղ բանի մը զգայութիւնը կ'ունենամ, որ ելեկտրական ցնցումի մը պէս կը թոթուէ զիս, ու ծանօթ ձայն մը ականջս ի վար կը պռուայ.

— Ես ալ քեզի առնելու պիտի դայի, մըստըր: Խոչ բան ունիս դուրսը աս սոսկալի օդին: Եկուր քիչ մը տաքցնենք քեզի:

Խարբերդցի ճամբորդներէն մին է, դեղինը, երրորդ դութեան առաջնորդը: Ու առանց պատասխանիս սպասելու, թեւէս կը քաշէ կը տանի, պատուիրելով տախ-

տակորմին կրթնելով քալել: Չորս հինգ քայլէն, վրանին առջեւն ենք:

—Հէ, կը պոռայ ներսիններուն, ծայրը քիչ մը վերուցէք: Դուն ալ, կ'ըսէ ինծի դառնալով, կը ներես, քիչ մը ծռէ նայինք:

Եթէ միայն ծռելով լմննաւ: Դետնի վրայ կուշ գալու էր, կտաւին բացուածքէն ներս սողալու համար: Դլուխս ներս կը խոթեմ այդ բացուածքէն և երեք չորս թեւ կը քաշեն զիս:

—Հրամէ, էֆէնտի: Ծօ, առնջ քչէ անկողինը, թաց տեղը չնստի էֆէնտին:

Ու ինքզինքս տեղաւորուած կը գտնեմ:

Ներսը, չպիտի կրնամ նկարագրել: Ծրագր վառուած չէր ու երեք հիւրընկալներուս գիրքը իրենց ձայնէն միայն կը դուշակէի: Ծանր օդ մը կայ, աւելի ծանր հոտի մը հետ մէկտեղ: Անկողնին վրայ երկնցած եմ, կիսովին ընկողմանած, մէկ թեւովս դետնին կրթնած, ռաբերս քաշած:

Անձրեւը մեծաշառաչ կ'իյնայ վրանին կտաւին վրայ, մանր դնդակներու պէս հարուածելով զայն: Ու հովը վրանին երկու կողմի երեսները կը վերցնէ ու կ'իջեցնէ անընդհատ, բւփ, բւփ, բւփ, բւփ, լայն ու դաշն եղանակով մը որուն վերելքին ու վայրէջքին միջոցը կը կաղմէ խուլ պարապուծիւն մը:

Ու քիչ մը առաջուան կրած ներդործութիւնս կ'աճի կը սաստկանայ հիմա, այս սահմանափակ պատուարին մթութեանը մէջ ուր երեք հոգիներու շունչը կ'իմանամ առանց զիրենք տեսնելու:

—Է ծօ, ինչ էք կեցեր, գինի մը չհրամցնէք մըստորին: Ա՛ռ նայինք: Կը ներես, դաւաթ շունինք, սա քամկնանան բերանդ դիր ու տնկէ:

Մերժել կարելի չէ, պիտի վերաւորուին: Բայց մուրթ է, հաստափոր սրուակը բերնիս կը տանիմ ու քիչ ետքը իրենց կը դարձնեմ:

—Անհշ ըլլայ, էֆէնտի:

—Անհւշ հրամայեցիր, մըստըր:

—Անհւշ, աղա, կը մըթմըթայ խորէն տկար ձայն մը, խեղճ նիհարին հիւանդ ձայնը:

Ու իրենք ալ յաջորդաբար բերաննին կ'առնեն սրուակը, իրենց կոկորդներուն կորթկորթումովը յայտնելով պարպուած գինիին ահագին բանակութիւնը:

—Զէքիմ մը տուէք էֆէնտիին:

Ու ձիթապտուղի հաս մը կը սպրտի ձեռքիս մէջ, իւզոտ, թմթրկած:

—Հայտէ նայինք, տղաք, բան մը երգեցէք, կը հրամայէ հիմա առաջնորդը:

Ու ահա հաստ ու կոկորդային ձայն մը կը բարձրանայ, հեռուէն, խորունկէն եկածի պէս, ու Հայաստանի երգ մը կ'երգէ ան, հեծութեան մը պէս տըրտում, աղաչանքի մը պէս ողորդող: Գիտեմ ես ալ այդ երգը, յաճախակի լսած ըլլալով մեր տունը եկող գաւառացի ազգականներէ, երգ մը հինաւուրց և միշտ նոր, զոր Խարբերգի ու Բալուի կիները կ'երգեն իրենց բացակայ սիրելիներուն վրայ, ախերով սկսող ու վայելքով վերջացող, ամբողջ ողբ մը, հատնում մը:

Գինիին սրուակը ձեռքէ ձեռք կ'անցնի նորէն:

—Դուն ալ բան մը երգէ, մըստըր:

Գիտեմ, ասկից աւելի մեծ զարմանք չէի կրնար պատճառել իրենց: Ես ալ կը սկսեմ նոյն երգին մէկ ուրիշ տունը, որ ականջիս մէջ լեցած է մանկութեան օրերէն, անխորձի ու անվարժի եղանակով մը որ չի յարմարիր բնաւ երգին դողդոջիւն խաղերուն, հառաչանքի մը պէս երկարող:

Հիմակ իրենք երեքը մէկ կը սկսին, գինիով դարձեալ լուալէ ետքը իրենց բերանները: Ու երգը կը տարածուի, տառապանքի համանուագ մը, բացուած վէրքերու, սրտէ հոսող արիւնի, մաշեցնող կարօտներու, ըղձաքններու, յուսահատութեանց կոծ մը:

Դուրսը, հովը կատղած է ալ աւելի և ալ կարծես պիտի պատուէ հիմակ վրանը, անձրևը կարծես ալ պի-

տի ծածկէ զայն. ցուրտը կ'աւելնայ: Բայց, ինչ փոյթ: Առջի տպաւորութիւնս անյայտացած է, ու անոր տեղը բռնած սրտի անհուն խանդաղատանը մը: Հայրենական բաներու այդ վերյուշութիւնը չեմ գիտեր ինչ ունի իր մէջը գորովական ու մխիթարող, որ կը թեթեւցնէ ճնշուած սիրտս, Ա՛լ ցուրտ չէ այստեղ. զգացումներու ջերմութիւնը որ այդ մարդերէն կուգայ ինծի ու ինէ անոնց կ'երթայ, այդ վրանին ներքնակողմը կը տաքցնէ: Միջերկրականի մէկ անծանօթ կէտին վրայ կորսուած ըլլալու անբացատրելի երկիւղը չունիմ ալ. բան մը կայ իմ ու այդ մարդերուն մէջտեղ զօրոնք չեմ տեսներ սակայն, որ իրարու կը մօտեցնէ, կը միացնէ մեզ: Ու հիմա ճառագայթում մը կ'ելլէ մեր սըրտերէն, որ կը լուսաւորէ այս մութ անկիւն:

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՕՏԻՒՆԵՐ

II

Հագեր ես կարմիր,
Կայներ ես կալը.
Օրըս սև արիւր,—
Կապեր ես ալը:

Փշերն ինձ թողիր,
Դուն քաղիր վարդը.
Դուն սիրաս բջիւր
Հա զուլում դարդը:

Դարբէգար արիւր,
Սնր է սնր բջիւր,—
Դարգամահ եղայ,
Անունիդ մեռնիմ:

ԱԻ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

Զ Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրէասագրութիւն)

Վ Է Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՑ

VIII

Երիտասարդ շահագրէ Բէհման-Միրզան իր բիրու-
նի թալարի առաջ ձգուած մարմարէ աւազանի գլխին
չորած՝ կատարում էր երեկոյեան նամազը: Աւարտելով
նա նոր էր սկսել կոճկել շապկի թեւքերը, նստած սա-
ջադէի վրայ ու հագնել թիրմանման գուլբաները, երբ
դրսի բակից դէպի պարտէզը մտնելու դրան վարագոյ-
րը բարձրացաւ և մի կին, ամբողջովին ծածկուած ուր-
բանդով ու շխշկացող շախուրների մէջ շտապով ներս
մտաւ: Անցնելով շահագրէի մօտով, և ուղղելով քայլե-
րը դէպի հարամխանայի դուռն, կինը բարձրացրեց ե-
րեսի քօղի մի անկիւնը և շահագրէն նկատելով նրա
դէմքը, դողաց: Սակայն կարողացաւ զսպել իր վրդով-
մունքը և ժպիտը երեսին ողջունել իր հօրեղբայր Մէ-
լիք-Գասըմ-Միրզին և իր կրտսեր շահագրէ եղբայրնե-
րին, որոնք այդ միջոցին նոյնպէս ներս մտան պարտէ-
զը, հրաւիրուած լինելով իֆթարի:

Ի տես իր հօրեղբօր, Բէհման-Միրզան շտապեց
հանգնել թիրմաշալի ջուբբան, ուղղել գլխի բուխարէ

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 3.

մորթու գլխարկը և ուրի կանգնելով խոր գլուխ տալ նրան, հրաւիրելով բազմել մեծ չինարու հովանու ներքոյ դրուած տախտի վրայ, եղբայրները մնացին կանգնած և, ընդհակառակն, իրանք խոր գլուխ սուլին իրանց անդրանիկ եղբօր:

— Համարձակութիւն եմ առնում խնդրել, որ թոյլ տար ինձ մի բանի րոպէ ներս գնալ մի կարեւոր թուղթ բերելու համար, ասաց Բէհման-Միրզան հօրեղբօրը:

Վերջինս գլխի շարժումով հաւանութիւն տուեց և երբ Բէհման-Միրզան հեռացաւ, դիմելով երկտասարդ շահագէտներին, ասաց. «Բիսմուլլահ, նստեցէք»: Շահագէտները չը նստեցին տախտի վրայ, այլ չօրեցին նրա առաջ, սէջադէի վրայ: Փիշխըդմէթները բերին փոքր ֆինջաններով սուրճ և մատուցին ղէյլան:

Բէհման-Միրզան շտապ-շտապ անցաւ պարտէզը, մտաւ հարամխանան և գնաց ուղղակի շահագէտներմի սենեակը, ուր, բօղը արգէն բարձրացրած, կանգնած էր բամբիշի առաջ մեր ծանօթ Նասաման խափշիկուհին: Բամբիշը լաց էր լինում և երբ ամուսինը մըտաւ, «Չուրը եկել մեզ տարել է, ասաց, տես ինչ գործ է բերել Նասամանը»:

— Հը, ինչ կայ, հարցրեց շահագէտն:

— Այն կայ, լացակումած ասաց Նասամանը, որ Շահը մատանին տուել է բաւթառ Հաջուն և այս գիշեր մէմուրները ¹⁾ գալու են: Աբդուլլան, որ երկու օր առաջ իր աչքով տեսել էր, ղէյլանը տալիս, թէ ինչպէս Շահը լացում էր, երբ մատանին յանձնեց Հաջի-Միրզա-Աղասուն և անմիջապէս ինձ ուղարկեց այն օրը ձեզ յայտնելու, այսօր իմացաւ, որ Հաջին—թող նա սատանայի և ջինների փայ քառնայ, թող Հազրաթ-Աբբասը խռով կենայ նրա գլխին—այս գիշեր է ուղարկելու մէմուրներին իր գթօխային միտքը իրագործելու: Աբդուլլան, եղբայրս, որ երբէք ձեր բարու-

¹⁾ Մ է մ ու ը — վճիռ և հրաման կատարող պաշտօնակալ:

Թիւնները չի մոռանայ, հաղիւ ժամանակ է գտել և վաղ տալով եկել Իմամ-Ջուլի տունը. ես էլ շնչասպառ եկայ ձեզ յայտնելու, որ ձեր գլխի ճարը տեսնէք:

—Փախիր, փախիր, Բէհման, ասաց շահղադէխանը մը և սկսեց բարձրաձայն հեկեկալ:

—Սուս, սուս, բարկացած ասաց շահղադէն. գիտես, ինչ է. ուղղում ես աղախիւնները և ծառաները Իմանան: Պէտք է ոչ մի կերպով ցոյց չը տալ, որ մենք գիտենք մէմուլրների գալը: Եասամանը մեզ անձնուէր և հաւատարիմ է. նա մեզ կ'օգնի և Ալլահի օգնութեամբ ես ի դերեւ կը հանեմ չար սատանայ Միրզա-Աղասու ծրագիրը: Կարճ ժամ, Եասաման, քեզ վրայ յոյս դնել:

—Թող իմ տէրը միայն հրամայի իր անարժան աղախին, պատասխանեց խափշիկուհին և նրա սև դէմքը փայլեց բարի ժպիտով. ես պատրաստ եմ ջանս դուրբան անել այն մարդին, որ այնքան բարի եղաւ իմ մինուջար եղբոր վերաբերմամբ:

—Ուրեմն լսիր, շահղադէխանը մ, դարձաւ իշխանը իր կնոջ, լսիր և դու, Եասաման: Ինձ դուրսը սպասում են իֆթարի հօրեղբայրս և եղբայրներս: Ես կը գնամ և նրանց հետ իֆթար կ'անեմ, որպէս զի ծառաները ոչ մի կասկած չը տանեն. ապա շահղադէններին կը յայտնեմ եղելու թիւնը: Իֆթարից յետոյ ես կը դամ այստեղ, պատճառ բռնելով, որ շահղադէխանը մը հիւանդացել է: Երբ մէմուլրները կը գան, շահղադէնները կը զբաղեցնեն նրանց, մինչեւ որ ինձ կանչեն հարեմխանայից, բայց մինչ ինձ կանչելը մենք կ'իրագործենք մեր ծրագիրը: Այժմ դուք տեղաւորեցէք փոքր արկղի մէջ բոլոր մեր ունեցած ամենաթանկագին գոհարեղէնը և կարեւոր թղթերն, յայտնեցէք աղախիւններից երկու-երեքին, որ իֆթարից յետոյ հիւր էք գնալու շահղադէ-ամուենց ¹⁾ հարեմխանէն: Դու

¹⁾ Ամու—հօրեղբայր:

այն ասա, Եսասման, դուրսը, փողոցում ֆերաշներ չը կան:

— Ես տեսայ միայն Իբրահիմին և Սէլիմին, Բէգ-լար-բէգու երկու ֆերրաշներին, որոնք փողոցի սրճատնում նստած ղէյլան էին բաշում: Սէլիմը իմ բարեկամն է և ինչ ասեմ կը կատարի: Նրա կողմից ոչ մի վտանգ չը կայ:

— Շատ լաւ. ուրեմն ի դուրծ և թող Ալլահը բաղցր անէ իր նայուածքը այս տան վրայ:

Եւ դուրս գալով հարամխանայից, Բէհման-Միրզան վերադարձաւ բիրունին, ուր, աւաղանի դիմացի թաւարում, պատրաստուած էր իֆթարը:

— Ներեցէք հօրեղբայրս, և դուք եղբայրներս, որ ձեզ սպասեցնել տուի, բայց ձեր բոյրը մի քիչ քէյֆ չունէր և ստիպուեցայ ինքս որոնել ինչ որ կամենում էի:

— Ինչպիսի, շուտով կ'անցնի շահզադէխանումի հիւանդութիւնը:

Եւ շահզադէները, լուանալով ձեռները արծաթէ կոնքի մէջ, որ մատուցին սպասաւորները, նստեցան իֆթար անելու, հրաւիրելով և մի քանի սէյիդների ու մօլլաների, որոնք անկոչ հիւրեր էին:

Խորին լուութեան մէջ կատարուեց իֆթարը. շահզադէները քաջ նկատում էին Բէհման-Միրզայի դէմքի վրայ անձկութիւն, մտազբաղ հոգս. նրանք գիտէին, որ ինչ որ մի աղէտ է սպառնում իրանց եղբօրը, բայց չը գիտէին, թէ նրա գլխին կախուած դժոկկեան սրի թելը կտրուելու վրայ է: Վերջապէս, օտարների ներկայութեամբ խօսելն ևս անյարմար էր:

Իֆթարը վերջացաւ. պատուարժան անկոչ հիւրերը և շահզադէները, սուրճի և ղէյլանի ակնկալութեամբ, ձեռները լուանալուց յետոյ, սկսեցին միսվակի և զկուտոցի գործածութիւնը. վերջինը անհրաժեշտ էր՝ տանտիրոջ քաղաքավարութիւն ցոյց տալու համար. զկուտոցը նշան է բազմաճոխ սեղանի վայելքի:

—Աղաներ, դիմեց Բէհման-Միրզան մօլլաներին, գուր հրամայեցէր այստեղ վայելեցէր ձեր սուրճը և ղէյլանը, իսկ մենք գնանք մի քիչ հանգստանանք պարտեզում:

Պարտեզում, նստած սաղարթախիտ չինարիներին հովանու տակ Բէհման-Միրզան պատմեց հօրեղբօրը և եղբայներին, որ Շահի հրամանով, այդ գիշեր դահիճները պէտք է գան կուրացնելու իրան:

—Անկարելի բան է այդ մեր եղբօր կողմից, գուհատուած, յուզուած բացականչեցին երիտասարդ շահէագէտները:

—Դժբախտաբար, ամեն բան կարելի է, նոյն իսկ եղբայրասպանութիւնը, քանի որ Իրանի տէրը ոչ թէ Մահմէդ-Շահն է, այլ քաւթառ Հաջի-Միրզա-Աղասին. նա խելքից հանել է Շահին, տխրութեամբ ասաց Մէլիք-Դասըմ-Միրզան, խոր թառանջ քաշելով: Ի՞նչ ես մտադիր անել, պէտք է շտապել:

—Ես արդէն գիտէի, թէ և չէի հաւատում, ուստի և կազմել եմ իմ ծրագիրս: Պէտք է փախչեմ և ապաստանեմ ուստաց կայսրի դրօշակի տակ, հետո առնելով դահարեղէններս և թղթերս, որքան կը կատաղի Հաջին, իմանալով որ որսը ձեռքից թռաւ, մանաւանդ դահարեղէններս, որոնց վրայ տնկել է իր աչքը:

—Բայց ապահով ես, որ ուստաց գետպանը վաղը քեզ չի յանձնի Շահին, երբ սա պահանջէ, այն ժամանակ քեզ համար էլ պրծում չը կայ. քեզ կը մեղադրեն իբրեւ պետական դաւաճանի և կը դիտատեն:

—Ես միտնգամայն վստահ եմ ուստաց իմրիէրաթօրի վեհանձնութեան վրայ: Այժմ, լսեցէր եղբայրներս, ժամանակը սուղ է:

Եւ բոլորովին անխելի ձայնով, նա հասկացրեց շահագաղէններին թէ ինչ պէտք էր անել, երբ մէմուրները կը գան: Ապա համբուրուելով հօրեղբօր և եղբայրների հետ, նա դառնապէս լացաւ: Լացին և շահէագէտները:

—Եղբայրներս, դիմեց Բէհման-Միրզան շահզադէներին, մեծ է Ալլահի զօրութիւնը. Շահը հիւանդոտ մարդ է, երեւի Ալլահը շուտով կը կանչի նրան իր դատաստանի առաջ. աշխատեցէք որ նոր Շահը, երիտասարդ Նասրէդդինը հօրը նման չը կործանէ Իրանը և պարսից դահը:

Այդ միջոցին հարամխանան տանող դրան վարագոյրը բարձրացաւ, մի աղախին երեւաց չէմբի վրայ և ինչ որ մի խօսք ասաց ծառաներին, որոնցից մինը, գալով շահզադէների մօտ, յայտնեց, որ շահզադէխանըմի քէյֆը նորից խառնուել է և խնդրում են շահզադէն ներս գնայ:

Բէհման-Միրզան վեր կացաւ, գլուխ տուեց իշխաններին և ծանր քայլերով ուղղուեց դէպի հարամխանան:

Շահզադէները օրտամորմօք կսկիծով հետեւեցին նրան, մինչեւ որ վարագոյրը ծածկեց նրան իրանց աչքից:

Մէլիք-Գասըմ-Միրզան ծափ տալով, հրամայեց թէյ և ղէյլան բերել և գլղացներով ղէյլանի ջուրը ու ըթի պնչերից արձակելով մուխը, նա ընկղմուեց խորին մոռածողութեան մէջ: Երիտասարդ շահզադէները նոյնպէս լուռ և մտախօհ ծխում էին ղէյլանը:

Լիւսինը երեւաց և նրա մեղմ, արծաթափայլ լոյսով հետզհետէ սկսեցին լուսաւորուել չինարիների կատարները. ապա նրա շողը ցլացաւ ջինջ աւազանի մէջ. աւազանի ջուրը յորդելով սկսել էր վաղել պարտիզի անցքերով և նրա ներդաշնակ կարկաչիւնը, խառնուելով ծաղիկների և վարդերի բուրմունքին, հաճելի դուրբութիւն և կենարար թարմութիւն էր սփռում ամբողջ պարտիզի մէջ. մի բիչ հեռու, վարդի թփերի մէջ ծածկուած սոխակները իրանց դայլայլիկներն էին լսեցնում հերթով. սկսում էր մինը, շարունակում էր երկրորդը, աւարտում էր երրորդը: Սէր, կեանք էին երգում ծաղիկները, վարդերը, սոխակները, համակ բնութիւնը

սէր, կեանք էր բուրում, բայց, զարմանալի հակասութիւն, այդ բնութեան ծոցում նստած երեք շահագրէներ յարտի մէջ մահ էր թաղաւորում: Եւ մահը, գարշելի, սոսկալի մահը արդէն մօտենում էր իր ճիւղադէմքով, յանձին մէմուրների և դահիճների: «Զուր չէր բայղուշի¹⁾ չարագուշակ ձայնը Շահի պալատում, մտածեց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան, ահա այսօր խեղճ Բէհմանի օրը խաւարում է»:

Անցաւ մի ժամ, անձկալից, սրտամաշ ժամ: Կորած էր Բէհման-Միրզան, եթէ փախուստը չը յաջողուէր, բայց հարամխանան լուռ էր, ոչ մի աղմուկ չէր լսում:

Յանկարծ պարտիդի դրան վարագոյրը բարձրացաւ. լուսինը արդէն բարձրացել էր երկնականարի վրայ և լուսաւորել ամբողջովին պարտէղը: Մի աղմուկ բարձրացաւ դրան մօտ և մի սպասաւոր, վաղ տալով, սըփըրթնած, դողահար կանգնեց շահագրէների առաջ:

— Շահի արդարաշիներն²⁾ են և ջալլադները³⁾, հաղիւ կարողացաւ արտասանել նա: Շահագրէին են ուղում:

— Ասա դան այստեղ, հրամայեց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան:

Բայց մէմուրները, երկու հոգի, արդէն մօտենում էին, առաջնորդուած ճրագները ձեռքին բռնած փիշխըդմէթներով: Աւագը, որ մի կարճահասակ մարդ էր, մօտեցաւ շահագրէներին և խոր գլուխ տալով, ասաց. «Շահից ֆէրման ենք բերել, որտեղ է շահագրէ Բէհման-Միրզան»:

— Օրհնեալ է Շահի ֆէրմանը, ասաց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան, առանց հրաւիրելու մէմուրներին նստելու. շահագրէն այստեղ էր, մի քանի րոպէ առաջ կանչեցին հարամխանայից, շուտով կը վերադառնայ, մենք էլ սպասում ենք: Խէր է ձեր գալուստը:

¹⁾ Բու:

²⁾ Պալատական պահակապետ: ³⁾ Դահիճ:

—Սլլահը աւելի շառից պաշտպանէ շահագրէին, պատասխանեց մէմուրը, կամենալով արտայայտել այդ խօսքերով, թէ շահագրէն աւելի մեծ դժբախտութեան կարող էր ենթարկուել, բայց Աստուած գլխացել է նրա վրայ:

—Միթէ Բէհման-Միրզային որ և է դժբախտութիւն է սպառնում, խորին զարմանք կեղծելով հարցրեց Մէլէք-Փասըմ-Միրզան:

Եւ դառնալով սպասաւորներին, հրամայեց. «Շուտ սուրճ և զէյլան բերէք Միրզա-Աբբաս-խանի համար, իսկ ձեզանից մինը թող խմաց տայ էնդէրունին, որ շահագրէին կանչեն, թող ասեն, որ նոր հիւրեր են կկել և շահագրէխանըմին ոչինչ չը յայտնեն»:

Ապա դիմելով աւագ մէմուրին, յարեց. «Ինչո՞ւ լա՛հ, Աբբաս-խան, նստի՛ր. այդ ի՞նչ վատ լուր ես բերել»:

—Ինչ անեմ, շահագրէ, ամենքս պարտաւոր ենք կատարել Շահի մուբարէք հրամանը:

—Ի հարկէ, ի հարկէ, ասացին շահագրէները, բայց ինչ հրաման է տուել Շահը:

—Աշխարհի աղօթարանը յանձնելով մեղ այս մատանին, հրամայել է մեղ կուրացնել Բէհման-Միրզա շահագրէին, իր եղբօրը:

Եւ հանելով դրպանից թիրմա չալից կարած և ուլունքածուպ մի քսակ, Աբբաս-խանը հանեց միջից Շահի կնիքը ու համբուրելով ու գնելով գլխին, մատուցեց շահագրէներին:

Շահագրէները նոյնպէս համբուրեցին, դրին գլխըների վրայ:

—Բայց ինչ է Բէհման-Միրզայի յանցանքը, որ արժանացել է այդպիսի մեծ պատժի:

—Նա, չէլթանի դրդմամբ, մտադրուել է զրկել աշխարհիս աղօթարանին կեանքից և ինքն Շահ դառնալ:

—Որպիսի յանդգնութիւն, սարսափելի ոճիր, ար-

դարեւ, արժանի աւելի մեծ պատժի, միաբերան պոռացին շահագրէները: Բայց միթէ այդ ճշմարիտ է. միթէ նա ընդունակ է այդպիսի անլուր յանցանք գործելու իր հարազատ եղբօր դէմ:

—Ալլահը միայն գիտէ սուտն ու ճշմարիտը, բայց մենք պարտաւոր ենք կատարել մեզ տուած հրամանը:

—Ի հարկէ, ի հարկէ, ասաց Մէլիբ-Փասըմ-Միրզան, բայց մեր այստեղ ներկայ լինելն անյարմար է. լաւն այն է հեռանանք, գնանք, բանի որ դժբախտին ոչնչով օգնել չենք կարող: Միայն, Աբբաս-խան, խընդրում ենք այնպէս անել, որ շահագրէն շատ չը տանջուի, եթէ կարելի է, գոնէ միայն մի աչքը խաւարեցնել: Շահը բարկութեան ժամանակ հրաման տուել է, բայց յետոյ անպաաճառ կը փոշիմանի և բեզանից էլ շատ գոհ կը լինի, որ խնայել ես եղբօրը. հաւատաւինձ, դու դեռ վարձատրութիւն էլ կը ստանաս:

—Հազրութ Աբբասը վկայ է, որ ես շատ ցաւում եմ շահագրէի համար և ձեռքիցս եկածը գործ կը դնեմ մեղմացնելու նրա տանջանքը և գոնէ մի աչքը կուրացնելու համար, բայց, դուք շատ լաւ գիտէք, որ այս անիրաւ դահիճները գութ և կարեկցութիւն չունեն և սպասում են, որ դուք մեղմացնէք շահագրէի տանջանքը:

—Հասկացանք, հասկացանք, ասաց Մէլիբ-Փասըմ-Միրզան, դահիճները սպասում են սովորական ընծային¹⁾. մենք պատրաստ ենք տալ նրանց առատ ընծայ. այդ նրանց իրաւունքն է:

Եւ հանելով գրպանից լուլա ծալած թուղթ ու զաւամբանը նա գրեց 200 թումանի հաւալայ իր գանձապահի վրայ ու կնքելով, մեկնեց Աբբաս-խանին:

¹⁾ Պարսկաստանում սովորութիւն է, որ մեղապարտի ազգականները պէտք է գրամական նուէր տան դահիճին, որպէս զի մեղապարտին զբաւորելու, դահիճը չենթարիկէ նրան երկար տանջանքի, զլուրը չը կըտրէ բութ զանակով, կամ աչքերը չը հանէ բութ գործիքով:

—Ահա նրանց հասնելիքը. այժմ մենք գնանք: Դժբախտ, դժբախտ եղբորորդի, հառաչելով և արտասուելով ասաց Մէլիք-Գասըմ-Միրզան ու ուղղուեց երիտասարդ շահադէների հետ դէպի դուռը:

—Շահադէների երիվարները թող բերեն, պոռաց Աբբաս-խանը, երբ դուրս եկաւ փողոց: Նա բռնեց ձիի ասպանդակը և օգնեց Մէլիք-Գասըմ-Միրզին հեծնել ձին:

Փողոցում արդէն հաւաքուել էր հետաքրքիր անցորդների մի ստուար խումբ. դահիճների գալլը մեծ իրարանցում էր առաջ բերել և ահագին յուզմունք, բայց ոչ ոք դեռ հաստատ չը գիտէր, ում գլուխը պէտք է կտրուի:

Երբ Շահադէները մեկնեցին, Աբբաս-խանը վերադարձաւ պարտէզ, մի քանի բոպէ փսփսաց դահիճների հետ և ապա հրամայեց փիշիւղդմէթներին գնալ էնդէրուն և իմաց տալ շահադէին, որ Շահի հրամանով նրանք եկել են մի կարեւոր յանձնարարութիւն կատարելու և սպասում են շահադէին արքայական ֆիրմանը յայտնելու համար:

Բայց որսը արդէն փախել և թռչնիկը ազատուել էր վանդակից:

Մի քառորդ ժամից յետոյ Աբբաս-խանը և դահիճները համոզուեցին, որ պէտք է ձեռնունայն վերադառնան:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(կը շարունակուի)

ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ^{*)}

ՎԵՊ

ՀԱՆՐԻ ԲՕՐԴՕԻ

VII

Լիւսիէն Հալանդը հաստատ ընակութիւն էր հաստատել իր կալուածում: Նա լսում էր անկարեկցարար իր վարձկալ Փալերաի խառնչիւթ բացատրութիւնները. հազիւ ծագում էր արշալոյսը, ահա ծերունին դալիս էր և տանում նրան դաշտերը. այդտեղ, Լիւսիէնը աշխատում էր հետաքրքրուել դաշտային աշխատութիւններով, գիտել ինչպիս են վարում հողը կամ ինչպէս են քաղահան անում որոմը:

Շատ անգամ նրան այցելում էր Ժակ Ալվարը, որ զսլիս էր Մէլթօն իր հարսնացուին պէրանք ցոյց տալու. նրա ձանձրացիչ խոստովանութիւնները ոչ մի հաճոյք չէին պատճառում Լիւսիէնին:

—Անդորձոնէութիւնը ինձ սպանում է, ասում էր Ժակը: Դու երեսակայել չես կարող, թէ որքան ամուսնում եմ, որ ընտրողական պայքարը վերջացաւ: Ընտրութիւնիցս յետոյ առաջին օրերը ես դեռ պատրուակ էի գտնում Մէլթօն չը մնալու. կամ պէտք էր շնորհակալութիւնս յայտնէի մի քանի աղ-ղեցիկ ընտրողներին, կամ պէտք էր խաղաղօնէի յուզուած մըտքերը մի քանի հաւանգներում, կամ պէտք է ղեկավարէի լրագիրս Պարիզում հասած, կամ պէտք է մի նոր ընկալարանի մասին կարգադրութիւններ անէի: Այսօր, այլ ես չեմ կարող այդպիսի պատրուակներ առաջ բերել: Առաւօտները, ես ուսումնասիրում եմ Փրանսիայի եկեղեցիները, բայց երեկոները, ես

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 4.

ստիպուած եմ սիրահարի դեր խաղալ: Չէ որ այդ կը տայ ինձ տարեկան երեսուն հասար ֆրանկ եկամուտ, իսկ զրամական կարողութիւնը անհրաժեշտ է նրան, ով ձգտում է իշխանութեան:

Մարդկանց շահագործելու արուեստի մէջ խիստ ճարպիկ լինելով, նա Լիւսիէնի հետ ունեցած խօսակցութիւններից թանկագին տեղեկութիւններ էր քաղում պարիզեան աշխարհի մասին, և նրա ճանապարհորդած զանազան երկրների առևտրի ու բարգաւաճման մասին: Ապա նա առջեցնում էր Լիւսիէնին, կրկնելով սրա սեպհական խորհրդածութիւնները միայն մի քիչ բարեփոխած ձևով:

Իր ամուսնութեան երկու օր մնացած, նա եկաւ Հալանդի մօտ, որ նոր էր նախաճաշել: Նրա դէմքը մարտական արտայայտութիւն ունէր: Լիւսիէնը նրան տարաւ փոքր սրահ. ծինելոյցի վրայ, Աննիի լուսանկարի առաջ, դրուած էին վարդեր: Ժակը հանեց իր թղթապանակից երկու նամակ:

— Խնդրում եմ քեզանից, ասաց նա իր հին ընկերին, մի խորհուրդ տալ և մի ծառայութիւն անել ինձ: Առաջ խորհուրդը. կարգաւ այս: Տես ջահէլ աղջկերքը ինչքան զրաւում են միատիպիզմով և այդ քեզ համար, իբրև հոգեբանի, շատ օգտակար է:

Եւ նա մեկնեց առաջին նամակը Լիւսիէնին, որ վարանում էր ընդունել:

— Ոհ, կարող ես կարգաւ. անհամեստ սչինչ բան չը կայ. չըտղն կինս է և խօսքը կրօնի մասին է:

Նա ասում էր արդէն կինս, որովհետև նա սովոր էր իբրև կատարուած իրողութիւն համարել ամեն մի սրողուած բան:

Լիւսիէն, յայտնի անձկութեամբ և մի տեսակ արտասովոր տխրութեամբ, կարդաց Աննիի այս նամակը.

«Կան բաներ, Ժակ, որ ես կը ցանկայի իմանալ, բայց անկարող եմ արայայտել քեզ: Ստիպուած եմ գրել քեզ, որովհետեւ նրանք ցանցում են ինձ, որչափ աւելի մօտեցում եմ մեր ամուսնութեան օրհնեալ ժամը: Երբ նոյն իսկ ես շատ լուսեաց եմ, չը պէտք է կարծել, որ ես չեմ մտածում եւ պէտք է ներդաժնութեամբ վերաբերուել ինձ:

«Դուք գիտէք որպիսի տեսլանք ունեմ մեր երջանկութիւնը տեսնելու: Ինձ բնում է, որ այդ երջանկութիւնը կարելի է ձեռք բերել միայն մեր հոգիների միահամուռ միութեամբ: Ես երկիւղ եմ կրում երբեմն, որ աշխարհումս գուցէ չը գտնուեն երկու հոգի, որ տեսութեան եւ սիրոյ մի եւ նոյն եղանակն ունենային: Ժակ, ես չեմ մտածում դրա մասին առաջ. բայց այս վերջին ժա-

մանակներս բոլորովին նոր մտածմունքներ եւ առաջ եկել իմ մեջ:

«Նա շատ անընդունակ եմ միտքս պարզ արտայայտելու, ժակ: Նա վախեցնում եմ, որովհետեւ ոչինչ չը գիտեմ ձեր մասին: Նա բոլորովին պատրաստ եմ մերկացնել ձեր առաջ սիրս, երբ կը կամենամ: Նա արդեն ձեզ եմ տուել այդ սիրսը. նա լի է ձեզմով: Բայց ո՛րքան փափագում եմ իմանալ եւ ձեր մտածմունքը: Ինձ շատ պահանջկոտ չը կարծեմ. ես շատ կը ցանկայի, որ մենք երկուսս միասին մի եւ նոյն հաւատք եւ մի եւ նոյն սերը ունենայինք:

«Բարեկամուհիներիս մինը ինձ պատմել է որ իր ձեռքը իր ամուսնունց թալուց առաջ նա խնդրել էր նրանից մի ֆանի բոսի խօսակցել, ասելու համար նրան, որ նա վնուել է պահպանել իր ազատութիւնը եւ ամուսնութիւնից յետոյ: Ազատ լինել, ժակ, ահա ես հենց այդ չեմ ցանկանում: Նա կամենում եմ հետեւել ձեր կամքին: Ունենալով երկուսս մի կամք, մի՞թէ այդ չէ նշանակում սիրել միմեանց եւ օգնել միմեանց աւելի լաւ դառնալու: Դուք, որ հօր եմ, դուք կարող եմ այնքան բարի գործեր կատարել: Ինձ արժանի դատեցեմ ձեզ օգնելու եւ Աստուած կը հովանաւորէ մեր խանդաղակաք սերը:

«Փափագելով կը փափագեի, որ դուք կրօնասեր հոգի ունենայիք: Ոհ, ես չեմ պահանջում ձեզանից կրօնական այն եռանդը, որն, ինքս, աւաղ, չունեմ, բայց պահանջում եմ միայն նշմարութեան տենչը եւ ջանք՝ համաձայնեցնել վարմունքներդ հաւատալիքներիդ հետ: Զը ծաղրեմ ձեր փոքրիկ նշանածի խնդիրքը. այդ շատ վատ կը լինի. սիրեցեմ ինձ ինչպէս ես եմ սիրում ձեզ: Ասացեմ ինձ որ դուք հաւատում եմ նրան ինչին ես եմ հաւատում եւ ես կատարելապէս երջանիկ կը լինեմ:

ԱՆՆԻ ՄԵՐԱՆՆ:

Ժակը հետեւում էր Լիւսիէնի դէմքի վրայ նամակի թողած տպաւորութեանը:

—Նա բարեպաշտ է քնքոյչ հոգի ունի, ասաց Լիւսիէնը, վերադարձնելով նրան նամակը: Նա պաշտելի կի՛ն կը դառնայ:

—Մի քիչ չափազանց ոգեւորուած կին, պատասխանեց ժակը: Բայց այդ բարոյական գեղեցիկ բանաձեւները կ'ամոքուեն ամուսնութեան ընթացքում: Նրա կրօնը կը դառնայ աւելի...

—Աւելի երկրային է աշխարհապաշտ...: Ի՞նչ ես մտադիր պատասխանել նրան:

—Ե՞ս, ոչինչ. աւելի լաւ է խօսել քան գրել: Նա աւելի վստահ եմ խօսում քան մտածում: Նա իսկոյն գնում եմ կաղամախների տակ. ծառերի տակ ես նրա հետ կը խօսեմ իր բարեպաշտ դպրոցականների մասին:

—Բայց նա խնդրում է քեզանից խօսել քո զգացմունքներին մասին:

—Դէ լաւ. չէ որ հրապարակական ժողովներում ես յայտարարեցի, որ հասարակութիւնը չէ կարող առանց կրօնի մնալ. չէ որ ես խօսեցի արդարութեան և եղբայրսիրութեան կրօնի մասին:

—Այո, շահական կրօնի մասին, իբրեւ հասարակական պահանջ:

Ժակը արհամարհական շարժում արաւ ձեռքով:

—Ի՞նչ ես կամենում ինձանից, իմ մէջ չը կայ աստուածային զգացումը. ես չեմ տանջում ինձ, աշխատելով իմանալ անծանօթը: Ի՞նչ հարկ կայ հետամուտ լինել նրան, ինչ որ անմատչելի է մեզ. մեր աչքերը թոյլ են տալիս մեզ տեսնել միայն մի որոշ տարածութիւն. ուրեմն աւելի հեռուն տեսնելը աւելորդ է համարուել: Ի սէր Աստծու, չընկնենք անօգուտ բաների ետեւից:

—Գուցէ դրանք են միակ կարեւորները նկատեց իւր սիէնը:

Ժակը մեկնեց նրան երկրորդ նամակը և ասաց.

—Աննին ամենեւին ինձ հոգս չէ պատճառում. բայց կայ մի ուրիշ աւելի ծանրակշիռ բան: Պէտք է քեզ ասեմ...—Նա վարանեց մի բոպէ,—պէտք է քեզ ասեմ, որ կոմսուհի Ֆերրէզին իմ սիրուհիս էր:

—Ահ, մըմնջաց իրաւիչնը սաստիկ յուզուած և ակամայ մտածելով Աննիի անբախտութեան մասին:

—Շատ դժուարութեամբ կարողացայ ստանալ նրա համաձայնութիւնը ամուսնութեան համար. կարծում էի, որ ամեն բան վերջացած է: Վերջին բոպէին, նա խաղում է իմ առաջ ինքնասպանութեան կօմեդիան: Կարգա այս նամակը. ես կը բացատրեմ քեզ յետոյ, թէ ինչ ծառայութիւն եմ սպասում քեզանից:

—Ոչ, ես չեմ սիրում կարգալ սիրային տոմսերը. մարդ ակամայ մտնում է աֆսպիսի սրտերի մէջ, որոնց գաղտնիքը իրան չէ պատկանում. ես արդէն յանցաւոր եմ զգում ինձ, որ կարդացի առաջին նամակը:

—Սակայն, անհրաժեշտ է որ կարգաս: Դու չես կարող մերժել ինձ օգնել, դու իմ ամենահին բարեկամն ես: Գործը կարծածիցդ աւելի ծանրակշիռ է:

Եւ իրաւիչնին շուտով համոզելու համար, նա աւելացրեց.

—Շուտ կարգա. գուցէ մի կնոջ կեանքն ազատելու մասին է գործը:

Հալանդը վեր առաւ նամակը զգուհնքով: Նրան անդունդ-
ներով լի էր թուում այդ արկածը, որի մէջ գցում էր նրան
ժակը: Նա կարդաց:

«Այսօր մեր հարսանեկան երեկոյի տարեդարձն է: Սեպտեմ-
բերի 11-ին էր, յիշում ես: Մի տարի է արդէն, որ ես պատկա-
նում եմ քեզ: Այդ իսկական հարսանեկան երեկոն, որ ինձ նոր
կեանք մեռնչեց, ինձ անելի յուզեց քան այն վշտալի զիւերը, երբ
ես անհմուտ եւ միամիտ աղջկանից դարձայ մի կին առանց սի-
րոյ: Եւ այդ օրից, ես ապրում եմ միայն քո համբոյրներով: Այդ
օրից ես դարձայ քո ցանկութիւնների հիւսւ սրկուհին: Դու խոր-
տակեցիր իմ մէջ հպարտութիւնը, հանդաճալու ճաշակը: Ես այլ
եւս չեմ ճանաչում ինձ: Ես այլ եւս հոգի չունեմ. նա հալուել է
իմ տոբաւոր մարմնի մէջ:

«Դու կամեցար անելի սրկացնել ինձ. դու հարկադրեցիր
ինձ թող տալ քո կեանքը մի ուրիշ կնոջ, խոստանալով վերադառ-
նալ ինձ մօտ ծածկաբար: Ես այնքան ստոր սրկուհի էի, որ հա-
մաձայնութիւն տուի: Դու ինձ ցանցանքի ենթարկեցիր, սխալելով
դիտել նշանածիդ այն աչքերով, որոնք նկատում էին նրա ապա-
գայ գգուանքները: Այդ բաւական չէր: Դու նրան սեր խօսեցիր
իմ առաջ, դու հպեցիր քո շրթունքներով նրա ծաղիկ այտերը: Եւ
միայն քո շրթունքների տեսք խենթեցնում է ինձ:

«Նրեք օրից յետ դու կը սեղմես այդ կնոջը քո կրծքին: Դու
նրան կը տա մի եւ նոյն համբոյրները: Ես չեմ տեսնի այդ ա-
նիծեալ օրուայ լոյսը: Յայտնում եմ քեզ որ մեռնել եմ կամե-
նում: Ես վնեցի մեռնել Մենթոնի երեկոյին, լուսնի հառազայք-
ներով լուսաւորուած լճի վրայ: Վաղն առաւօտեան, այս ցամակը
քեզ հասնելուց առաջ, ես ինձ լինը կը գլորեմ ժայռից: Ես ա-
նեծք չեմ կարդում քո գլխին մեռնելով: Ես ցանկանում եմ
միայն որ դու մի վերջին անգամ տեսնես մարմինս ջրից հանելիս,
որ ես դեռ գեղեցիկ լինեմ եւ որ, չը կարողանալով այլ եւս տի-
րանալ այդ մարմինն, դու նախանձես, քո պաղ կնոջ գրկում,
այն որդներին, որոնք պէտք է կրծեն մարմինս գերեզմանում:

Լեօնորա:

Լիւսիէն Հալանդը վեր կացաւ:

—Նա չէ սպանել իրան. տեսել ես նրան այսօր:

Ժակը պատասխանեց շատ հանդարտ.

—Ոչ, ես նրան չեմ տեսել:

—Բայց գիտես որ նա կենդանի է:

—Ոչինչ չը գիտեմ. սակայն երբ կինը այդպիսի առողա-
նութեամբ խօսում է, նա չէ սպանում իրան: Միայն նա սա-
սա-

տիկ ջղաղբած է դարձել և ես շատ վախում եմ նրա այդ ջղաղբածութիւնից: Ես չեմ կամենում որ վերջին բոլէին իմ ամուսնութիւնը խանգարուի մի յիմար սկանդալի պատճառով: Ես չեմ կարող պնակ նրան տեսնել, նրա ամուսինը և պ. Մէրանը աչքաբաց հսկում են: Վերջինս ստացել է մի անանուն նամակ, որն ինձ ցոյց տուեց: Ես նրան մինչև անգամ ասացի, որ կոմսուհու սիրականը դու ես և նա է պատճառ որ դու վերադարձար Սափոյա, առաջուց հանդիպած լինելով քեզ պարիզում և Իտալիայում:

— Դու իրաւունք չունէիր այդպէս վարուելու, ասաց Լիւսիէնը զայրացած: Ես արգելում եմ քեզ չահագործել անունս:

— Ժակը, առանց ամօթահարուելու, շարունակեց.

— Ամեն բանից առաջ պէտք էր փարատել կասկածները: Ի՞նչ վնաս կարող է հասցնել այդ քեզ, հարցնում եմ: Այդպիսի շաղկապը կարող է միայն չոյական լինել քո ինքնասիրութեան համար և պ. Մէրանը շատ խորհրդապահ մարդ է: Գալով ամուսնուն, նա ոչինչ չը գիտէ քո մասին:

Եւ մինչ Լիւսիէնը՝ յուզուած, ձեմում էր, նա շարունակում էր.

— Անհրաժեշտ է որ դու գնաս նրա մօտ. դու կը յանձնես նրան այս նամակը, որ առանց հասցէի է: Դու կը խաղաղացնես նրան: Թող հասկանայ վերջապէս, որ ամուսնութիւնս չէ նշանակում խզումն նրա հետ: Նա հրաւիրուած է իմ հարսանիքին և ես կամենում եմ, որ դայ: Եթէ մերժի, նրա ամուսինը վերահասու կը լինի ճշմարտութեան, որ արդէն զուլակում է: Նրա ներկայութիւնը անհրաժեշտ է:

Լիւսիէնը, գրգռուած, մերժեց.

— Ես չեմ ցանկանում ոչ մի մասնակցութիւն ունենալ քո ինտրիգների մէջ:

Ժակը իրան սաստիկ յուզուած ցոյց տուեց:

— Դէ լաւ, բարեկամս, ժամանակը ստիպողական է: Հէնց որ ստացայ այս նամակը, ես ինձ գցեցի կառքի մէջ և եկայ: Ես կարծածիցդ աւելի անհանգիստ եմ: Ես կարծում եմ, ես ապահով եմ որ Լէօնօրան չէ սպանել իրան, բայց չը ստանալով ոչ մի պատասխան ինձանից, ջղաղբածութեան մէջ, նա իրապէս կարող է մտածել անձնասպանութեան մասին: Ամեն մի ժամ որ անցնում է, կարող է փութացնել նրա մէջ այդ որոշումը: Քեզանից բացի ո՞ւմ կարող եմ ուղարկել նրա մօտ. ո՞վ կարող է համոզել նրան ապրել ինձ համար. չէ՞ ես չեմ կարող վազ տալ նրա մօտ. այլապէս ես գրգռեմ նրա ամուսնու նախանձոտութիւնը և մի ամբողջ դրամա առաջ կը բերեմ Մէ-

բանների տանը՝ կառքս այնտեղ է. նա կը տանի քեզ Տալուար։ Ապա դու կը գաս կը գտնես ինձ կաղամախների տակ։ Գնա շուտով, աղերսում եմ։

Այդ աղերսական խօսքերը համողեցին Հալանդին։

— Բարի է, կը գնամ, ասաց նա։

Եւ մտածելով Աննիին, նա յարեց։

— Բայց երդուիր ինձ որ դու վերջնականապէս կը խզես յարաբերութիւններդ սիրունուդ հետ։

Ժակը նայեց նրան՝ ապշած։

— Ի՞նչ վայրագ միտք է։

— Ո՛հ, եթէ չերդուես, ես չեմ գնայ։

— Դէ լաւ, վերջնականապէս կը խզեմ. այդ արդէն վճռուած է։

Եւ թեթեւաբար շարժեց ուսերը։ Երբ Լիւսիէնը մեկնում էր, նա ասաց դարձեալ։

— Որեւէ դժբախտութիւն պատահելու դէպքում, յոյսս քեզ վրայ է։

Իսկ Լուսիէնը մտածում էր։

— Եթէ Ժակի համար նոյն իսկ մի քիչ թանգ լինէր իր սիրունու հետքը, նա, հասած ժամանակ, ամենից առաջ ինձ հետ կը խօսէր նրա մասին և նրա նամակը յոյց կը տար, փոխանակ ծաղրելու իմ առաջ Աննի Մէրանի բարեպաշտական զգայութիւնները։

Ապաքէն, Աննին անհամբեր սպասում էր իր նշանածին

Սեպտեմբերի օրուայ գեղեցիկութիւնը չէր շարժում նրա սիրտը և չէր ներշնչում նրա մէջ այն ուրախալի մտածմունքը, որ արեւը սփռում է երիտասարդութեան և սիրոյ մէջ։

Աչուներ նոր էր սկսուել և ամառային պայծառութիւնը դեռ պահպանւում էր նրա մէջ։ Զինչ երկինքը ջուլայնում էր իր կապուտակ փայլը հայելանման լճի մէջ, պատկերը և նրա ցոլացումը մեղմ գոյներով մրցում էին միմեանց հետ։ Սարերի մէջ, ափերի վրայ, ծփում էր մի լուսաւոր, կապտաւուն փոշի և այց լուսազեղ փոշին ճօճում էր փայլուն և շարժուն։ Առաւօտները հորիզոնի վրայ հանդարտ և մեղմիկ լող էին տալիս վարդագոյն-սպիտակ ամպեր, նմանելով վարդի և շուշանի աստուածային խառնուրդի, իսկ երեկոները, վերջալոյսը իբրև հրդեհ տարածւում էր հորիզոնի վրայ հրաշէկ ածուխի կարմրութեամբ։

Բնութիւնը դեռ յոյց էր տալիս երիտասարդութեան անսպառ ոյժ։

Աննին սպասում էր նշանածին հիւսկէն ճիւղերի հովանու

տակ: Թվերի մէջ ծածկուած աղբիւրի ներդաշնակ կարկաչունը խառնուած էր անուշահոտ ծաղիկների բուրմունքի հետ. ջահէլ աղջիկը սիրում էր ջրերի այդ անուշաբոյր զովութիւնը և յաճախ գալիս էր այստեղ անձնատուր լինելու իր մտախոհումներին:

— Ինչ կը մտածէ իմ նամակի մասին, հարցնում էր ինքն իրան:

Անձնութիւնի սաստիկ տապով տոչորւում էր նա. նրա սէրը արտայայտւում էր նրանով, որ նրա հոգու լաւագոյն զգայութիւնները զարթնել և սաստկացել էին, հասնելով յափըշտակութեան. նրա անմեղ և զեռ ևս խաղաղ էութիւնը երբեմն միայն մի անորոշ յաւատանջ զգացումն էր կրում. այն համբոյրները, որ ժակը դրոշմել էր նրա շառագունած այտերի վրայ, արտասուախառն քնքշութիւն էին առաջ բերում նրա մէջ, բայց երբէք չէին խոտովում նրան:

Իր վեհերոտութիւնը, որի հմայքը ինքն չէր կասկածում ամենեւին, և որը յաղթահարելու համար անկեղծ սիրեկանը մեծ ուրախութիւն պէտք էր զգար, ամօթխածութեան այդ ծաղիկը, որ նրա գէմբին տալիս էր մի պաշտօնի մանկական չնորհք, յաւ էր պատճառում իրան. նա նեղանում էր որ իր նշանածը իրան երեխայ է համարում. նա չէր համարձակւում բանալ իր սիրտը և տանջւում էր այդ լուսթիւնից: Եւ սակայն նա զգում էր թէ երբ մարդ մտահ է բոլորովին, որ սիրուած է, նա մոգեկան ոյժ է ստանում մերկացնելու իր հոգին և թափ տալու սրտի խորութիւնը սիրուած էակի առաջ: Այդ պատճառով նա չէր հասկանում թէ ինչու ժակը հետամուտ չէր լինում առանձնանալ իր հետ և միակերպ էր խօսում իր հետ թէ առանձնութեան ժամանակ և թէ օտարների ներկայութեամբ: Այդպէս նա ակամայ ստիպուած էր զսպել իր քնքշութեան և ուրախութեան զեղունները, որ նրա մէջ գրգռելու կ'աշխատէր նրան իսկապէս սիրող տղամարդը:

Ժակը մօտեցաւ նրան: Լինդմ և հովասուն օգը, ծաղիկների բուրումները, զով հովիկը զգւում էին նրանց սիրահարական խօսակցութիւնը:

— Դուք կասկած էք յղացել իմ մասին, ասաց երիտասարդը: Ինչու էք մտածել որ մենք համաձայն չենք լինի մեր կեանքի մէջ: Ես չեմ գիպչի ձեր հաւատին. ինձ դուր է գալիս, որ դուք հաւատացող էք: Կանայք պէտք է բարեպաշտ լինեն: Ձէ որ իմ քաղաքական ծրագիրների և ճառերի մէջ ես ինքս պահանջել եմ կրօնական ազատութեան յարգանքը հասարակական արտայայտութեան հետ միասին...

Նա սկսեց համոզեցուցիչ փաստեր առաջ բերել, խօսելով այն ջերմ և յանկուցիչ ձևով, որ նրան դարձնում էր մի վտանգաւոր հետտոր, մեղմացնելով և կոկելով նրա տիրապետական ցանկութիւնը: Նա մերկացնում էր կեանքի խորհրդաւոր գաղտնիքը, շօշափում էր մարդկային թշուառութիւնների հարցը: Երբեմն նա մերկացնում էր իր ձերմակ ակոսաները ժպտալու համար, և երբեմն նրա աչքերը ցոյց էին տալիս խորախորհուրդ արտայայտութիւն:

Աննին, հմայուած, հազիւ լսում էր ինչ որ նա ասում էր: Նա երջանիկ էր, որ ժակը այդպէս լաւ խօսում էր միայն իրան համար:

Նրա մեկնելուց յետոյ, Աննին նորոգեց իր յիշողութեան մէջ ամբողջ այս խօսակցութիւնը, որ այնքան ցանկացել էր: Ժակի խօսքերը, մի կողմ թողած նրա անձնաւորութեան հմայքը, ինքն ըստ ինքեան այնքան խղճուկ երեացին, որ նրա հէգ սիրտը սեղմուեցաւ: Նա տեսաւ, որ աղջամողջը, որից կամենում էր ազատուել, աւելի ևս թանձրացաւ: Չունենալով բաւականաչափ ոյժ այդ մտածմունքի ամբողջ ծանրութիւնը իր վրայ առնելու, նա սկսեց քիչ-քիչ թափանցել այն խորհրդաւոր տանջանքների մէջ, որոնք անխուսափելի են սիրոյ մէջ: Այդ ինչ զգացումն է, որով բռնւում են մարդիկ, առաջ քան թէ կարողանան պաշտպանուել նրա դէմ: Այդ ինչ զգացումն է, որ մղում է դէպի միմեանց մի անխնայ զօրութեամբ երկու կականեր, որոնք չեն ճանաչում իրար և գուցէ, նոյն իսկ այդ մերձեցումից յետոյ, շարունակեն չը ճանաչել իրար: Մի փաղաքշական խօսք, մի շնորհալի դէմք, մի կրքոտ հայուածքը տակն ու վրայ են անում մի ամբողջ կեանք: Ուրեմն սէրը մի սնդիկ-տակից և ճակատագրական ոյժ է, որ խառնում է մարդկային սրտերը, հակառակ ամեն բանի, քնքշութեան, ուրախութեան և տանջանքի համար: Կարելի է մրցել այդ ոյժի դէմ:

Այդ սոսկալի մտածմունքները վախեցնում էին նրան և նա զարմանում էր, որ նրանք բոլորովին չեն ջախջախել իրան: Մի անհասկանալի մեծ քնքշութեամբ համակուել էր նրա ամբողջ հոգին: Նա հասկանում էր, որ երջանկութիւնը խոյս է տալիս իրանից, բայց ընթանում էր դէպի ապագան, որպէս ծանրաբեռնուած երջանկութեամբ: Սէրը, աւելի ուժեղ քան գիտակցութիւնը, սէրը, որ բռնում է կեանքի զոնները և բաղլսում է կուրօրէն տխրութիւնները ու մեղկութիւնները, քարշում էր նրան, չը նայելով կասկածներին, չը նայելով նրա ազնիւ և բարեպաշտ հոգու անձկութիւններին...

Լէօնօրա Ֆիրրէզին զարթնեց արշալոյսին: Մահճակալի թարմ սաւանները և առաւօտեան անուշ քունը չը կարողացին երկար պահել նրան անկողնում: Զարթնելով, 'նա զգաց իր այտերի վրայ դեռ չը չորացած արտասուք: Հագնուելիս, նա հաճութեամբ զմայլուեց իր գէմըով հայելու մէջ: Նրա ուսերի միջքը, ալեծուրի վարսերի հիւսկէնները և մարգարտանման մորթը գոհացրին նրա գեղեցկութեան ճաշակը և նա՝ թախծադէմ, ժպտաց իր պատկերին, ինչպէս ժպտում են թանկագին մոտերիմ անձանց, որոնցից բաժանուելը մարդուս վիշտ է պատճառում: Նա հագաւ մի սեւթոյր զգեստ սպիտակ խալերով, բաւական պարզ, բայց որ մի և նոյն ժամանակ պայծառապէս ցոյց էր տալիս նրա անթափանցիկ մորթու ճերմակութիւնը:

Նա դուրս եկաւ տնից զաղտնագողի. կարելի էր կարծել, որ նա սիրահարական ժամադրութեան էր գնում: Նա անցաւ Տալուարից, ուր բոլոր լուսամուտները փակ էին, բարձրացաւ դէպի սարը և քայլեց մի կէծանով, որ տանում էր դէպի ժայռ: Մի րոպէ նա կանգ առաւ ծաղիկների քաղելու: Նա զարմանքով լսում էր մանգաղների ներդաշնակ ձայնը, որոնցով գիւղացիները երկրորդ անգամ կատարում էին խոտի հունձը և հովիւների զիւ ու ձիգ աղաղակները:

Ծառերի ճիւղերի միջից նա տեսնում էր լիճը, որ ծփում էր այնպիսի մեղմիկ հովիկով, որ կարելի էր կարծել թէ ծովային յաւերժահարսների շունչն էր շարժում: Լճի դալուկ—կապտաւուն, թափանցիկ ջրերը լողանալու հրաւէր էին կարդում: Առաւօտեան մշուշը անորոշ ձևակերպութիւն էր տալիս սարերին, որոնք գրեթէ սպիտակ էին երևում պայծառ արևի մէջ: Ամենուրեք զգացւում էր երկրի համատարած արթնութեան կուսական թարմութիւնը և քնքշութիւնը. ամենուրեք զօդաւորւում էին կապտաւուն և ձիւնափայլ գոյները, մեղմ գծերը և անըմբռնելի չերտերը, համակ բնութիւնը ձգտում էր դէպի լոյս և կեանք: Եւ Լէօնօրան, մեծ բերկրանք զգալով ծագող օրուայ այդ քաղցր գգուանքից, փակեց մի րոպէ աչքերը:

Եւ սակայն նա շատ կամենում է մեռնել:

Նա հասել է ժայփի գագաթը, այնտեղ, ուր նստած էր Աննի Մէրանի հետ: Նա առաջացաւ դէպի ժայռի ծայրը և նայեց յանկուցիչ ջրերին. ապա նա վերադարձաւ բուրաստանը, դարձեալ ծաղիկներ քաղելու համար: Նա խառնում էր անուշաբոյր լօշտակները վարդագոյն ցարափի ցօղունների հետ, և չէր շտապում իջնել այն ստուերների աշխարհը, ուր անծանօթ են սիրոյ տանջանքները: Կազմելով ծաղիկիւնձը, նա

գտաւ որ դեռ հարկաւոր է մի քանի հացաբոյսերի ցօղուններ
ևս աւելացնել:

Ժայռից դահաւիժելիս՝ նա ձեռքին բռնած կ'ունենայ այս
ծաղկեփունջը, որ ծփալով լճի վրայ ցոյց կը տայ ժակին իր
դիակի տեղը: Պէտք է այնպէս անել, որ հեշտութեամբ կարո-
ղանան գտնել իրան, որպէս զի երկար ժամանակ չը մնայ սա-
ռը ջրի մէջ: Նա յիշեց Օֆելիային և գրականութեան մի քանի
ուրիշ գեղեցիկ մահերը. կիսաձայն նա սաղմոսներգում է փոք-
րիկ ձկնորսուհու երգի առաջին տունը.

Այնտեղ, սարերի վրայ
Կայ մի թռչնիկ, որ երգում է,
Որ երգում է տիւ և գիշեր
Լի-ու-լա.
Որ երգում է տիւ և գիշեր
Թէ քաղցր է սէրը:

Նա չը գիտէ միւս տները և ծաղկեփունջը արգէն կաղ-
մուած է: Այլ ևս պատճառ չը կայ ապրելու, Նա խաղաղ է և
համակրութեամբ նայում է լճի փոքրիկ կոհակներին:

—Այո, այս րոպէին, մտածում է նա, կամենում եմ մի
քիչ հանգստանալ, շատ յոգնած եմ:

Նա նստեց խոտի վրայ և աշխատեց մտքերը՝ համախմբել:
Նա հանդիպել էր ճանապարհին, Տալուարի մօտ, գեղջկուհիներն-
րի, որոնք աշխատելու էին դնում, ուսերին դրած մեծ ~~քարեր~~
խոտ հաւաքելու համար: Նրանց տձև իրանը, նրանց խամրած
դէմքը պարզ ցոյց էին տալիս նրանց կոպիտ, աշխատաւոր
կեանքը: Նրանք աշխատելու են ամբողջ օրը արեւի կիզիչ տա-
քութեան տակ, նրանց ամուսինները կոպտաբար վարուելու են
նրանց հետ, ծծկեր երեխաները ծծելու են և սպառելու ստինքսը.
նրանք գիտեն այդ ամենը և, այնուամենայնիւ, չեն մտածում
մեռնել: Լէօնօրան նախանձում է նրանց բախտին:

—Նրանք երջանկութիւնը գտնում են իրանց հանապաղօ-
րեայ աշխատութեան մէջ, գոնէ նրանք օգտակար են, իսկ ևս,
ոչ ոքի ուրախութիւն տալ անգամ չեմ կարող:

Նա մօտեցրեց փունջը քթին: Վայրի ծաղիկների բուրման
մէջ նա ներշնչեց բնական կեանք: Խոտը բուրում է, թռչուն-
ները երգում են ծառերի մէջ, լճի ջուրը ծփում է, մի լուսա-
ղեղ փռի երեքում է օգի մէջ. ամեն տեղ, ամեն բանի մէջ
կեանք է սփռուած, ամեն բան մրմնջում է կեանքի քաղցրու-
թիւնը առաւօտեան զով հովի մէջ:

Նա տապ ինքն իրան. «Այս բուրումները, այս շունչը

նեղացնում են ինձ... Ես կը ցանկայի մի անգամ ևս տեսնել ինձ, բայց հայելի չունիմ. ես կը ցանկայի մնաս բարև ասել ինձ: Բայց իսկապէս ինչի համար այնքան փափագում էի մեռնել...»

Նա դրեց ծաղիկները գետնին և ծածկելով գլուխը երկու ձեռներով, յենեց նրանց վրայ: Նա յիշեց ժակի համբոյրները, յիշեց Աննիին՝ թեքուած հէնց այստեղ լճի վրայ, նա տեսաւ ժակին՝ գրկած ջահէլ աղջկան և բազուկների մէջ տանելիս... Նա վեր թռաւ, վազեց մինչև եզրը. կամեցաւ գահավիժել իրան անդունդը, բայց մի սուր ճիչ արձակեց, մի խոր, վշտագնահար ճիչ և յետ կանգնեց զարհուրած:

Այս անգամ նա մօտիկից տեսաւ մահը և նրա կանայի հէզ մարմինը ամբողջովին դողդողաց:

— Որքան դժուար է ուրեմն մեռնելը, մտածեց նա: Ես այդ քաջութիւնը չեմ ունենայ, եթէ նայեմ բաց աչքերով: Պէտք է փակեմ աչքերս: Ով սուրբ Մարիամ, օգնիր ինձ...:

Նա նայեց իր շուրջը, — վերջին անգամն է — շատ երկար: Նա փակեց աչքերը. նա մնաց այնտեղ սառած, աչքերը տնկած գետնին: Միայն մի քայլ, մի ոստումն պէտք է անել դէպի մահը: Մահը կանչում է նրան, ժպտում է նրան, նա վշտի փախճանն է, նա խաղաղութիւն է:

Նա յետ կտակեց, թեւերը պարզած օդում, կարծես թէ մի անհրեպ թան էր ուզում յետ մղել, և միշտ աչքերը փակ: Երբ աչքերը բացուեց, նա արդէն հեռու էր եզրից: Եւ անհա նա հեծկտաց և թաւալուեց խոտերի մէջ ստորացած, ամօթահար և ինքն իրան գոռալով:

— Վատհոգի, վախկոտ արարած, որ փախում ես մեռնելուց...:

Տիկին Ֆերրէդին հրաման էր տուել ոչ ոքի ներս չը թողնել իր մօտ: Նա փակել էր տուել լուսամտի փեղկերը, որոնց միջից հազիւ թափանցում էր լոյսի մի շող և նստած էր մութի մէջ, որոճալով իր նուառտաղումը: Նա արդէն երեակայում էր իր սիրեկանի հեղինական դէմքը, երբ նա գալով, կենդանի կը գտնի իրան իր մահուան լուրը այնպիսի հանդիսաւոր կերպով նրան հաղորդելուց յետոյ:

— Նա այժմ կը գայ, մտածում էր նա: Չեմ կամենում տեսնել նրան. ես ապահով եմ, որ նա չէ հաւատացել, որ ինձ կը սպանեմ: Եւ սակայն ևս հաստատ կամենում էի մեռնել, բայց չը կարողացի. իմ մեղքս չէ: Այսպիսի մի գեղեցիկ օր շատ դժուար է մեռնել:

Ես մի հէգ և վեհերոտ կին եմ:

Նա յիշեց այն արագիկ օրը, երբ կամենում էր սպանել իր հակառակորդուն և այդ յիշողութիւնից զարհուրեց:

—Ոհ, ես չատ էլ վտանգաւոր կին չեմ: Յանկութիւններս սաստիկ են, բայց գործելու ոյժ չունեմ: Առաջուայ մարդիկ երևելի նոյնչափ արագ գործում էին, որքան մտածում: Ինչ լաւ է այդպէս լինել: Այժմ ես մեռած կը լինէի... Նա ինձ առնում է իմ տկարութեան պատճառով: Ես չեմ կարող տանել նրա նայուածքը: Ես նրան չեմ տեսնի: Բայց գուցէ նա նոյնիսկ չի գայ իմանալու թէ արդեօք դեռ կենդանի եմ...:

Նա լացում էր ողբալով:

—Խեղճ թշուառ կին! Խեղճ թշուառ կին!...:

Սպասուհին ներս մտաւ և յայտնեց որ պ. Հալանդը թախանձալին խնդրում է ընդունել իրան, որովհետև կարևոր յանձնարարութիւն ունի կատարելու: Նա վարանեց, բայց յետոյ հրամայեց ներս կանչել երիտասարդին:

Վերջինս յանձնեց նրան ժալի նամակը, որ նա բացեց տենդային շտապողութեամբ: Այդ նամակը երեի շատ փաղաքշական չէր, որովհետև կոմսուհին չը կարողացաւ զսպել իրան իր այցելուի առաջ և հեծկլտաց: Նա ասում էր արտասուաբան ընդհատումներով:

—Նա չէ հաւատում!...: Նա չէ հաւատում, որ ես կամենում էի մեռնել: Ոհ, որքան խտրասիրտ է դէպի ինձ!...:

Սրբելով աչքերը, յոգնած, թուլացած, նա խոստովանեց Լիւսիէին իր վիշտը: Նա պատմեց իր սիրոյ տանջանքները, ինքնասպանութեան փորձը, իր յանկարծական երկիւղը, իր ամօթահարութիւնը, այդ խոստովանութիւնը հանդարտեցրին նրա ջղերը:

—Երբ մարդ չէ ցանկանում այլ ևս ապրել, վերջացրեց նա խօսքը, արդէն նա մեռածի պէս է: Իսկական մահը, չէ ո՞ր ամեն ուրախութեան և յոյսի մահն է. նա մեր ներսումն է, որովհետև ներքին մահ է:

Լիւսիէնը բռնեց նրա ձեռքը:

—Մի խօսէք ամօթի մասին: Դուք այդպէս աւելի կարեւորութիւն էք շարժում: Ամեն մարդի համար բնական է վախել մահից:

Նա նրան մի քանի ուրիշ բարեկամական խօսքեր ասաց և յանկարծ Լէօնօրան մի անակնկալ շարժումով հպեցրեց երիտասարդի ձեռները իր շրթունքին:

—Դուք, դուք շատ բարի էք, մրմնջաց նա: Ոհ, ասացե՛ք ինձ, ինչո՞ւ սիրում եմ անդուծ մարդկանց:

Լիւսիէնը խօսեց նրա հետ և Աննի Մէրանի մասին և մի աննկատելի դարձուածքով խօսքը այնտեղը բերեց, որ խնդրեց նրան հրաժարուել այդ սիրուց, որ միայն տանջանք էր պատճառում իրանս Կոմսուհին ընդհատեց նրան.

— Ոհ, մի խնդրէ՛ք ինձանից այդ. դուք լաւ տեսնում էք որ ես ոյժ չունեմ. նա ինձ հմայել է. հասկանում էք այդ. ես անխժուած եմ. ես նրա իրն եմ:

Եւ նա յարեց.

— Իր նամակի մէջ նա ինձ ժամադրութիւն է տալիս երեք շաբաթից յետոյ: Այս ևս իմացէ՛ք, որ նա ոչնչով չէ մատնում իրան, որովհետեւ նա ինձ պրում է մեքենայի գրով, առանց հասցէի: Ես նրա մի տող ձեռագիրն չունեմ: Նա պահանջում է նոյնպէս, որ ես ներկայ լինեմ իր հարսանիքին: Ոչ, ես չեմ գնայ: Կամ եթէ գնամ, այն ժամանակ մի անդարմանելի սկանդալ կը սարքեմ...

Լիւսիէնը կարողացաւ մի քիչ հանդարտեցնել նրան և երբ մեկնեց, Կոմսուհին թէև դեռ հառաչում էր, բայց արդէն խոնարհել էր:

Մէնթօնի ճանապարհի վրայ, նա հանդիպեց Մէրանին, որի դէմքը փայլեց նուրբ ժպիտով, տեսնելով նրան վերադառնալիս Տալուարից:

— Նա երևակայում է, որ ես վերադառնում եմ սիրահարական տեսակցութիւնից, մտածեց երիտասարդը և մտքում հազար անէ՛ծք կարդաց ժակի զլխին:

— Անզգամ! Նա իր կնոջ երեք շա՛ճաթ է նուիրում իր սիրուհու մօտ վերադառնալուց առաջ: Ի՛նչ ունեն բոլոր այս կանայք իրանց երակներին մէջ, որ սիրում են այսպիսի թշուառականին, որ նրանց ատում է միայն և գորովանքի ոչ մի ուրախութիւն չէ տալիս նրանց սրտերին: Եւ ինչ խեղճ զգացումն է սէրը, որ այդ թեթի հոգիները մատնում է այդ գազանասիրտ մարդի ճանկերին: Ես պէտք է խափանեմ այս զարչելի մատնութիւնը. այդ իմ պարտքս է: Ես պէտք է զգուշացնեմ Աննիին կամ նրա հօրը. այս ամուսնութիւնը չը պէտք է տեղի ունենայ: Ես քառասուն և ութ ժամ ունեմ խանդարելու համար:

Բայց չուտով նա յուսահատ կերպով շարժեց ձեռքը:

— Այն ինչ որ խղճմտանքս թելադրում է ինձ գործել, պատուոյ մի կեղծ զգացումն արդելում է: Ժակը յանձնել է ինձ, հակառակ իմ կամքի, իր զաղտնիքը. այս զաղտնիքը ինձ չէ պաականում: Նա ինձ հագորդակից է գարձրել իր անպիտանութիւններին և ստիպում է ինձ գրեթէ իր մեղսակիցն դառնալ: Իսկ ես իրաւունք չունեմ կտրել նրա ճանապարհը:

Ահա ուր է տանում մեզ կեղծ պատուասիրութեան զգացումը:
Եւ սակայն Աննիի անարատ զէմքը տնկում էր անդադար
իր յիշողութեան առաջ:

— Ես բաւական անշահաւէտ կերպով վարուած կը լինեմ,
եթէ փրկեմ այս ջահէլ աղջկան:

Նա կրկնեց ինքն իրան.

— Ես դործում եմ անշահասիրաբար. ես նրան չեմ սի-
րում:

Եւ իր ներքին բարկութեան մէջ, նա, վերջապէս, եկաւ
այս եզրակացութեան, որ իրան եւ զարմացրեց.

— Ժակը խլեց ինձանից իմ կեանքի իսկական նպատակը:
Իմ նախնիքը աշխատել են ժողովրդի բարօրութեան համար եւ
եւ, իբրեւ նրանց ժառանգը, պէտք է ստանայի նրա համակրու-
թեան մի մասը: Ժակը չէ սիրում ժողովրդին, բայց խլում է
նրան ինձանից: Աննին նա է, որին մի հիանալի ընտրութեամբ,
մայրս սահմանել էր ինձ համար, դեռ երեխայ, բոլոր կանանց
մէջ: Ժակ չը դիտէ նրա ընտիր սիրտը, նրա բարեպաշտ ոգին.
Նա նրան չէ սիրում եւ խլում է ինձանից: Ո՛հ, ինչո՞ւ եւ այստեղ
մնացի. ինչո՞ւ, մանաւանդ, վերադարձայ այստեղ:

Ֆրանս. Թարգմ. Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

(Նր ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԻ)

Ա Ն Ճ Ա Ր Ա Ց Ա Ծ Ը

(Պարսկահայերի բարբերից)

I

Մանիան այժմ շատ ջանել է։ Նրա 25 տարին թէն դեռ չի լրացել, բայց թառամել է արդէն. կեանքի ծանր և խոր վըշտերը մաշում են նրան։ Գեղեցիկ էր նա առաջ, երբ դեռ նոր էր ոտքը դրել ամուսնութեան չէմքի վրայ։ Այն ժամանակ նա դեռ 18 տարեկան էր, երջանիկ էր զգում իրեն Մանիան, չէր տեսել նա մինչև այդ ցաւ և արտասուք, դարդ և հոգս, ապրել էր ազատ, հեռու տանջանքներից։

Լաւ էր Մանիայի համար և ամուսնութեան առաջին տարիները. այն ժամանակ էլ նա ուրախ և զուարթ էր. կեանքը քաղցր էր նրա համար։ Նա արդէն մայր էր, երկու զաւակների մայր. հրճում էր նա փոքրիկների ամեն մի ժպիտից, ամեն մի շարժումից։ Անդուլ աշխատում էր Մանիան տան մէջ, կարում, կարկատում, տան կարիքները հոգում, իսկ Սարգիսը,—այդպէս էր նրա ամուսնու անունը,—գործակատար էր և ամսական ստանում էր 8 (թուման *)։ Նրանք ապրում էին գոհ և ուրախ։

Օրերը սահում էին քաղցր։ Շատերն էին նախանձում Մանիային, հազար երանի տալիս նրան և բախտաւոր համարում, մանաւանդ մոռացուածները և ընկաւծները, որոնք այնքան էլ քիչ չեն Թ... քաղաքում։

Սարգիսը և Մանիան ապրում էին երջանիկ, բայց միմիայն չորս տարի տևեց այդ երջանկութիւնը։

Մի օր ներս մտաւ Սարգիսը տիւրը, յօնքերը կիտած։ Սարգիսը առհասարակ վերջին ժամանակները մտածկոտ էր և լուռ։ Այդ նկատել էր Մանիան։

—Ի՞նչ է պատահել քեզ, Սարգիս, հարցնում է Մանիան, դու վերջին օրերս քեզ լաւ չես զգում և տանջւում ես։

—Այո, Մանիա, ճիշտ ես նկատել, ահա մի քանի օր է

*) Թումանը=1 ա. 80 կ.։

ես մտածում էի իմ գնալու մասին և այսօր հաղիւ կարողացայ վերջնականապէս վճռել:

— Գնալ, ուր ես գնում, հարցնում է Մանիան շփոթուած:

— Ղարիբութեան:

Մանիան այլայլուում է:

— Մի վրդովիր, Մանիա, ես գնում եմ, բայց շատ շուտով կը վերադառնամ: Մէկ նայիր պ. Անդրեասին է, տես տան ինչ սարքեր և զարդեր ունի, ինչպէս է հաղնում և ապրում. այդ ամենը նա ձեռք է բերել, դու էլ գիտես, մի երկու տարուայ մէջ: Ես լինելով եմ նրանից պակաս. նրանից աւել գրել կարողալ գիտեմ և ճարպիկ եմ: Չէ, կնիկ, հերիք է ինչքան նեղութիւն քաշեցիք, 8 թումանով ընտանիք պահել չի լինի:

— Ըսկի էլ նեղութիւն չենք քաշում, — վրա է բերում Մանիան, մեր ինչն է պակաս. և թէ մի տասից քսանից պակաս եւր, հարիւրից աւելի ենք: Դու մէկ էլ ես ասել պ. Անդրեասի մասին, հապա ինչի չես ասում Շարխօշենց Մկրտչին, Սրգէենց Անտօնին, պ. Սամսօնին, ես ինչ գիտեմ, հազար ու մէկը, որոնք գնացի և կորել են, ոչ նամակ կայ, ոչ էլ խաբար: Փառք Աստծոյ, աչքովդ տեսնում ես թէ ինչ վիճակի մէջ են նրանց ընտանիքները: Ինչի եմ էդ ասում, շատերը պատմում են որ հէնց պ. Անդրեասը ոչինչ չի բերել, ոչ փող, ոչ բան, միայն էդ հագուստն է, մէկ էլ մի քանի կտոր ասն մէջ:

— Ինչ որ է, Մանիա, ես էլ եմ ուզում զարիբութեան համը տեսնել: Կը գնամ, բայց շուտ կը վերադառնամ:

— Հապա մենք ինչ անենք, ինչ անեմ էս փոքրիկներին, ինձ չես խղճում, գոնէ սրանց խղճայ:

Ասաց Մանիան, լուց և սկսեց վշտալի հայեալքով նայել ամուսնուն:

Սարգիսը հաստատ մնաց, նա չփոխեց իր վճիռը: Նա շտապով վերջացնում, մաքրում է իր հագիւնները, ստանում ամսավճարից մնացածը: Եւ ահա մի օր մտնում է տուն, համբուրում է զաւակներին, համբուրւում կնոջ հետ և տալիս է 6 թուման:

— Տուածովս մի տո ժամանակ եօլա գնայ, մինչև ինձնից փող ստանաս, մի, շատ շատ երկու ամսից յետոյ անպատճառ փող կուղարկեմ:

Ասաց Սարգիսը և բռնեց պանդխտութեան ուղին:

Ծանր էր Մանիայի հոգեկան դրութիւնը այդ րոպէին, նա հէնց այդ վայրկեանին զգում էր, որ ինքը անբախտ է և թշուառ և միևնոյն ժամանակ զատն աբտասուքներ էր թափում և հեկեկում, ինչպէս մանուկ...

Անցնում են օրեր, Մանիան ուշքի է գալիս, իրան հաւաքում և սկսում է ապրել առաջուան պէս. դեռ փող ունէր նա, դրա մասին չէր մտածում նա, հաց էլ կար:

Նա արդէն Սարգսից երկու նամակ էր ստացել, առաջինը Երեւանից դրած, իսկ երկրորդը՝ Թիֆլիզից: Ուրախ էր Մանիան, նամակները լի էին փայլուն խոստումներով: Վերջապէս, մի երկուշարթից յետոյ էլ ստանում է երրորդ նամակը Բագուից, ուր գրում էր, թէ դեռ գործ չի գտել, իսկ մի քանի ամսից յետոյ էլ ստանում է 5 մանէթ: Էլ ուրիշ ոչինչ. դա վերջին խաբարն էր: Նա շատ սպասեց, երկար տանջուեց, ոչ մի լուր, ոչ նամակ: Այդպէս է անցնում առաջին տարին: Նա էլի լաւ էր, քիչ-միջ կար փող, կար և հաց: Սկսում է երկրորդ տարին, այն ժամանակ էլ դեռ վատ չէր. մի կերպ ապրում էր, ծնողներից էր ստանում, կար ու կարկատան էր անում, վերջապէս լուաքք էր անում: Այսպէս էր ապրում ամուսնուց մոռացուած Մանիան իր զաւակների հետ. քնում էին մի օր քաղցած, մի օր կուշտ, օրեր մաշում, զիջներները լուսացնում:

II

Այսպէս անցան առաջին երկու տարիները. այժմ նրա դրութիւնը ուրիշ է, այժմ կար էլ չը կայ, ծնողներն էլ չեն կարողանում օգնել: Լուաքք անողներն այնքան շատ են, որ հերթ չեն տալիս իրար, աշխատում են շատ աննշան դնով:

Շատ անգամ Մանիան ձեռքերը խաչում, գլուխը կախ քցում և խորհում էր երկար և լուա՜ նա յաճախ էր արտասւտում. այդ նկատել էր Վաղինակը, Մանիայի մեծ որդին: Նա շատ է հարցրել մօրից նրա տխրութեան պատճառը, բայց միշտ էլ անորոշ պատասխան է ստացել:

Թ... քաղաքում շատ կանաչք կան անտէր և անտիրական, մոռացուած և ընկած: Գիտէր այդ Մանիան, շատ լաւ գիտէր, նա մէկ-մէկ, անուն-անուն ճանանչում էր նրանց, գիտէր այժմ նոյնպէս թէ նրանք ինչպէս և ինչ միջոցներով են ապրում: Այժմ չէ որ միմիայն մէկ աստիճան է մնացել, որ ինքն էլ ընկնի, նրանց վիճակին հասնի, ինչպէս կարող է չը ճանանչել: Առաջ Մանիան ասում էր նրանց, անիծում և մեղադրում, բայց այժմ ուրիշ է, այժմ նա կարողանում է հասկանալ նրանց, այժմ մտնում է նրանց դրութեան մէջ: Եւ իսկապէս, ինչ անէին նրանք, ապրել պէտք է, չկան աշխատելու միջոցներ: Մանիան որ առաջ չէր ուզում ընկած կանանց երեսը տեսնել, այժմ ինքն է մօտենում նրանց, մտերմանում նրանց հետ:

— Էդպէս է, Մանիա, — ապա մի օր Նուբարը, — շատերն են մեզ մեղադրում, դու էլ էիր անիծում. ախր ի՞նչ անենք, ի՞նչ հողը տանք մեր գլխին. աշխատող չունենք, մենք էլ աշխատելու միջոցներ չունենք, իսկ էդ եթիմներն էլ միշտ լաց են լինում, պահանջներ անում, օրտեղից տանք։ Չէ, Մանիա, մենք մեղաւոր չենք, մենք թշուառ ենք և մոռացուած։

Մանիան լուռ էր. նա միայն դառն և յուսահատական կերպով գլուխը տարուբերեց և քիչ էր մնում արտասուէր։

— Դու առաջ մեղադրում էիր մեզ — շարունակեց Նուբարը — բայց այժմ չես մեղադրի, որովհետև դու էլ ես մեզ նման ընկել։ Այժմ ի՞նչպէս կարող ես ապրել, ուրիշ ի՞նչ կարող ես անել, եթէ ոչ մեզ նման վարուել։ Միշտ էդպէս է, նա է մեզ անիծում, ով անընդունակ է մեր դրութեան մէջ մտնելու։

— Չէ, Նուբար, ձեզ նման չեմ վարուի, ես մուրացկանութիւն կանեմ, դո՛ւն դուռ կընկնեմ, կը մուրամ, և թէ ի՞նչ և թէ տղաներիս կը պահեմ, դա աւելի լաւ է, քան ձեր արածը։

Նուբարը ծիծաղեց. հեգնական և ցնցող էր այդ ծիծաղը։ Խեղճ Մանիա, նա մի րոպէ մոռացաւ, որ այս երկրում հայերի մէջ մուրացկանութիւն չը կայ, չեն ընկնում փողոցները և մուրում։ Չը գիտէր, որ Նուբարներն արարքը շատ ձեռնուտու և նպատակայարմար է. կատարում է ամեն ինչ ծածուկ, զաղտնի, շատ քչերը կարող են գիտնալ այդ։ Բայց ուրիշ է մուրացկանութիւնը. նրանց բոլորն են տեսնում, ամբողջ աշխարհը գիտէ, կը թքեն և բերնի ծամոն կը դարձնեն։

Այդ գիտէր Նուբարը. երկար տարիների մոլածմուքներն էին նրան այս եզրակացութեան բերել։ Ահա թէ ի՞նչու Մանիայի խօսքերը նրա մէջ դառն և հեգնական ծիծաղ առաջ բերին։

Դրանից յետոյ Մանիան շատ անգամ լսեց այդպիսի խօսքեր, յաճախ այդ հեգնական քրքիչները խոցեցին նրա վիրաւոր սիրտը։ Նա զգում էր, որ ինքն էլ կանգնած է կորստեան ճանապարհի վրայ, զգում էր, որ ոչ մի միջոց կամ հնար չունի ազատուելու։ Եւ նա մտածում էր երկար, անընդհատ...

Հետզհետէ նա մաշւում է, կորցնում թարմութիւնը, զրկւում գեղեցկութիւնից։ Այժմ թէև նա 25 տարեկան է, բայց խոր վիշտը դրել էր արդէն իր կնիքը նրա վրայ, կնճիռները սկսել էին նշմարուել։

«Մեզ նման կեանք վարել», Նուբարի այս խօսքերը երկար զբաղեցրին Մանիային։ Նա ճգնում էր նախատեսնել իր մօտիկ ապագան, բայց չէր կարողանում, իր ոյժից վեր էր այդ։ Երբեմն նա զայրանում էր, ուզում էր գնալ յարձակուել Նուբարի վրայ, ծուռտել նրան, երբեմն էլ կակղում, բարկութիւնը

իջնում էր և նրա բերնից ականայ թռչում էին «նուբարը ճիշտ է ասում» խօսքերը: Անցնում են օրեր. ներքին կոխը շարունակում է: Մանիան զգում է, որ առաջին միտքը հետզհետե տեղի է տալիս երկրորդին. և դա սաստիկ մաշում էր նրան:

Այդ իմացել էր Եղսան-բաջին, նա վաղուց դիտում էր Մանիայի դրուժիւնը: Այժմ ուրախ էր Եղսան-բաջին, անչափ ուրախ: Նա շատ օգուտներ է սպասում Մանիայից, վաղուց նա հետևում էր Մանիային, մանրամասն տեղեկութիւններ հաւաքում: Նա արդէն մէկ մէկ այցելում էր Մանիային. երկար ու խրատկան քարոզներ կարդում, իր նպատակին պատրաստում: Նա ուրախ և բախտաւոր էր զգում իրեն, Մանիան նրա համար անգին և անսպառ գանձ էր:

«Ձը պէտք է բաց թողնել, կարող են ուրիշները տիրել, պէտք է արագացնել», մտածում է Եղսան-բաջին:

III

Գիշեր էր, անց ու դարձը դադարել էր: Մանիան էլի մտախոհ թաղուած էր իրեն պաշարող մտքերի մէջ, բայց այժմ նա իրան թեթեւ էր զգում:

— Իրաւացի են ասում, — մտածում է Մանիան, — ինչ է իմ կեանքը. չէ, այլ ևս անկարող եմ տանել այսքան զրկանքներ. պէտք է վերջ տալ սրան. ինչպէս էլ լինի, թէկուզ խայտառակ-ուեմ, կանեմ այն, ինչ շատերն են անում իմ վիճակումս եղած մեր քոյրերից...

Նրա այդ մտածմունքները ընդհատում է դռան ծեծը: Բացում է դուռը և ներս է մտնում Եղսան-բաջին:

Եղսան-բաջին հասակաւոր կին էր, նրա տարիքը 45 անց կը լինէր. նա հաստ ու միջահասակ էր: Թէև արդէն թառամել, պառաւել էր նա, բայց աշխատում էր միշտ ուրախ և գեղեցիկ երեւալ, դուր գալ ուրիշին: Շատերին է յայտնի Եղսան-բաջին: Նրան ճանաչում են բոլոր թշուառ և ընկած կանայք, զիտեն և որոշ մարդիկ: Եղսան-բաջին մենակ չէ թ. ...-ում: Նրա նմանները շատ են այդ քաղաքում: Նրանք ճանաչում են բովանդակ քաղաքը, զիտեն, շատ մանրամասն զիտեն զրեթէ բոլոր ընտանիքների գաղտնիքները:

Նրանք շատ ճարպիկ են, ունեն սյնքան ճարտար և համոզիչ լեզու, որ ընդունակ են օձն անգամ բնից հանել:

Այդպէս է և Եղսան-բաջին:

Եղսան-բաջին ժպիտը երեսին մօտեցաւ, քաղցրալիւր կեր-

պով բարեւեց Մանիային, հարցրեց քէֆ-հալը, համբուրեց փոքրիկներին և նստեց:

—Տեսնում ես էլի, Եղսան-բաջի,—ասաց Մանիան, էլ ինչ ասեմ: Ի՞նչի ես էդպէս ուշ-ուշ երեւում:

—Դէհ, ինչ անենք, հազար դարդ ու ցաւ ունենք, գործից աչք չենք կարում բացել: Եկայ, տեսնեմ թէ ինչպէս ես: Աստուած իմ, էս էլ ապրուստ է, էս էլ վիճակ է, մի փալաս էլ չը կայ: Մարդը Ռուսաստանում հիմի ով է գիտում ինչ քէֆեր է քաշում, իսկ սա էստեղ հալում է: Հիմի որ անիծեմ էդպէս մարդին, Մանիա, աղջիկս, կը մեղադրես ինձ:

Ասաց նա և աչքի տակով նայեց Մանիային, որպէս զի իմանայ թէ իր ասածը ինչ տպաւորութիւն թողեց:

—Դու ճիշտ ես ասում, Եղսան-բաջի, մարդիկ անխիղճ են, հիմի ես շատ լաւ հասկանում եմ:

—Տօ տղամարդիկ ըսկի խիղճ ունեն,—ողեւորուած Մանիայի խօսքերից վրայ՝ բերեց Եղսան-բաջին,—նրանք պսակւում են, եթիմներ վաստկում, գցում են մեր գլխին և իրանք, մի օր էլ տեսար, էլ չը կան, կորել են: Քանիս քանիսն են էդպէս արել, մենակ դո՛ւ ես մնացել: Ես էլ քեզ նման եղայ, բայց ես չուտ հասկացայ իմ օգուտս, ես խելօք գտնուեցի, քեզ նըման յիմար չէի, դատարկ-մատարկ մտքերով չը պարապեցի. ես էլ իմ ապրելու միջոցը գտայ, այժմ քէֆիս քէֆ չի հասնի: Ինչի իմ մարդս իրաւունք ունի ինձ թողնել ուրիշի հետ լինել, իսկ ես իրաւունք չունեմ. մենք անխելք ենք, անխելք:

—Ա՛խ, Եղսան-բաջի, այժմ շատ լաւ հասկանում եմ քեզ, բայց... բայց...

—Բայց, ինչ բայց, հարցրեց Եղսան-բաջին:

—Բայց մէկ մտածիր, Եղսան-բաջի, որ ես մայր եմ, ու՛նեմ որդիներ:

—Լաւ, ինչ կայ որ. Շողակաթը, Նուբարը, Նազլուն, որն ասեմ, դրանք քեզ նման չեն, նրանք էլ որդի չունեն: Ախր որդիներդ ինչո՞վ պահես և նրանք ինչո՞վ կարող են խանգարել, որ միշտ ասում ես... էն էլ էնքան ծածուկ է կատարւում, որ սատանան էլ չի իմանայ:

—Ձէ, Եղսան-բաջի, չեմ կարող, մի քանի օր էլ սպասիր:

—Դու գիտես, որդի, ես քո լաւն եմ ուզում. հարուստ մարդ էի ճարել քեզ համար, էդ պատճառով էդքան խօսեցի, թէ չէ ինչ կայ, էսօր չը լինի էգուց լինի: Մէկ էլ քեզ եմ խեղճ գալիս, ջահէլ-ջիւան ես, հալում, մաշում ես, ախր էդքան էլ տանջանք կը լինի որ դու քաշում ես:—Լաւ մտածիր, որդի, չուտով կը գամ:

Ասաց Եղսան-բաջին, ոտքի ելաւ և դուրս գնաց:

Այս անգամ էլ անաջող անցաւ, բայց նա չը յուսահատուեց:

Նա շարունակում է գնալ, խօսել, քարոզել և ազդել նրան: Մանիան հետզհետէ զիջում և ենթարկւում էր նրան: Ուրիշ ինչ անէր նա: Նա երկնք, շատ երկար խորհեց. չը կար, չը գտաւ ուրիշ հնար...

Եւ անա մի օր, դեռ բոլորովին չը մթնած, Եղսան-բաջին գաղտագողի ներս սողաց Մանիային տունը: Չանցած մի քանի րոպէ, նա էլի զգոյշ կերպով դուրս եկաւ: Նա այժմ մենակ չէր. նրա հետ էր և Մանիան:

Մանիան դողում էր ամբողջ մարմնով: Նա չգիտէր թէ ուր է գնում, միայն այսքանը գիտէր նա, որ լաւ բանի չէ գրնում. այդ էր միայն պարզ նրան:

Եղսան-բաջին հետզհետէ արագացնում էր քայլերը և հրճուանքի մէջ էր, իսկ Մանիան ընդհակառակը դանդաղում էր, նրա ոտքերը ծալւում, առաջ չէին գնում:

Եղսան-բաջին տանում էր Մանիային սեղմած պատին, իր կողքին կպած, մութ տեղով:

— Շտապիր, որդի, հրում էր Եղսան-բաջին, մի վախեցիր, ոչինչ չը կայ: Սա առաջին անգամն է, դու համար է դժուար երեւում քեզ. ես էլ էդպէս էի առաջին անգամ, բայց քո բախտը կտրուկ է, էս խանը շատ հարուստ է:

— Խանը, զարմացած հարցրեց Մանիան, մի՞թէ թուրքի մօտ ես տանում...

— Աղջի, դժուար ես, ինչ է, ուղում ես հայի մօտ գնալ, որ բոլորովին խայտառակուես, ամբողջ աշխարհը իմանայ. թուրքի մօտ ոչ ոք չիմանայ, մէկ էլ թուրքերը շատ են տալիս... էս խանը, որի մօտ հիմի գնում ենք, հէնց մենակ ինձ երկու թուման է տուել, դէ տես քեզ ինչքան պէտք է տայ...

Այդ էր անճարացած Մանիայի նոր կեանքի առաջին քայլը...

ԵՐ. ՅՐԱՆԳԵԱՆ

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԵՏՆԵՐՈՒ ԿԻՆԵՐԸ

Ալփոնս Դոդէի

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Իրիկուն մը, ընթրիքէն յետոյ, նկարչի աշխատանոցի մը մէջ, գահաւորակին վրայ մի պատկերահան և մի բանաստեղծ տարածուած, սիկառները շրթներուն մէջ, կը խօսակցէին:

Փոխադարձ սրտազեղումներու և խոստովանութեանց ժամն էր: Լամպար մը՝ լուսամբորին տակէն բոցեղէն շրջանակ մը կը տարածէր խօսակիյներու մտերմութեան վրայ. որմէ դուրս՝ կիսամութին մէջ հազիւ նշմարելի թողլով լայնարձակ պատերուն քմայական արդողաբոլոր, որ կը բաղկանար կտաւներէ, էթիւդներէ, նկարներէ, արուեստագիտական նշանակութիւն ունեցող հին դէպքերու հաւաքածոյներէ, panoplie-ներէ և վարադոյրներէ և որոնց տէ՛ վերի վրան բայուող պատուհանէ մէ՛ ազատ ներս կը թափանցէր երկնքի մութ կապոյտը: Այդ շուրին մէջէն, կիսով չափ դուրս կ'ելլէր, մէն մէնակուկ, կնոջ մը պատկերը, թեթև մը դէպի առաջ հակած, մատղաշ, սիրուն խելացի աչքերով, բարութիւն և ծանրումեծութիւն արտայայտող բերանով, սրամիտ ժպիտով, ականջ դնողի երևոյթով մը որ, կարծես, պաշտպանել կ'ուզէր ամուսնոյն եռոտանին յիմարներու և վհատեցնողներու դէմ: Յաճուկ աթոռակ մը՝ վառարանէն քիչ հեռու, մանրիկ կապուտիկ ոտնամաններ գորգին վրայ հոս հոն քարշ ընկած, գուշակիկ կուտային տան մէջ մանկան մը ներկայութիւնը: Արդարեւ, կողմնական սենեակէ մը, ուր մայրն ու մանկիկը անհետացել էին, նոյնհետայն, անուշալուր խընդուածքի մը շունչեր և ճողողիւններ կուգային մերթ, քնանալու պատրաստուող սիրուն բոյնի մը կացութիւնը ենթադրել տալով: Այս ամենէն՝ ընտանեկան մի տարտամ, թեթև հոտանոյշ կը բուրէր արուեստագէտի այս բնակարանին մէջ և որուն մեր բանաստեղծը սրտադին կը ցանկար:

«Ապաքէն, սիրելիս, կ'ըսէր նա իւր բարեկամին, դուն իրաւունք ունիս. երջանիկ լինելու բազմապատիկ ձևեր չի կան. երանութիւնը հոգ է, այո՛, միայն ատոր մէջ... կ'ուզեմ որ զիս ալ կարգես»:

Նկարիչը

Իրաւ որ ոչ, օրինակի համար... եթէ դու այդքան կարեւոր կը համարիս, կարգուէ մինակդ, բայց զիս մի խառնե՛ր այդ գործին մէջ:

Բանաստեղծը

Եւ ինչո՞ւ:

Նկարիչը

Որովհետեւ... վաճառի արուեստագէտները չի պէտք է որ ամուսնանան:

Բանաստեղծը

Ճշմարիտ որ կը չափազանցես... Ի՞նչ, դո՛ւն ես որ կը համարձակիս ըսել ինձ այդ. կը զարմանամ, ինչպէս ճրագը չի մարի՛ր և պատերը չեն բլլիր զլխուդ... բայց մտածէ անգամ մը, թշուառական, որ երկու ժամէ ի վեր այս տեղ այդ երջանկութեան ներկայացում մը և փափաքը տալէ յետոյ ինձ, ելել կ'արգելիս ինձ զայն: Ի՞նչ, ըսէ՛ք որ դու ալ սա իրենց հանգստաւէտութիւնը ուրիշներու տառապանքով կրկնապատկել ուզող ազան հարուստներուն պէս ես, որ, նստած իրենց կրակարանի դէմ, անհոգ կը մտածեն թէ դուրսը կ'անձրեւէ և խեղճ ողորմուկներ կան հոն անպատսպար:

Նախարիչը

Խորհէ ինձ համար և ըսէ ինչ որ ալ կամիս, բայց չիտա-կը չեմ կրնար օգնել քեզ այդ կերպ յիմարութիւն մը, անսրբա-գրելի յիմարութիւն մը ընելու մէջ, անոր համար որ զքեզ շատ շատ կը սիրեմ:

Բանաստեղծը

Տէ՛հ, տեսնո՞ւք, ի՞նչ կայ եղել, գոհ չեա ուրեմն... ինձ թուի սակայն թէ մարդ հոս, այս տեղ, երջանկութիւնը կը չնչէ այնպէս լայնօրէն ինչպէս գիւղի տան մը պատուհանէն երկինքի օդը:

Նկարիչը

Իրաւունք ունիս, ես երջանիկ եմ, բոլորովին երջանիկ, սրտագինս կը սիրեմ կինս. երբ տղուս վրայ կը մտածեմ, հա-

ճոյքէն կը խնդամ մինակս։ Ամուսնութիւնը ինձ համար հանդարտ և ապահով ջրերով նաւահանգիստի մը պէս եղաւ, և ոչ սա այնպիսին ուր մարդ օղակով մը կը կապուի եզերքին՝ յաւիտեան հանգստելու համար հոն, այլ սա կապոյտ ծոցիկներէն մին, ուր մարդ նաւին կայմերը և առագաստները կը նորոգէ, անկէ դէպի անձանօթ բնագաւառներ նոր թռիչք առնելու համար։ Ես երբէք այնպէս լաւ աշխատել չէի կրցած ինչպէս որ ամուսնանալէս ի վեր կ'աշխատեիմ։ Իմ լաւագոյն գործերս այդ թուականէն կը սկսին։

Բանաստեղծը

Լաւ ուրեմն, յետոյ։

Նկարիչը

Սիրելիս, չի նայած որ կարող ես զիս ինքնահաճ անխելք մը համարել, սակայն քեզ կ'ըսեմ որ իմ երանութիւնս մի կերպ հրաշք, մի անբնական, մի բացառիկ բան կը նկատեմ։ Այո, քանի կը տեսնեմ որ այս ամենը ամուսնութեամբ է եղել այնքան, կ'ահաբեկիմ բաղդաւորութեանս վրայ։ Ես կը նմանիմ ճիշտ սա այն մարդոց, որոնք վտանգի մը վրայէն անցել են առանց անոր գիտակցութիւնն ունենալու և որոնք, յանդուգն քայլը առնելէ յետոյ՝ յանկարծ՝ իրենք իրենց գալով, սարսափէ կը դժգունին՝ մտածելով իրենց յախուռնութեան վրայ։

Բանաստեղծը

Բայց ինչ են եղել, տեսնե՛ք մէկ մը, այդքան սոսկալի ըսածդ վտանգները։

Նկարիչը

Առաջին և ամենամեծ վտանգը տաղանդը կորուսել կամ պղտրկցնելու վտանգն է. սա բան մ'է և կարծեմ կարևոր բան մը արուեստագէտի մը համար... վասնզի, լաւ գիտէ, որ այս բոլորիս ևս քեզ չեմ խօսիր կեանքի հասարակ և սովորական պայմաններու վրայ։ Կը համաձայնիմ որ ամուսնութիւնը ընդհանրապէս ընտիր գործ մ'է, և որ, մարդկանցմէ շատեր միմիայն այն ատեն կը սկսին երեալ, հաշուի առնուիլ երբ ընտանիքը լրացուցիչը կ'ըլլայ անոնց և զանոնք կը մեծացնէ։ Սա ստէպ զբաղումին մի պահանջքն է։ Չէ կարելի երեակայել ամուրի նստար մը. ու արժանապատիւի ծանրումեծի վստահելի մարդու տպաւորութիւնը չի պիտի կրնար թողուլ։ Բայց մեզ նկարիչներուս, արձանագործներուս, նուագածուններուս, բանաստեղծներուս համար, որ, կեանքէն դուրսը կ'ապրինք միջակ, զայն ուսումնասիրել և զայն արտայայտելու գործերով զբաղած, զմեզ

միշտ քիչ մը անկէ հեռու բռնելով, ճիշտ այնպէս ինչպէս նկար
մը լաւ եւ տեսնելու համար հեռու կը քաշուինք, կը կրկնեմ
որ ամուսնութիւնը բացառութիւն մը միայն կրնայ ըլլալ։ Այն
ջղային պահանջկոտ, դիւրադգամ մարդուն, այն չափահաս
մարդ—մանուկին համար, զոր հասարակօրէն արուեստագէտ
կ'անուանենք, կնոջ մի մասնաւոր, մի առանձինն գրեթէ անգտա-
նելի տիպ հարկաւոր է, եւ ամենաապահովը դեռ բնաւ չի կար-
գուելն է... Ա՛հ, սա Տըլագսուան, որուն վրայ այնքան կը հիա-
նաս դու, ինչպէս լաւ հասկցած էր այս մէկը։ Անորինէն ալ
աւելի գեղեցիկ էութիւն, որ իւր չորս պատին մէջ բացարձակ,
բոլորովին իւր արուեստին նուիրուած։ Անցած օրը, անոր Վան-
ոօզէյի տնակը կը դիտէի. այն տէրտէրի պղտիկ պարտէզը,
լիք վարդերով, ուր նա քսան տարի պտտեցաւ. Ասի, տես, ա-
մուրիութեան անձկութիւնն ու հանդարտութիւնն ունի... տէ՛հ,
լաւ, հիմի երևակայէ Տըլագսուան կարգուած, ընտանիքի հայր,
բեռնաւորուած՝ տղայքը մեծցնելու պակաս եկած դրամին հի-
ւանդութիւններու հոգսերով, կարծես որ նորա թողած Կործը
պիտի ըլլար այն ինչ որ է։

Բանաստեղծը

Դուն մէջ բերիր ինձ Տըլագսուան, ես կը պատասխանեմ
քեզ Վիքթօր Հիւկօն... Կարծես որ ամուսնութիւնը արգելք մը
եղաւ անոր համար այնքան հիանալի գիրքեր գրելու համար...

Նկարիչը

Արդարեւ ես ալ կը կարծեմ թէ, ամուսնութիւնը ոչ մի
կերպ ննջութիւն չի պատճառեց անոր... Բայց ամեն էրիկներ
ներող աչքով նայուելու հանճարը չունին եւ ոչ ալ փառքի մեծ-
կակ արեւ մը չորցնել կրնալու համար իրենց թափել տուած
արցունքները... Այսուամենայնիւ հանճարեղ մարդու մը կնիկը
ըլլալն ալ իրեն հաճոյալի կողմն ունի երբի, ճանապարհի վե-
րակայուններու կիներ կան թէն որոնք շատ աւելի երջանիկ են։

Բանաստեղծը

Ինչ եւ է, ամուսնացած եւ այնու երջանիկ եղած մարդու
մը կողմէ սա պաշտպանողականդ ամուսնութեան դէմ, ճշմա-
րիտ որ եղական բան մ'է։

Նկարիչը

Կը կրկնեմ որ իմ վրայ չափելով չեմ խօսիր, իմ կարծիքս
կազմեցին սա բոլոր այլուր տեսածս տխուր բաները, բոլոր սպ-
իւրար չի հասկընալները, որ այնքան յաճախագէտ են արուես-

տաղէտի տուններուն մէջ և որոնց պատճառը մեր էական կեանքն իսկ է: Նոյն է սա արձանագործը որ իր տաղանդի և տարիքի լուր հասունութեան բոլորին, հոն երեսի վրայ թողած իւր կնիկը և տղաքը, օտարութիւն դիմել է: Հասարակաց կարծիքը դատապարտեց զանի և ապահով որ ևս չէ որ պիտի չքմեղացնեմ զանի: Եւ սակայն երբ լսւելը հասկնամ որ ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ: Ահաւասիկ տղայ մը որ կը պաշտէր իր արուեստը և ընկերութենէ ու յարաբերութիւններէ կը զըզուէր: Կինը բարի և խելացի, սակայն փոխանակ ազատելու համար զանի այդ իրեն տհաճոյ միջավայրէն, կը դատապարտէր զինքը տասը տարի աշխարհիկ կենաց ամեն կերպ պարտաւորութիւններու: Այսպէս է որ կինը անոր շինել կուտար խել մը նողկալի պաշտօնական կիսարձաններ, մարդուկներու սոսկալի գլուխներ, թաւշկայ գտակներով, կիներ ծրարուածի պէս անշնորհք. որ օրը տասը անգամ կուգային անհանգիստ ընել զինքը անտեղի անժամանակ այցելութիւններով, ապա ամեն իրիկուն սև հագուստ մը և փայլուն ձեռնոցներ հագացած անոր մէկ սալոնէ միւսը կը քաշքշէր... Հիմի պիտի ըսես որ, նա, շատ աղէկ ալ կարող էր գէմ կենալ և պարզապէս պատասխանել. «Ոչ»: Բայց չես գիտեր որ մեր նստողական կեանքի բնութիւնն իսկ զմեզ առաւել քան բոլոր միւս մարդիկը կախակայեալ կ'ընէ մեր օճախէն տունէն: Տանը օդը մեզ կը պարուրէ, և, եթէ անոր մէջ իդէալի հատիկ մը չի խառնուի, այն ժամանակ այդ օդը զմեզ կը թմրեցնէ և շուտով կը յոգնեցնէ զմեզ: Մնաց որ արուեստագէտը առհասարակ ինչքան ոյժ և կորով որ ունի, կը թափէ իւր գործին վրայ. և իւր առանձնացածութեան մէջ համբերութեամբ մղած կռիւէն յետոյ՝ երբ դուրս կուգայ ալ ուժանապառ է նա կեանքի փորձութիւններու դէմ: Այն ատեն կնոջական բռնապետութեան գործը գործ է և նայիս ոչինչ դիւրաւ տիրակալուած և զսպուած չէ: Միայն, արթուն կաց պէտք չէ որ նա չափազանց զգայ լուծը: Եթէ օր մը այն սու երևոյթն փայփայող անտեսանելի կապանքը որոշ խորամանկութեամբ կը պատառին զինքը, հարկ եղածէն աւելի սեղմեն զինքը և հասնին մինչև իւր տրուեստագէտի ջանքերը խանդարել, մէկ հարուածով՝ նայես՝ նա կը կտրտէ զամենը, և իւր իսկ տկարութեան չի հաւատալով կը փախչի լիռներէն ալ անդին, ինչպէս, օրինակ, մեր արձանագործը...

Այս մեկնումին վրայ արձանագործին կինը յանկարծակի եկած է դժբաղդը գետ կը հարցնէ ինք իրեն. «Ինչ ըրի արդեօք իրեն»: Ոչինչ, նա չէր հասկըցած զանի... Որովհետև արուեստագէտի ճշմարիտ ընկերուհին ըլլալու համար բաւական չէ լոկ

բարի և խելացի լինելը: Դեռ անսահման հեռատեսութիւն մը, խնդումներէս անձնութեան մը հարկաւոր է ունենալ. և ահա այս է որ հրաշք կ'ըսեմ գտնելը կեանքով հետաքրքիր, տգէտ և մատաղատի կնոջ մը մէջ... Կին մը սիրուն է. կարգուկցաւ մարդու մը հետ որ ծանօթ անուն մ'ունի և ընդունուած է ամեն տեղ, տէ ի հարկէ այդ կինը կը սիրէ քիչ մ'ալ իր էրկան թեր մտած երեսալ: Սա բնական չէ մի բոլորովին էրիկը ընդհակառակը, այնօրէն որ լաւ ևս կ'աշխատի, ժամերը կարճ և արուեստը դժուար ևս գտնելով բոլորովին վայրենացած չուղեր որ տեսնին զինքը, առ քեզ կրկուքն ալ գժաղդդ: Եւ ենթադրելով որ մարդը տեղի տայ կամ դիմադրէ, ալ անկէ վերջը իւր կեանքը խանգարուած է, ալ հանգիստ չունի... Ահ, ինչպիսիները տեսայ ես այս կերպ ներքինը իրար անյարմար տուներու, ուր կ'ինը երբեմն զոհ էր երբեմն դահիճ, յաճախ դահիճ քան զոհ, և գրեթէ միշտ անդիտակ առանց իսկ կասկածելու... Հա, մտիկ ըրէ, անցեալ օր երգիչ ա. Առճէնթիին տունն էի, հոն քանի մը հոգիներ կային. խնդրեցին որ վարպետը բան մը նուագէ բիանօին առջև: Հաղիւ սկսած էր սա պոսանդ պուրկական մազուրքաներէն մին ածել, որուն համար զինք Շօբէնի ժառանգները կըսեն, ահա նայիս կ'ինը խօսակցել կըսկսի, իսկզբան բոլորովին ցածուկ, ապա քիչ մը բարձրկէկ, Քիչ քիչ խօսակցութիւնը կը տաքնայ, վայրկեան մը յետոյ միակ ևս էի մնացել մտիկ ընող: Այն ատեն վարպետը փակեց դաշնամուրի փեղկը և ժպիտով մը ըսաւ ինձ սիրտակոտոր երեոյթով մը. «Միշտ ասանկ է... կ'ենս չի սիրեր նուագը»: Գիտես մի բան մը որ աւելի սոսկալի ըլլայ, կ'ին աճնուլ մէկը որ քու արուեստդ չի սիրիր... տէհ, դնա, հաւատա ինձ, սիրելիս, չըլլայ որ ամուսնանաս, երբ մենակ ես, ազատ ես, գիացիր արժէքը և լաւ պահէ առանձնութիւնդ, մէնութիւնդ և ազատութիւնդ:

Բանաստեղծը.

Էհ, դուն դիւրին-դիւրին կը խօսիս կոր մշնութեան վրայ, բարեկամս: Հիմի թող չուտ մը կ'լլեմ երթամ, եթէ քեզ աշխատելու միտքեր գտն սա քու կրակարանիդ քովիլը որ մարերու վրայ է. դու պիտի կ'ընաս մեղմօրէն հետեւի քու դադա-վարներուդ՝ առանց շղալու շուրջ կղզիացումը այնքան սոյն-քան ընդարձակ, այնքան պարապ միջնոլորտը, ուր ներհնումը կը շողիանայ և կը ցրուի... Մնաց որ թող թողունք աշխատանքի ժամուն մէնութիւնը, բայց ձանձրութեան, վնասանքի վայրկեաններ կան երբ մարդ ինք իւր և իւր արուեստի մասին կը կասկածի. այն ատենը, ահա, մարդ կարծեօք երջանիկ ըլլալու

է երբ կը գտնէ իւր քով, սիրող սիրտ մը միշտ հաւատարիմ և պատրաստ, որու մէջ կարող է մարդ գեղուլ իւր վիշտն, առանց վախճալու որ այդպիսով մարդ մի վստահութիւն մի անայլայլելի հրայրք կը խռովէ... Հապա տղան... Պէպէկի ան ժպիտը, որ միշտ կը փթթի և առանց պատճառի, արդեօք լաւագոյն վերերիտասարգացումը չէ որ կրնայ մարդ ունենալ։ Ա՛հ շատ անգամ մտածել ևմ այս մասին. մեզ արուեստագէտներու համար, որ մեծամիտ ենք միշտ, ինչպէս բոլոր յաջողութիւն գըտնելով ապրողները, սա մակերեւոյթային անկայուն ծածանուտ յարգանքով—յարգանք որին հասարակօրէն համբաւ կ'ըսեն—այո մանաւանդ մեզ համար մանուկները անհրաժեշտ են. երեխաները միայն կրնան մեզ տալ ծերանալուն միխթարութիւնը։ Տղան է որ կը վաստկի բոլոր ինչ որ մենք կը կորսնցնենք. երբ մարդ ինք չաջողի, ինքնին կ'ըսէ «ան պիտի աջողի» և ամեն օր որ մարդուս մագերը թափին մարդ կ'ուրախանայ տեսնելով որ անոնք գանգրիկ, ոսկեփայլ և կենսալի կը բուսնեն խարտեալ պղտիկ գլխու մը վրան որ իրենն է։

Նկարիչը

Ա՛հ ըմբատեղծ, բանաստեղծ. մտածեցիր անգեօք նաև բոլոր այն կտուցով մը ջամբուելիքը զոր հարկէ գնել գրչին կամ վրձինին ծայրը սնուցանելու համար թուխս մը...

Բանաստեղծը

Վերջապէս, ինչ կ'ուզես ըսէ, արուեստագէտը եղած է ընդունենք ապրելու համար. և սա այնքան ճշմարիտ է որ, մեզմէ անոնք որ չեն ամուսնանար, պիտի մը կը կապուին պատահական ընտանիքի մը ճիշտ սա կարգ մը ճանապարհորդներու պէս, որոնք սեպհական բնակարան մը չունենալէն զգուած, յոգնած վերջ ի վերջոյ հիւրանոցի սենեակի մը մէջ կը տեղաւորուին և կենանքի մնացած օրերը կ'անցունեն սա սովորական դարձած ծանուցումին տակ

«Հոս ամսով եւ օրով բնակարան կը վարձուի»։

Նկարիչը

Այդպիսիները խելք չունին. դոքա ամուսնայածութեան բոլոր ձանձրոյթը կ'ընդունին այդպէսով և բնաւ չի պիտի դիտնան անոր քաղցրութիւնները։

Բանաստեղծը

Ուրեմն կը խոստովանին վերջապէս որ ամուսնութեան մէջ ինչ ալ ըլլայ քանի մը քաղցրութիւններ կան։

Նկարիչը տեղէն ելաւ փոխանակ պատասխանելու և դնաց իւր դժագրութիւններու, ուրուագրերու մէջէն հանեց բոլորովին ճարթկած ձեռագիր մը և վերագրաւորով ընկերոջ մօտ.

«Մենք, սիրելիս, կարող ենք այս կերպ երկար վիճել առանց կարենալ գիրար համոզելու... բայց քանի որ դու հակառակ իմ հայեցողութիւններուս, որոշած ևս ամուսնանալը փորձել, ահա քեզ պզտիկ գրութիւն մը զոր կը յանձնարարեմ քեզ կարդալ. Սա գրուած է ճշմարիտ որ լաւ. ամուսնացած և իւր կնոջմով բոլորովին սիրահար իւր տանը մէջ ամենայնիւ երջանիկ մարդու մը ձեռքով, որ իւր կեանքը արուեստագէտներու մէջ անցունելու պատենութիւնը ունենալով, իբր հետաքրքիր անցորդ, զբօսնելու համար ուրուագծեր է քանի մը հատ սա քեզ նկարագրածս ընտանիքներէն: Այս գրքին առաջին տողէն մինչև վերջինը բոլորովին ճշմարիտ է, անքան ճշմարիտ, որ հեղինակը երբէք չի համաձայնեցաւ հրատարակել զայն: Կարդաւ անդամ մը, և երբ կարդաս լմնցնես, արի ինձ գտնել նորէն, կը կարծեմ որ այն ատեն զաղափարներդ պիտի փոխես»...

Բանաստեղծը առաւ տարաւ տետրակը, բայց ցանկացուած խնամքով չի պահեց զայն, որովհետև ես կրցայ քանի մը երևս փրցնել այն փոքր գրքէն և առանց քաշուելու կը նուիրեմ զայն հասարակութեան:

Տ Ի Կ Ի Ն Հ Է Օ Ս Թ Պ Ի Ձ

Ասի, անտարակոյս, արուեստագէտի մը հետ ամուսնանալու համար չէր ծնուած, մանաւանդ սա սոսկալի, ազմկալի, հրայրքով լի, զեղուն տղին հետ որ կ'ապրէր քիթը բարձր, ընչացքը տնկած, արհամարհելով ամեն կերպ քաղքենի աւելորդապաշտութիւն ընդունուած պատշաճութիւն և յոխորտանօք կը կրէր սա այլանդակ Հէօսթպիդ անունը: Ինչպէս, որպիսի հրաշքով այն՝ ակնավաճառի մը խանութին մէջ՝ ոսկի շղթայներու շարքին, թելի վրայ՝ անցած մատանիներուն կռնակը նստած կինը միջոց կրցաւ գտնել այն բանաստեղծը հրապուրելու:

Նրեւակայեցէք գրասենեակի կնոջ մը շնորքը. անորոշ դիմապիծեր, միշտ Ժպտող և պաղ աչքեր, հաճոյակատար երևս մը տափակ, բնաւ իսկական պերճութիւն, բայց տեսակ մը սէր

ամեն փայտուն և շառագուռի, զոր, անշուշտ իւր հօր խանութին առաջըր նստելով նստելով ունեցել էր, աստի իւր ճաշակը, որ միշտ կը փնտռէր կերպ կերպ սնդուսէ հանգրիճներ, գօտիներ և օղեր. ասով մէկտեղ վարստյարդարին ձեռքով շրտկուած և զողմէթիքով ողորկուած մազեր իւր պզտիկ յամառ ճակտին նեղութեան վրայ, ուր կնճիռներու բացակայութիւնը մատաղատիութենէ աւելի գողափարհներու կատարեալ ոչնչութիւն մը կ'արտայայտէր:

Ահա այսպէս, Հէօսթպիզ սիրեց զանի, կնութեան խընդրեց, և որովհետեւ քիչ մ'ալ ստակ ունէր, դժուար չեղաւ կարգուելու գործը:

Այս ամուսնութեան մէջ ինչ որ ամենէն աւելի հաճոյական կը գտնէր, նա, կինը, հեղինակի մը հետ կարգուած ըլլալն էր, մի յայտնի մարդ որ իրեն պիտի տար ուղածին չափ թատրոնի տոմսակ: Գալով տղուն, կարծեմ թէ վերջիվերջոյ խանութի սա կեղծ պերճութիւնը, սա յաւակնոտ ձեռուկերպերը, կոճկուած բերանը և պզտի մատը միշտ օդի մէջ բարձր բռնկները չլայողցիր էին զանի իբր փարիզեան ընտիրութեան վերջին խօսքը, վասնզի մեր պարոնը գիւղը ծնած էր, և իսկապէս, չի նայած որ սրամիտ, միշտ ալ գեղացի մնաց:

Հէօսթպիզ, ընտանեկան կեանքի խաղալիկ երջանկութենէն, որմէ զրկուած էր այնքան երկար ատեն—փորձուելով չի զիմացաւ և երկու տարի բարեկամներէ հեռու անցուց, գիւղը և քաղքի արուարձաններու անկիւն մի պահուըտելով, միշտ Բարիզին մօտիկ սակայն, Բարիզին որ կը խռովէր զինքը և որուն տկարացած մթնոլորտին կը ցանկար ճիշտ սա կարգ մը հիւանդներու պէս որոնց կը պատուիրուի ծովի օդը շնչել, բայց որոնք, չափազանց տկար լինելով տանել կրնալու համար զայն, կը գտն քանի մը մղոն հեռուէն շնչելու համար: Հեռուէն հեռու կ'երեւէր իւր անունը լրագրի, հանդէսի մը մէջ, յօդուածի մը տակ, բայց արդէն չի կար այլ ևս ոճի այն թարմութիւնը, պերճախօսութեան ճախրանքը որով յայտնի եղած էր: Մինք կը մտածէինք թէ «նա կարգուելէ իվեր չափազանց երջանիկ է... և իւր երջանկութիւնն է որ կ'աւրէ կոր զինքը»:

Յետոյ, օր մը, վերստին եկաւ մեր մէջ և մենք լաւ տեսանք որ նա երջանիկ չ'էր: Թալկացած դէմքը, յաւիտենական զրգոռածութենէ առաջ եկած քաշուած զիմաղիծերը, ջղային ցաւկոտութեան մը մէջ փոքրացած, իւր կերպերուն յախուռնութիւնը, իւր գեղեցիկ ծիծաղը՝ արդէն պաղ, բոլորովին ուրիշ մարդ մը կը ներկայայնէին: Չափազանց հպարտ՝ խաբուած Մալիս, 1902.

ըլլալը ըսելու համար, չէր գտնուէր. բայց հին բարեկամները որոնց կը բանար իր տունը, շուտով համոզուեցան որ նա ամուսնութիւններու ամենայնաւորով կարգուած էր և թէ անոր կեանքը այնուհետեւ ալ կեանք չէր: Ասոր հակառակ տիկինն Հէօսթպիզ մեզ երեսու ճիշտ այնպէս, ինչպէս տեսել էիք զինքը երկու տարի առաջ, եկեղեցին, աւանդատան մէջ պսակի օրը: Այն միևնոյն ալիւլլուի ծիծաղը հանդարտ, միևնոյն դէմքը սօնական հագուստ հագած խանութպանուհիի, միայն հաւասարակշռութիւն մը ձեռք բերել էր: Հիմի խօսել սովբել էր: Արուեստագիտական վիճարանութեանց միջոցին երբ Հէօսթպիզ հրայրքով կը նկատուէր առաջ իւր բացարձակ դատուններով, խիստ տնարգանքով կամ կոյր խանդավառութիւնով մէկ մ'ալ նայեա կնոջ կեղծ, անհամ, անոյշ ձայնը յանկարծ կ'ընդմիջէր զինքը ստիպելով դանի մտիկ ընել որևէ յիմար դատողութիւն մը միշտ անկապ և նիւթէն դուրս:

Սա, նեղացած, այլայլած, գթութիւն հայցող ակնարկով մի կը նայէր մեզ և կը փորձէր վերսկսել ընդհատուած խօսակցութիւնը: Ապա, ոչնչով, յամառ և իսկական հակասութեան առջև, այս փրուած և հովուոյցի պէս դատարկ թռչնիկի պղզտիկ ուղեղին յիմարութեանը առջև կը լսէր իւրօճը, համակերպած, թողով որ երթայ մինչև ծայրը: Բայց այս համրութիւնը կը կատաղեցնէր տիկինը և անոր համար ամենէն տնարգակաւնը և չ'արժեցնողը կ'երեար, իւր թթուանոյշ ձայնը ճիշտ կ'ըլլար, կը բարձրանար, կը ծակէր, կը բզզար ճանճի խուռակով մը մինչև որ էրիկը ինքն ալ կատաղած, ալ կը պայթէր վայրագ և սոսկալի:

Այս անընդհատ կռիւներէն յետոյ, որոնք արտասուքով կը վերջանային, կինը դուրս կը դար հանդէս, աւելի ևս թարմացած, անձրեւէն ոռոգուած մարգագետնի մը պէս. մարզը, իւրաքանչիւր անգամու ջարդուհիւր եղած, տենդոտ, և անկարող որևէ աշխատանքի: Իրիկուն մը ներկայ էի էրիկ կընկան այս սրտակտուր տեսարանին և տիկինն Հէօսթպիզ յաղթական կերպով մը սեղանէն ելլելու պահուն էր, տեսայ էրկանը վէճէն այլայլած երեսին վրայ տնարգանքի և ցասման այնպիսի մի արտայայտութիւն զոր բաւերով կարելի չէ ըսել: Կարմրած, աչերը լիք արտասուքով, բերանը մի հեզնական և սրտճմլիկ ժպիտով ծռմռած, երբոր, պտտիկ կինը ելաւ գնաց, չոր, կտրող, կտրող հարուածով մը դուռը փակելով ետեւէն, նա, իր վարժապետին ետեւէն տնադող չարածճի մը պէս, կատաղութիւնով և ցաւով լիք, մի դիւային տնադ ըրաւ: Եւ, վայրկեան մը յետոյ, մտիկ կուտայի նորա յուզումէն

կտրտուող ձայնին որ կ'ըսէր «ահ, եթէ տղան չ'ըլլար մէջ տեղ, ինչպէս պիտի առնէի քալէի»:

Այն, տղայ մ'ունէին, սքանչելի հոյակապ և աղտի մէջ կտրտուած տղայ մը, որ քաջ կուգար ամեն ծակ ու ծուկ, կը խաղար իրմէն մեծ շուներու, պարտէզը հողին և մամուկներու հետ: Մայրը անոր վրան որ կը նայէր, ապահովուելու համար էր որ տղան աղտոտ էր և կը ցաւէր որ անտնտուի քով չէր գրած զանի: Արդարև կիներ, պահել էր միշտ իւր՝ գրասենեակի քաղքենուհոյ աւանդութիւնները և իրենց անկարգութեան մէջ կորած տունը, ուր նա օրնիրուն կը քսքսէր ու կը քաշքշէր զարգարուն շրջագոհատներ և ապշեցուցիչ գլխարկներ, յիշել կուտար սա իրեն սրտին սիրածը՝ խանութի կոնակի անօդ, աղտէն սկսած, սկսեալներէն մին, ուր, վաճառուհին կ'անցնի շուտով մը, առուծալի երկու գործողութեանց միջոցին, անտիոց սեղանի մը վրայ, ածապարքով մ'ուտելու համար, գէշ պատրաստուած կերակուր մը, ականջն ալ միշտ ուշադիր դռան զանգակին: Այս ընկերութեան մէջ մէկ բան կայ որ հաշուի կ'առնուի, այդ է փողոցը, ուրկէ կ'անցնին՝ գնորդները, վայրաջրիկները, և արձակուրդի մէջ գտնուած ժողովուրդին խուժումը որով կը ծածկուին՝ կիրակի օրեր, փողոցին մայթերն ու յատակը: Ասոր համար, տեսնել ինչպէս կը ձանձրանար դժբաղդ կիներ, ինչ սրտացաւով կը մտաբերէր իւր Փարիզը. Հէօսթպիզն ալ ընդհակառակը, միտքն առողջ պահելու համար դաշտերուն պէտք ունէր: Բարիզը զլիսապտոյտներ կը պատճառէր իրեն դաւառացի նորեկի մը պէս: Կիներ չէր հասկնալ դայս և կը գանգատէր իւր աքսորին համար: Զբօսնելու համար հին բարեկամները կը հրաւիրէր: Այն ատեն երբ էրիկը տունը չ'ըլլար, կիները, անոր ձեռագիրները, յիշատակները և առհասարակ թղթերը խառնշտկելով ժամանակ կ'անցունէին:

Նայէ, նաէ, սիրելիս, ինչ զարմանալի է... կը փակուի սենեակին մէջ, դուռը կը գոցէ աս բաները զրելու համար. կ'ելլէ կը քալէ վեր վար, մենակ, ինքիւրեն կը խօսի. բայց, ամեն բանէ առաջ, ես անոր այս բոլոր ըրածէն բան մը չեմ հասկնար»:

Այսպէս անվերջ սրտացաւութիւններ և անձկալի վերադարձ անցեալի մասին:

«Ո՛հ, եթէ գիտցել էի... Երբ կը մտածեմ թէ ես կարճ էի կարգուիլ ճերմակի վաճառական Օպէռթօ և Ֆափօնին հետ»...

Նա միշտ այս երկու ընկերները միասին կը մտաբերէր, կարծես թէ նոցա վաճառատունն էր որին հետ պիտի պսակուէր:

էրկանը ներկայութեան ալ շատ քաշուել չի կար: Կը խանդարէր միշտ և լայնարձակ նստել տեղաւորուելով անոր աշխատանոցին մէջ իսկ, ծոյլ, անդործ կնոջ բարձրաձայն անմիտ խօսակցութիւնովը չէր ամչնար ըսել իւր արհամարանքը այդ այնպէս քիչ վաստկեցնող արհեստին համար. արհեստ մը, որուն ամենէն աշխատալի ժամերը առ երկոյթս՝ քմահաճ անդործութեան մը կը նմանին:

Հէօսթպիզի միտքէն կ'անցնէր մերթ փոխչիլ այս կացութենէն, որ, ալ ամեն օր առաւել ևս շարաշուք և աղէտալի կըլլար: Կը վազէր Բարիզ կուգար հիրանոցը մի պըզտիկ սենեակ կը վարձէր և ինք զինք ամուրի կ'երեւակայէր: Բայց մէկմալ յանկարծ տղայն միտքը կուգար և միանգամ ալ զանի համբուրելու խօլական բաղձանք է բռնուած, այն օրուան իրիկունն իսկ, նորէն կը դառնար գիւղ: Այս կերպ պարագայներու մէջ, տեղի չի տալու համար վերադարձի կռուի և ծանր խօսքերու տեսարանի մը, բարեկամ մը հետ առած կուգար և կը նայէր քանի հնար է երկայն պահել զանի հոն: Հէնց որ կնոջ հետ դէմուդէմ լինելէ կը դադրէր, իւր գեղեցիկ իմացականութիւնը կը վերարթնար, և պարապմունքի իւր ծրագիրները նայիս մի առ մի, հեազհետէ կը վերածնէին սրտին մէջ: Բայց ինչ սրտապատուութիւն երբ հիւրերը կը մեկնէին. նա կը յանկար իւր ձանձրոյթի բոլոր ուժովը կառչիլ անոնց փեշերուն: Ինչ տխրութեամբ կ'ընկերանար նա մեզ մինչև արուարձանի պզտիկ հանրակառքի կայարանը, որ մեզ, վերստին յետ Բարիզ կը տանէր: Եւ մեր մեկնելէն յետոյ, ինչպէս խեղճ հանգարտ, կամաց, կուղը կոր, թեւերը կախ, ականջ տալով հեռացող անիւներուն, կը վերադառնար փոշիլից ճամբէն: Բաննայն է որ կնոջ հետ գլխու գլխու զալը ալ ևս անտանելի դարձած էր. և այդ հարկէն ազատ մնալու համար, մտածեց որ լաւ է տունը միշտ հիւրեր ունենալ: Իւր վհատութիւնը և անհողութիւնը միացած իւր բարի սրտին, մէկ մ'ալ նայիս որքան քաղցած դրագէտնէր կան գլխուն ժողովեց զրականութեան խել մը գրչակներ ստոր ծառայողներ, ծոյլեր, բախուկներ, ջնսրամիտներ, եկան լաւ մը տեղաւորուեցան տան մէջ: Եւ որովհետեւ կինը շատ յիմար էր և անկարող դատելու, կը հիանար անոնց վրայ, իւր էրկանմէ բարձր կը գտնէր զանոնք անոր համար որ սոքա աւելի բարձր կը պոռային: Այսպէս, կեանք կ'անցնէր, պարապ անամէջ վիճաբանութիւններով: Նայիս, ծակ բառերու մի ժխոր, շառաչ, և քամի մաղել, և խեղճ Հէօսթպիզ, այս բոլոր աղմուկի մէջ անշարժ, անձայն ուսերը վեր առնելով և ժպտելով մը կը բաւակոնանար: Երբեմն սակայն, երբ ալ ան-

վերջանալի եղած ճաշկերոյթէ մը յետոյ, բոլոր այս հիւրերը, արմունկները փռոցքի վրայ տարածած կրթ ալ կը մոլորէին երկնային, անհատնում, խեղդող վայրաբանութիւններու մէջ, հեղձուցիչ ինչպէս իրենց ծխափողերուն մոլխ ու մառախուխը. մի անհուն զգուանքով կը բռնուէր, և հնար չ'ունենալով ճամբու դնել բոլոր այս ողորմելիները ինք կ'ելլէր կ'երթար և ութ օր չ'էր վերադառնար:

«Տունս լիք է անխելքներով, կ'ըսէր ինձ օր մը, ալ չ'եմ համաձակէր տուն դառնալ»: Մի անգամ այս ճամբայն թափուած, նա այլ և չէր գրէր: Իւր անունը հազիւ կը լսուէր. և հարստութիւնն ալ աւարի տրուածի պէս կ'երթար այնպէս շուրջը միշտ իրեն մեկնուած ձեռքերու մէջ և այս անտուն մարդիկը հիւրասիրելու անհատնում ծախքերու:

Երկար ժամանակ էր որ զիրար տեսած չ'ունէինք, մէկ մ'ալ առտու մը առմասկ մը ստացայ, գրուած իւր սիրելի և մանրիկ գիրով, որ երբեմն այնքան կորովի սեղմ, այժմ դողդոջ և վարանոտ դարձել էր:

«Բարիդ կնք, եկուր ինձ տեսնել, կը ձանձրանամ»: Գնացի Պաթինեօլ և գտայ զինքը տխրաբոյր բնակարանի մը մէջ կնոջ, տղուն և չուներուն հետ: Անկարգութիւնը գիւղը կզածին պէս լայն ասպարէզ չի կրնալով ունենալ այս նեղուածքին մէջ, աւելի նողկալի կ'երևար: Եւ երբ որ տղայն չուները առած պղծ տիկ սենեակներէն մէկէն միւսը կ'ելլէին. Հէօսթպիդ, հիւանդ պառկած, երեսը պատին դարձուցած էր լուր ուժասպառութեան վիճակի մը մէջ: Կինը միշտ հագուած միշտ անայլայլ, հազիւ ուշադրութիւն կը դարձնէր անոր: «Ձեմ գիտեր ինչ ունի ըսաւ ինձ կինը, անհոգ մի շարժուձեւով» (geste). Իսկ Հէօսթպիդ զիս տեսնելով, վայրկեան մը զուարթացաւ, և բոլոր մը խնդաց իւր բարի ժպիտով, բայց իսկոյն մարեցաւ ամեն բան: Եւ որովհետեւ Բարիդ ալ պահել էին իրենց գիւղի սովորութիւնները նայիս, մէկ մ'ալ նախաձաշի ժամուն էր, երբ եկաւ, այս՝ ալ անձկութեան մէջ գլորած տունը, պղտիկ, տաղ մարդ մը հինուամին հագուստներուն մէջ տաճան ու ռնկող մի հացկատակ և դոր տան մէջ կը կոչեն «Բոխուօն կարգացած մարդը»: Այսպէս ահա, Հէօսթպիդ կը ներկայացնէր զանի ամենուն և որու իսկական անունը անկասկած որ բնաւ գիտցած չ'ունէր: Երբ կը հարցնէին անոր «սա ո՞վ է», նա կը պատասխանէր համոզուած շեշտով, «ճէ, շատ քաջ տղայ մը, որ շատ կարգացել է Բոխուօնը»: Թէև ըստ երևոյթին բնաւ այնպէս չէր երևար, որովհետեւ բոլոր սրամտութիւնը՝ սեղանի միջոցին՝ երևան կը բերէր սոսիմը պակասութիւնը կամ խորովածին լաւ չեփած

ըլլալ ըսելու համար: Այդ օր, մեր Բոխուսոն շատ կարգաշարժ մարդը յայտարարեց որ նախաճաշը շատ անպիտան էր, ինչ որ արգելք չ'հղաւ որ ինք մինակ ամբողջին կէսը կլլեց աղուորիկ մը:

Որքան, ինչպէս երկար անհատնում և արուր թուեցաւ ինձ այս նախաճաշը հիւանդին գլխուն վերև: Կինը կը շաղա-կրատէր՝ տղին ոսին գլխուն հարուած մը, չունին ոսկոր մը և փիլիսոփային ալ ժպիտ մը տալով: Հէօթպիզ և ոչ մի անդամ՝ դարձաւ դէպի մեզ, չի նայած որ չէր քնանար: Չեմ կրնար ըսել թէ կը մտածէր... Սիբելի և կտրիճ տղայ, այս փոյուն, անընդմէջ, շարունակ կոխներու մէջ իւր կորովի բնութեան լծակը կոտրել էր. և սկսել էր արդէն մեռնիլ: Այս լոթի հոգե-վարքը որ աւելի կեանքէ հրաժարում էր, տեկց քանի մ'ամիս: Օր մ'ալ տիկին Հէօթպիզ այրի մնաց: Այն ատեն, որովհետեւ արցունքը չէին խաւարած անոր աչքերը և նա միշտ խնամքով կ'ողորկէր կը շտկէր մազերը, և Օպէնթօ և Ֆաթօն դեռ տրա-մադիր, ամուսնացաւ Օպէնթօ և Ֆաթօնին հետ: Ո՛վ գիտէ թեր-ևս Օպէնթօյին, գուցէ Ֆաթօնին, կրնայ ըլլալ նաև երկուսին հետ միանգամայն: Բանն այն է որ նա կրցաւ վերսկսիլ այն կեանքը որուն համար ստեղծուած էր, դիւրին շաղակրատու-թիւնը և յաւիտենական ժպիտը դրասենեակի կնոջ:

Ս Ի Ր Ո Յ Հ Ա Ի Ա Տ Ա Մ Ք Ը

Նա միշտ երազել էր ասի, բանաստեղծի մը կինը լինիլ... բայց նորա փառասիրած այդ վիպական և տենդոտ կեանքին հակառակ անողոր ճակատագիրը այնպէս բերաւ, որ նորա հա-մար պատիկ երջանկութիւն մը կաղմեց կարգելով զանի Օթէ-օյլի հարուստ հասարակի մը հետ: Սիրով և քաղցրաբարոյ, քիչ մը չափազանց տարուօք՝ կնոջ բազդատմամբ. միակ մոլութիւն մ'ունէր—բոլորովին անվնաս և հանդատացուցիչ—այդ էր, պար-տիզպանութեան սէր: Պատուական մարդս, սղոյը ձեռքը, բո-լոր ժամանակը կ'անցնէր ճիւղահատելով և խնամելով վարդե-րու մի հիսնալի հաւաքածոյ, տաքացնելով ջերոյը և ոռոգելով կողովները, և կարծեմ որ, շիտակը, պիտի համաձայնիք որ ա-սանկ պզտիկ խեղճ սրտի մը համար որ իդէալի քաղց ունի, այս բանի մէջ բաւականաչափ ճարակ չի կայ: Չի նայելով որ այնպէս, սակայն տաս տարի նա բռնեց իւր սիրտը այնպէս չի-տակ և միակերպ որպէս իւր էրկան պարտեզին նրբօրէն աւա-ղտած ուղիները: Նւ նա հետեցաւ իր էրկան քայլ առ քայլ, համակերպող ճարձրոյթով մտիկ ընելով նորա միշտ չարժան

մէջ եղող մկրտաներուն ջղադրդիւ չքէքոյը, կամ աղմուկը միօրինակ և անվերջ անձրևին որ կը թափուէր անոր ոռոգիչներու բերնէն թաւախիտ տունկերուն վրայ: Այս կատաղի պարտիզպանը ինչպէս տունկերուն միւնոյն և իւր կնոջ համար ալ այն մանր փութկոտ հոգացողութիւնն ունէր: Իր սրահին մէջ որ լցուցած էր փունջերով, շարունակ կը չափէր, կը նայէր տաքէն ու պաղին աստիճանը և իւր կնոջ համար կը վախնար ապրիլին սառոյցէն և մարտին արեւէն: Եւ որովհետեւ այս օրն տուկներու մէջ հասած տունկերը որոշեալ ժամանակներն ներս ու դուրս կը հանուին զանի մի կերպը մեթօդով ապրիլ կուտային. աչքերը յառած օդաչափի և լուսնի զանազանութեանց վրայ:

Այսպէս, կինը երկար ատեն կողակցական պարտիզի չորս պատին մէջ բռնուած զլեմատիտի տունկի մը պէս անմեղ, բայց միշտ ներքնապէս թռչելով դէպի այլ նուազ կանոնաւոր պարտէզներ, անխնամ, ուր վարդենիները իրենց բոլոր ճիւղերը անխափր կ'երկարին, ուր հին ու խօշ տունկեր յնորակում անծանօթ ծաղիկներով բնունաւոր, աւելի տաք արևի մը տակ ազատ՝ ծառիէն ալ բարձր կ'ելլէին: Այս կերպ պարտէզներ մարդ՝ բանաստեղծներու զրքերուն մէջ միայն կը գտնէ. ուստի նա, պարտիզպանէն դադանի՝ չատ մը ոտանաւորներ կը կարգար, իւր պարտիզպանէն որ, ապաքէն բանաստեղծութիւն ըլլալով օրացոյցի երկտող ռաբաւորներ գիտէր սա պէս:

Երբ Սուրբ-Մեդադին անձրեւ գայ,

Վերջն ալ քառսուն օր անձրեւ կայ:

(Quand il pleut à la Saint-Medad,

Il pleut quarante jours plus tard.)

Առանց ընտրելու, ազահաբար, խեղճ կինը կը լափէր ամենէն գէշ քերթուածները, բաւական որ անոնց մէջ «սիրոյ» և «հրայրքի» ոտանաւորներ գտնուէին: Ապա զիրքը փակած, երկար ժամեր երազելով և հառաչելով կ'անցունէր: «Ահա էրիկը որ ինձ կը յորմարէր»:

Այս ամենը չատ հաւանականաբար սոսկական քանկութեան վիճակին մէջ մնացած պիտի ըլլար, եթէ՝ երեսուն տարեկանի սա սոսկալի բոսէին, բոպէ որ կնոջ առաքինութեան համար վճռողական բոպէն է, ինչպէս կէսօրը օրուան զեղեցկութեան համար վճռողական ժամն է, սա անգլիմադրելի Ամօռիին հանդիպած չ'ըլլար: Ամօռին սալօնի բանաստեղծ մ'է. մին սա տաք զլուխներուն, որ, ամեն իրիկուն ժամը 10-էն 12, հազած իրենց ֆոսկը և մարգարտագորշ ձեռնոցները, կ'երթան

ընկերութեան մէջ և ջահերու լոյսին տակ, մելամաղձօրէն կը թնամ վառարանի մարմարին կը պատմեն իրենց սիրային պատմութիւնները, տխրանուշութիւնները, յափրանքը, և յուսախաբութիւնները. մինչ կիները, պարահանդէսի արդուզարդով կը որ շրջաններ կազմած, մտիկ կ'ընեն զանի իրենց հողմահարներու կոնակէն:

Այս Ամօռին, իւր տեսակի մէջ գաղափարական տիպն է որ կայ: Կոչկալարի ճակատագրական գլուխ մը, խոր ընկած աչքեր, թալուկ երես, ուսական ձևով կտրած մազեր, լաւ մը օծուած հունկարական բօմատով: Սա մին է այն կեանքէ յուսահատածներէն—կիներու սիրածը—միշտ վերջին նորաձևութեամբ հագուած պաշած քնարերգական, մը որուն մէջ ներշնչումին անկարգութիւնը յայտնի կ'ըլլայ փողկապին քիչ մը անհոգ և թոյլ կապուածքէն: Ասոր համար է որ տեսնելու էր ինչ յաջողութիւն, երբ կանչկոտող ձայնովը կըսէի իւր «Սիրոյ հաւատամբը» անուն քերթուածէն մի հատուած. սա մէկ հատը մանաւանդ որ հետեւեալ ապշեցուցիչ ոտանաւորով կը վերջանայ.

«Էս կը հաւատամ Սիրոյ, ինչպէս կը հաւատամ Աստուծոյ»...

Դիտեցէք, որ ևս խորապէս կը կասկածիմ այս բարիպտուղին Աստուծոյ և մնացեալի մասին որ և է հոգ ունենալու մասին. բայց կիները այնքան մօտէն չեն նայիր. և բառերու կը պաշտնութեան զիւրաւ կը բռնուին. և իւրաքանչիւր անգամ երբ Ամօռին արտասանէ իւր «Սիրոյ հաւատամբը», ապահովապէս պիտի տեսնէք սրահին բոլոր շրջան ու կարգերուն մէջ պզտիկ վարդադոյն բերաններ որ կը բացուին, կը նուիրուին զպայում մի այս զիւրին կարթին: Մէկ մը մտածեցէք, այնքան դեղնեցիկ ընչացքով բանաստեղծ մը որ սիրոյ կը հաւատայ այնպէս ինչպէս Աստուծոյ...: Մեր պարտիզպանին կինը չի կրցաւ դիմանալ. երեք նիստէն յետոյ յաղթարուած էր. միայն, որովհետեւ այս եղերգական ընոյթին խմորին մէջ կար պարկեշտ խմորին և երկաթէ բան մը, չուզեց հասարակ և ստոր մեղանչել մը. մնաց որ մեր բանաստեղծը իւր «հաւատամբի» մէջ կը յայտարարէր որ միակ և մի կերպ ուխտագրութիւն կը հասկնար, այն որ բարձր ի գլուխ և համարձակ կ'երթայ դէպի նպատակը հակառակ ընկերութեան և անոր օրէնքներուն: Ուստի «սիրոյ հաւատամբ»-ը իրեն առաջնորդ բռնած, երիտասարդ կինը յանկարծ փախու Օթէօյի պարտէզէն և եկաւ նետուիլ բանաստեղծին գիրկը:

—«Այ չեմ կարող ապրիլ այն մարդուն հետ. տար զիս: Այսպիսի պարագայներու մէջ էրիկը միշտ «այն մարդը» կըսուի, մինչև իսկ երբ նա պարտիզպանութեամբ զբաղած է:

Ամօռին ապշուածեան մի վայրկեան անցուց, ի՞նչպէս, չար աստանայ, երևակայել որ երեսուն տարու մի պզտիկ մայր կարող է լուրջ բանի տեղ դնել սիրոյ մասին քերթուած մը և տառական ճշտութեամբ հետեւիլ անոր: Սակայն Ամօռի այս ամենալաւ ընդունելութիւն ըրաւ, և որովհետեւ Օթէօյլի պզտիկ պարտէզին մէջ կինը միշտ պահել էր իւր թարմութիւնը և սիրուն էր, առաւ զանի առանց երկար բարակի: Առաջի օրերը հիւանալի կերպով անցան: Էրկան հետապնդումէն կը վախճային հարկ եղաւ կեղծ անուաներու տակ մոռնել, հիւրանոցները փոխել, ապրիլ անհնարին թաղերու մէջ, Բարիզի արուարձանները, և չընափակի ճամբայները: Երեկոյեան փախչելու պէս դուրս կ'ելլէին, և ամրոցներու կողմը զգայասիրական պտոյտներով կը ձեռնէին: Ո՛վ զօրութիւն վիպականի, որքան վախը կ'աւելնար որքան աւելի զգոյշութիւն, վարագոյրներ, վարքաշած քօղեր հարկ կ'ըլլար այնքան իւր բանաստեղծը աւելի մեծ կ'երեւէր իրեն: Գիշերը կը բանային իրենց փոքրիկ սենեակի պատուհանը և տեսնելով երկաթուղոյն լամպարներու վրայէն կըլլող աստղերը, կինը ըսել, կրկնել կուտար բանաստեղծին իւր հատուածը

«Ես կը հաւատամ սիրոյ, ինչպէս կը հաւատամ Աստուծոյ».

Եւ սա լաւ էր...

Դժբաղդաբար այս ամենը չի տեսց. կնոջ ամուսինը հանգիստ թողաւ զանոնք, ի՞նչ ընել, փելիսօփայ էր «այն մարդը»: Տեսնելով որ կնիկը մեկնել է, փակեց իւր ուղտիսի կանաչ դուռը և հանդարտ ու խաղաղիկ մը վերսկսած վարդերը խնամելու, երջանիկ՝ մտածելով որ ասոնք գոնէ երկար արմատներով հողին կապուած՝ չ'էին կրնար անանկ մեկնիլ իւր տանէն: Աստին մեր սիրահարները ապահովուած, վերադարձան Փարիզ և իսկոյն երիտասարդ կնոջ անանկ եկաւ թէ իւր բանաստեղծը փոխուած էր: Փախուստը, յանկարծակիի գալու վախը, անհատնում զգուշութիւնները, մէկ խօսքով ըսողոր այսպէս բաները որ նորա հրայրքը կ'աւելացնէին, այլ ևս գոյութիւն չ'ունէին: Եւ նա սկսաւ յստակ տեսնել, հասկընալ Մնաց որ իւրաքանչիւր բոպէ, իրենց պտղիկ ամարարութեան տեղաւորման և քաղքենի կեանքի հանապազօրեայ հաղար մանր մունր բաներու մէջ, մարդը, որուն հետ կ'ապրէր հիմա, լաւ ևս կը ճանչնար: Կտոր մը վնճ դիւցալնական կամ քնքոյզ զգացում ալ որ ունէր, նայիս իւր ռոտանաւորներուն մէջ կը հալէր կ'երթար առանց ասոնց մէջ բան մը պահելու իւր անձնական սպառումներու համար: Գձուձ ու փոքրողի, եսասէր, մանաւանդ շատ վնթի ազահ, ինչ որ սէրը չի ներեր: Ապա կարել էր իւր ընչացքը և այս ժպտումը

չէր վայելէր իրեն: Ի՞նչ տարբերութիւն ու մթապարար գանգրապեղ գեղեցկին՝ զոր իրիկունը մը տեսած էր ջահեր ու լոյսին տակ իւր «հաւատալէն» ըսած տտեն՝ և այս օրուանին մէջ: Հիմի իրենց այս միայնակեցութեան քաշուածութեան մէջ, որուն համակերպած էր կնոջ համար, ալ սրբան մոլի տնակութիւն որ ունէր մէջ տեղ հանել էր, և այս խելայեղութիւններու (կամ շամբութիւններու) ամենէն մեծն էր կարծելը, որ, ինք շարունակ հիւանդ է: Արդարեւ, մարդ քանի բարակացաւ ունեցողներուն վրայ մտածէ՝ այնքան ալ կը կարծէ թէ ինքն ալ իրաւամբ ախտաւոր է: Մեր բանաստեղծ Ամօսին շարունակ բուսաջուրեր կը խմէր, Papier Fayard ուլ կը պատառուէր և ժամանակ մ'եկաւ երբ նայիս վառարանին վրայ ամեն տեսակ փոշի, ամեն տեսակ սրուակներ կային:

Կինը լուրջի տեղ դրաւ, գթութեան քոյրի իւր այս գերը անձնուիրութիւնը առնուազն իւր յանցանքին մի կերպ քաւումը և կեանքին նպատակը կ'ըլլար հիմի: Բայց, երկար չի դիմացաւ, և այն խղիւղ սենեակին մէջ, ուր բանաստեղծը շարունակ ֆլանէններու մէջ կը պլլուէր, սխաւ մտաբերել իւր պըզտիկ հոտաւէտ պարտէզը և իւր բարի պարտիզպանը զոր կը տեսնէր, հեռուէն, ծառերու և կողմէններու խումբերու մէջ, որ իրեն կ'երևար այնքան պարզ, սրտաշարժ անշահասէր, սրբան այս միւսը պահանջկոտ և եսասէր...

Չմոռ մը անցած, զգաց որ նորէն կը սիրէր իւր էրիկը, այս անգամ իրապէս կը սիրէր ոչ՝ սովորութիւն դարձած անձնուիրութեամբ, այլ, ճշմարիտ հարազատ սիրով: Օր մը ելաւ մեղայի մի երկար խանդագին և սիրալառ նամակ գրեց անոր: Պատասխան չըստացաւ: Կարելի է թէ կը կարծէր թէ դեռ բաւական պատժուած չէ: Անատեն կինը նամակ-նամակի վրայ զրկեց, խոնարհուելով և պաղատելով որ թոյլ տայ իրեն վերադառնայ, այլապէս լաւագոյն կը սեպէր մեռնիլ քան շարունակել «այն մարդուն» հետ ապրիլ: Ինչ որ հաղուադէպ է սա է որ, այն նամակները գրելու համար կը պահուըտէր. անոր համար որ կը կարծէր թէ բանաստեղծը դեռ իրեն սիրահար է և մէկ կողմէն էրկանէն ներում խնդրած պահուն միւս կողմէն ալ կը վախնա՛ւ որ սա մի խախտութիւն չի հանէ նորէն տաքանալով:

«Երբէք չի պիտի թողու զիս մեկնիլ» կըսէր իւրովի:

Այսպէս, գրելով գրելով, երբ վերջապէս ստացաւ ներում, և պարտիզպանը համաձայնեցաւ վերստին ներս առնուլ զինք— (ձեզ չ'ըսի որ մարդը փիլիսոփայ էր) կողակցական յարկի տակ այս վերադարձը փախուստի մը բոլոր սղբերգական և խորհրդ-

դաւոր կերպերով եղաւ Եւ այս եղաւ մոլորեալի իւր վերջին վայելքը: Իրիկուն մը, զդուած այս երկուքով միասին կեանքէ, բանաստեղծը, հալարտ իւր վերստին բուսած ընչաքքի մասին և նորէն երբ գնացել էր ընկերութեան մէջ արտասանել իւր «սիրոյ հաւատարմքը», կինը փողոցին ծայրը մի տեղ թաւ մի հին ու մին կառքի մէջ ուր իւր էրիկը կ'սպասէր զինք և այսպէս վերադարձաւ Օթէօյի պղտիկ պարտէզը, ընդ միշտ և իսպառ առողջացած բանաստեղծի մը կնիկը լինելու փառասիրութեանէն...

Իրաւ որ աս մէկն ալ, ճիշմարիտը այնքան քիչ բանաստեղծ էր:

Թ Ռ Ա Ն Ս Թ Է Վ Է Ռ Ի Ն Ը *

Ներկայացումը նոր ըմպած էր: Մինչդեռ հասարակութիւնը զանազան ապաւորութիւններու տակ ալէվտելով դուրս կը թափուէր թատրոնին լայն մայթին վրայ, քանի մը բարեկամները, որոնցմէ էի և ես, կ'սպասէինք բանաստեղծը՝ արուեստագէտներու յատուկ՝ մօտից դրան քով, չնորհաւարելու համար գանիւ իւր դործը, սակայն, անանկ ահագին յաջողութիւն մը գտած չ'էր:

Հիմիկու հասարակութեան վախկոտ և բանական երեւակայութեան համար շատ խիստ, այս խաղը, թոյլատրեալ ազատութեանց և յարմարազատութեանց սահմանը եղող թատերաբեմի շրջանակէն դուրս կ'ենէր: Խժբժող քննադատութիւնը ըսած էր. «սա թատերախող չ'է...» և պուլվառին վրայ քեքեւողները (ricaneur) հեքնելով խաղը, դեռ քիչ մը առաջ անկէ զգացած յուզումներուն ոխը կը հանէին կրկնելով ան սքանչելի ոտանաւորները «սու մ'իսկ չի պիտի տան անոր...»: Գալով մեզ, մենք շատ հպարտ էինք որ մեր բարեկամը համարձակել էր ճնշել, յուզել յորձնել տալ իւր գեղեցիկ հնչուն յանդերը ոսկի, որ, փեթակէն հեռացող մեղուններու պար մը կը բռնէին

Հոռմ Տիրեր դետի աջ եղերքը Մոնթէ ճանիքօլօի և Մոնթէ Վատիքանի մէջ տեղ դետեղերքի թաղը Պաանթթէվէր կը կոչուի, և անոր բնակիչները Պաանթթէվէրի, որոնց մէջ ըստ ընդհանուր կարծիքի կը գրտնուին զոտ արիւն հոռմայեցիներու սերունդի մնացորդներ և այդ թաղի գեղեցկուհիները շատ համբաւաւոր են: Անմահ Պաանթթէվէրի Աստուածային Ռաֆայէլօի սիրականը և մատօնաններու օրինակը Պաանթթէվէրի մ'էր:

կարծես ջահին շինծու, սպանիչ արևին շուրջը, ներկայացնելով անձնաւորութիւնները իրենց բնական մեծութեամբ, առանց հոգ ընելու մեր ժամանակակից թատրոնի աշխարհայեցողութիւնը, պղտոր դիտակները և չար աչքերը:

Յանկարծ մեքենավարներու, հրդեհաշէջներու, փողկապաճներով պատատուած երևորդ դերասանութիւններու մէջէն մեզ մօտեցաւ բանաստեղծը. երկար հասակը կորացած, մակոտ կերպով մը վեր առած իւր օձիքը, ցանցառ մօրուքին և ալ ճերմկնալ սկսող մազերուն վրայ: Տխուր երեւոյթ մ'ունէր: Սրահին մէջ անկիւնը կեցած գրագէտներու կեղծ ծամերը, ընտրեալ և նուազաթիւ հանդիսականները ծանուցումներուն այնպէս հապճեպով մէջ տեղից վերցուած լինելու պարագայն, որ բաւական ժամանակ չէր թողած ուշադրութիւն գրաւելու, գուշակել կուտային որ խաղը չատ մը ներկայացումներ պիտի չի կրնար ունենալ: Երբ մարդ քսան տարի աշխատել է և տաղանդի ու տարիքի լիակատար հասունութեան մէջ կը գտնուի, ժողովրդին սա դքեղ հասկնալ չ'ուզելու համար դիմադրելը յուսահատեցուցիչ, լքուցիչ բան մ'ունի:

Մարդ մինչև կ'ըսէ իւրովի, «թերևս անոնք իրաւունք ունին»: Մարդ կը վախնայ, ալ բան մը չի գիտեր... Մեր ձեռք սեղմումները, մեր ցնծագին կեցցէները, քիչ մը սիրտ կուտան անոր: «Իրան, կը կ'արժէք այդքան լաւ է մի... Իրաւ որ ինչ որ կրնայի ընել՝ ըրի»: Եւ տապնապէն այդող իւր ձեռքերը՝ մերիններուն կառչելով մտահոգութեամբ, արտասուքով լիք աչքերը՝ սրտատու և անկեղծ ակնարկ մը կը փնտռեն: Ճիշտ մեռնել չուզող հիւանդին աղերսող մտահոգութեան պէս որ բժիշկին կը հարցնէ. «անանկ չ'է, դոքթոր, չուտով չի պիտի մեռնիմ»: Չէ, բանաստեղծ, դու չի պիտի մեռնիս: Օրէրէթները և դիւթախաղերը (feerie) որ հարիւրներով անգամ կը ներկայացուեն և հազարներով հանդիսատեսներ ունին, վաղուց արդէն մոռացուած պիտի ըլլան շատոնց կորած գնացած իրենց ծանուցումներու հետ, մինչդեռ քու գործը պիտի մնայ միշտ կենդանի և երիտասարդ...»

Մէկ մ'ալ մինչդեռ մենք՝ ալ անապատացած մայթին վրայ մեր բանաստեղծին խրախոյս ու սիրտ կուտայինք. քօնթռալթօ, հուժկու, և իտալացու շնչով հասարակացած ձայն մը, կարծես պայթեցաւ մեր մէջ տեղ:

«Է՛հ, բանաստեղծ, բաւական է, կշտացանք քու ոտանաւորներէ... Գնանք estoufato (սթուֆատօն) ուտելու...» և նայիս խոշոր կնիկ մը, կարմիր քառնալիներով պլլուած պղզտիկ գլխարկով մը եկաւ և այնպիսի յախուռն, այնպիսի հրամայող կերպով մը իւր թիւ մեր բարեկամի թիւին

անցուց, որ խեղճը խռովեցաւ և ամչցածի արտայայտութիւն մ'առաւ:

«Կինա», ըսաւ մեզ. ապա դառնալով դէպի նա վարանոտ ժպիտով մը.

— Ի՞նչ կ'ըսես, եթէ տանէինք միասին բարեկամները, ցուցնելու համար անոնց թէ ինչպէս լաւ կը պատրաստես ըսթուֆաթօն:

Կինը խալուհիի վարպետ խոհակերուհուց անձնապատու թեանը մէջ շողորթութեամբ, իսկոյն համաձայնեցաւ բաւական չնորհալի կերպով մը և մենք հինգս վեցս մէկէն մեկնեցանք անոնց հետ և գնացինք Մոնմարթրի բարձանց վրայ, անոնց բնակարանը, ըսթուֆաթօ ուտելու:

Կը խոստովանիմ որ առանձին մասնաւոր փափաք մ'ունէի արուեստագէտի այս տունը տեսնելու: Ո՛հր բարեկամը կարգուելէն ի վեր շատ քաշուած կ'ապրէր, գրեթէ միշտ գիւղը. բայց անոր կեանքի մասին իմացածէս էր որ կը փորձուէի:

Տասնհինգ տարի մ'առաջ, մեր բանաստեղծը, իւր վիպական տաղանդի եռ ու զեռ եկած վիճոյքին էր, Հռոմի չրջակայքը տեղ մը կը պատահէր մի մեծագեղ աղջկան, և որուն ուժգինս սիրահարուած էր: Մառիա-Ասունթան այն ժամանակը կը բնակէր իւր հօր, մօր և խումբ մը քոյր և եղբայրներու հետ Թոանթէվէտի սա այն տուններէն մին, որոնց քսուքստելով կ'անցնեն Տիբերը և որոնց պատերուն առջև անպակաս է ձկնորսի նաւակ մը:

Օր մը գեղանի խալուհին նաւակին վրայ բոբիկ և մարմնին կպչող հագուստով, ուռուցիկ թևերը մինչև ուսը վեր քաշուած, ջրերը վազող ուռկանէ մը օձաձուկեր հանած պահուն էր որ տեսել էր զանի: Զրալից ուռկանին ծակերէն ձուկերուն թեփուկին փայլիփայլը, ոսկեգոյն գետը, շառագոյն չրջագետը, աղջկան սևագեղ, խորահայեաց, երազող աչքերը, որոնց երազանքը չրջապատի արեւին մէջ աւելի կը մթագնէր, զարկին արուեստագէտին սրտին. կարելի է մինչ իսկ քիչ մ'ալ հասարակ կերպով՝ ճիշտ ինչպէս նուազներու տպագրիչի մը դարակին մէջ ցոյց գրուած ոսմանի մը փորագրի պատկերի մը պէս: Պատահեցաւ որ աղջկան սիրտը դեռ ազատ էր և ցայն վայր մի խոշոր կարմիրաշէկ դարանակալ ու սմանդուկ կատու մը միայն սիրած էր. այս կատուն ալ իւր տիրուհոյն պէս մեծ ձկնորս էր և անոր մօտեցող մը տեսածին պէս մազերը կը տնկեր:

Նայիս մեր սիրահար բանաստեղծը յաջողեցաւ ընտանեացնել թէ անասունը և թէ մարդիկը, և օր մ'ալ Թոանթէվէտի

Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ պատկուեցաւ գեղունի Ասուն-
թաին հետ և զանի և կատուին հետ միասին առած վերագար-
ձաւ ֆրանսա:

Ահ, խեղճը, հետը բերելու բաներ մ'ալ եթէ կային ան ալ
սա անտեղի արեւին ճառագայթներէն հստ մը, կտոր մը կապոյտ
երկինք, այն իւր (հոսումայեցու) հազուստին տարօրինակու-
թիւնը, Տիբերի եղեգներէն. և Բօնթէ-Ռօթթօյի *) տակ փռուած
ուռկանները, մի խօսքով պատկերը իւր շրջանակով:

Այն ատեն չի պիտի ունենար այն որսակոտոր յուսախա-
բութիւնը զոր զգաց: Երբ Մոմարթրի տէ վերի բարձունքը,
չորրորդ յարկի պղտիկ բնակարանի մը մէջ տեղաւորուեցան,
նայեց, որ քսինսիւնով մը, ուսուցիկ-թուղթիկ շրջադեպստով մը
և Բարիզեան գլխակով մը, որ միշտ իւր ծամերու ծանր հան-
գոյցներու վրան գէշ հաւասարակշիռ՝ կատարելապէս անկախ
հովեր կ'աւնէր, անձուռնիացուցել էին իւր գեղունի Թռանսթէ-
վէսինան և Բարիզի երկնքի սոսկալի և պաղ լոյսին տակ նկա-
տեց, որ իւր կինը անասուն մ'էր, այն, անսրբագրելի անա-
սուն մը: Նորա սև սևագեղ աչերը անոնից հանդիսատեսութեան
մը մէջ կորած այլևս ոչ մի գաղափար չէին թաւալեր իրենց
թաւշէ կոհակներու մէջ: Հանդարտիկ մարտդուծեան և լոյսի
երջանիկ արտացոլում մը, ուրիշ ոչինչ: Այսուամենայնիւ, կո-
պիտ, կոշտ, ամենափոքր զիմադարձութիւն մը սոսկալի կերպով
կը բարկացնէր զանի:

Որո՞ւն մտքէն կ'անցնէր, որ, այս, հինաւուրց արձանե-
րու ամենէն մաքուրին դէմքին պէս անարատ երեսին վրայ՝
լուռութեան մէջ կոճկուած բերանը երբ բացուէր միայն աղմկալի
և մին միու ետեւէ հասնող կոճակներու պէս հայտանքի հեղեղ մը
դուրս տալու համար էր... Առանց ինքզինքին և էրկանը յարգը
գիտնալու, ամեն ուրեք, թատրոնը, փողոցը, բարձրաձայն կան-
չուելով, նախանձու սարսափելի բաներ կը խօսէր: Եւ երբ ձեզ
ըսեմ թէ արուեստագիտական բաներու մասին ոչ մի զգում
չունէր, իւր էրկան զբաղումին, լեղուն, սովորութիւններու
ամեն բանի, բոլոր բոլորովին անտեղեակ էր, ալ կրնաք երե-
ւակայել: Կտոր մը ֆրանսերէնը՝ զոր յաջողեցան սովորեցնել
նմա, ուրիշ բանի չի ծառայեց բայց եթէ մոռացնել տալ իրեն
խտալերէնը, և որով նա ինքնին մի աղաւաղ, կէսկէս լեղու
չինաց, վերին աստիճանի ծիծաղելի: Կարճ. այս սիրոյ պատմու-

*) Հռոմի մէջ Տիբերի վրայ կամուրջ մը կիսակործան այժմ վերա-
շինուած իտալացոց ձեռամբ: Ե. Բ.

Թիւնը որ սկսած էր Լամարթինի քերթուածի մը պէս, կը վերջանար Շանֆլէտօիի վէպի մը պէս...: Երկար ատեն մեր բանաստեղծը փորձելէ յետոյ քաղաքակրթել իւր վայրենուհին, տեսաւ որ անօգուտ էր և պէտք էր ձեռք քաշել ասկէ: Չափազանց պարկեշտութեան պատճառով չի կրնալով պարզապէս ամուսնաթողութեան գիմել—մտածեց տունը փակուել, մէկը չի տեսնել, և բոլորովին աշխատանքի տալ ինք զինքը: Քանի մը մտերիմներ որոնց համար բաց էին իւր տան դռները, հասկցան գործը և ալ ևս չ'եկան նեղայնել զինքը: Ահա այսպէս տան հինգ տարի է որ կ'ապրէր փակուած իւր տան մէջ, բոլորին անհաղորդ հիւզալի մը մէջ առանձնացածին պէս...:

Բոլորովին մտադրաւ այս թշուառ կեցութեան վրայ, կը նայէի առջեւէս այս տարօրինակ զոյգին քալելուն, մարդը նիհար, դողդոջ, երկայն, քիչ մը կորացած, կինը հաստոյր, քառակուսի, բւերովը թոթուելով չալը որ կը նեղէր զինք, և այր մարդու անկախ քայլուածքով: Շատ զուարթ էր, բարձրաձայն կը խօսէր, և մերթ կը դառնար յետին՝ տեսնելու համար թէ կը հետեւինք, և Տիբերին վրայ նաւակ մը քաշող ձեռքշարժումով ու ամենաբնական շնչով իրենց պարզ անունով կը կանչէր մեզմէ անոնք որ ծանօթ էին իրեն: Երբ անոնց տունը հասանք, դռնապանը, տեսնելով մի ամբողջ աղմկալի խումբ այդ անսովոր ժամուն, կասողած, չէր ուզէր թողուլ որ վեր ելլենք: Եւ իտալուհոյն և դոնապանին մէջ մի սոսկալի կոփւրդաւ սանդուխներուն վրայ: Մենք ամենս դարձող աստիճաններու վրան՝ մարելու վրայ եղող կապի լոյսէն կէս մը լուսաւորուած կարգով կեցել էինք դժուար կացութեան մը մէջ գժբախտ, չի գիտնալով թէ մնալու էինք, թէ իջնել տուներս գնալ:

«Եկէք, մենք ելլինք շուտ», յած ձայնով մը ըսաւ մեզ բանաստեղծը, և մենք լուռ հետեւեցանք անոր, մինչդեռ խտալուհին իւր անձին և յասումին բոլոր ծանրութեամբ կրթնած անձարգելին, հոռմայեցու բացականչութեամբ և արտաքին պուլփառներու խառնուրդ մի ամբողջ շարք հայտնաբերով (égreuer) կը թափէր դոնապանին գլխուն: Ի՞նչ տուն վերադարձ սա բանաստեղծին որ դեռ քիչ մ'առաջ յուզել էր բովանդակ արուեստագէտ Բարիզը և որուն ջերմոտ աչքերուն մէջ էին դեռ իւր «առաջին» կամ առաջին ներկայացումի չլացմունքը, շողափայլութիւնները: Կեանքի ինչ դոյ ստորացնող:

Միայն իւր փոքրիկ սրահի կրակարանին մօտ էր, որ այս յիմար արկածի պատճառած սառցական ցուրտը մոռցաւ, և ասանց տիկնոջ բարձրաձայն քահքահին և ճարճատող ձայնին՝ որ

խոհանոցէն կուգար մեզ և ուր իւր սպասուհոյն կը պատմէր թէ ինչպէս բռնել ցնցել էր այն ~~առուտողը...~~ ալ մոռացած պիտի ըլլայինք գէպքը: Սեղանը դրուած, ընթրիքը պատրաստած, նայիս ևկաւ նստաւ մեր մէջ առանց շալի, առանց քօղի և գըլ-խարկի և ևս կրցայ այս անգամ լաւ մը, ուզածիս պէս նայել անոր: Ալ ևս գեղեցիկ չ'էր: Քառակուսի երեսը, լայն հաստցած դունչը, թանձր, ճերմկել սկսած մազերը, մանաւանդ բերնին հասարակ արտայայտութիւնը եզակի կերպով հակապատկեր մը կը կազմէին աչքերու յաւիտենական և բանական երազանութեան հետ: Երկու արմունկները սեղանին կրթնած, ընտանի և կովացած, մեր խօսակցութեան կը խառնուէր առանց մի բոպէ աչքէն փախցնելու իւր պջակը: Ծիշտ գլխուն վերիդին, սրահին մեղամաղձոտ հնութիւններու մէջ, հռչակաւոր անունի մը ստորագրած մի մեծ կենդանադիր շուքէն դուրս կ'ելլէր. Մասիա-Ասունթան էր ան 20 տարեկան: Խիստ վառ կարմիր է հագուստը. ծալիծալ չապկին կաթնաթոյր սպիտակութիւնը. առոտ և կեղծ զարդեղէններու փայլիփայլ ոսկին. հիւսնալի կերպով կ'արժէ որ հին արևակէզ դոյնի մը ցոլքը, ճակտին վրայ ցածուկ թանձր մազերուն թաւիչի մը նման չուքը, անդգալի ազուս-մազ մը որ գրեթէ իրար կը կցէր յճքերու սէգ ու չիտակ գիծերը: Ինչպէս գեղեցկութեան այնքան լրբութիւն այնքան հասարակութեան հասել էր... Եւ մինչդեռ Թոանսթեմէօնիան կը խօսէր, ևս հետաքրքրութեամբ կը զննէի նկարին վրայ անոր գեղեցիկ ակնարկին խորութիւնն ու անուշութիւնը:

Սեղանին տաքութիւնը ուրախ տրամադրութեան մը մէջ դրած էր զանի: Բանաստեղծը, որուն զ'աջողութիւնը և փառքը միասին՝ կրկնակի կերպով կը սեղմէին սիրտը, ոգեւորելու համար, խոշոր ապտակներով կը զարնէր կրնակին և լիաբերան ծիծաղելով կ'ըսէր իւր անեղի ժարկոնով, որ, այնքան քիչ մը բանի համար չ'արժէր որ գլուխը առած վար նետուէր տաճարին զմբեթին վրայէն:

«Անանկ չէ՞ մի, փիսիկ» կը յարէր, դառնալով դէպի մի ծեր յօդախտաւոր անդամալոյծ կատու, որ կրակին դէմ նստած կը խոկար: Ապա մէկ մ'ալ յանկարծ շահեկան հակաճառութեան մը միջոցին, սքօրէթի մը յիմար և անասնական ձայնով մը կը կանչէր էրկանը,

Hé ! l'artiste, la lampe qui filo!

(Հէ՛ առուեսագէտ, լամպարը կը միլայ):

Դժբաղդը, աշխուժով մէկէն կ'ընդհատէր խօսքը, և տեղէն կ'ելլէր լամպարը չիտելու, խոնարհ, ուշադիր, հպատակ և ու-

չաղիր վախնալով որ լսան մը չի բրդի նորէն և հակառակ ամեն զգուշութեան չի կրցաւ առաջնն առնել խաղկութեան:

Թատրոնէն վերագարծի միջոցին էր Մեզոն s'ou մտնելով բոսպէ մը չիչ մը զինի տակ էինք ուսուցելու համար Էսքուֆարօն: Ճամբի տեւողութեան բովանդակ միջոցին Մասիա-Ասունթան ինք իւր շալին տակ բռնած էր զայն և սուռն հասած չի երկիւղածութեամբ դրած էր սեղանին վրայ և որուն վրայ խանդաղատ ակնարկներով կը գուրգուրար, վասն զի հոռոմայեցիք կը սիրեն լաւ զինին:

Երկու երեք անգամ արդէն անվտանգ էրլանը մոռացելութենէն և երկար թևերէն անոր ըսել էր.

«Ուշադրութիւն, չիչին... պիտի կտորեա վախնամ»:

Վերջապէս, խոհանոց երթալով, համալուսւոր Էսքուֆարօն անձամբ բերելու համար, մի անգամ ալ կանչեց անոր երեսին.

«Մանաւանդ չիչը չի կտորեա»:

Դժբաղդաբար, կնիկը հեռանալուն պէս, բանաստեղծը օգտուելով, թատրոնի և արուեստի յաջողութեան վրայ խօսիլ սկսաւ. այնպէս ազատութեամբ, և այնքան խանդով և առատութեամբ որ... Բատնարա... Մէկ ամենէն շատ պերճախօս չարժու մը միջոցին ահա արմանք զարմանք չիչը սրահին մէջ հաղար կտորով փոռուցաւ:

Երբէք չեմ յիշեր այդ կերպ պաղ ընկնել մը: Բանաստեղծը դիպ դեղին քար կտրուեցաւ... Այդ միջոցին իսկ Ասունթան թոնթոնալթօ ձայնը որոտաց քովի սննեակէն, և իտալուհին նայիս դրան վրայ երևաց, հրացայտ աչքերով և պոկունքը բարկութենէն սևոտ, և խեհանոցին տաքութենէն բոլորովին կարմրած:

«Շիչը», կանչեց, սոսկալի ձայնով մը

Այն ատեն բանաստեղծը, երկչոտութեամբ ծոկով դէպ իմ ականջը.

«Ըսէ որ դուն ըրիր»...

Եւ խեղճ ողորմելին այնպէս կը վախնար որ սեղնին տակէն անոր երկար սրունդներուն զողալը կըղզայի:

ԵՐԴԻՉՆԵՐՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔ ՄԸ

Ինչպէս հնար էր որ զիրար չը սիրէին: Երկուքն ալ գեղեցիկ և հուշարաւոր, միեւնոյն խաղի մէջ երգելով, Աստուծու Մայիս, 1902.

իրիկունք ամբողջ հինգ արարուած միասին միենոյն արուեստական և եռանդալից կեանքը ապրելով: Կարելի չէ անպատիժ կերպով կրակի հետ խաղալ: Մարդ մի ամսոյ մէջ քսան անգամ չ'ըսիր «գլքեզ կը սիրեմ» արինգի հառաչներու և վիճի թրթռումներու մէջ առանց վերջ ի վերջոյ իւր իսկ ձայնէն յուղուելու: Այս վիճակը տեւելով նայիք օր մ'ալ ներդաշնակութեան պարուրանքներու և յանկերգի անակնկալներու հանդերձաց պերճաւայելութեան և ֆոնի ընդհանուր զարդարանքի մէջ իսկական խանդավառ սէրը կրակ առել էր անոնց արտէն մէջ: Այս սէրը անոնց եկաւ այն պատուհանէն զոր էլզա և Լօհէնկոին կոնկի բացած էին երգերով և լոյսերով թրթռուն գիշերին վրայ՝

«Արի շնչել յալիւացուցիչ հոսաւեհուքիւնները»...

տարփանքը Գորիւլէներու պատշգամբին ճերմակ սիւներուն ընդ մէջէն—ուր Ռօմէօ և Ճիւլիէթթօ արշալոյսի շողափայլումներու տակ կը յապաղին—էր որ սպրտեցաւ.

«Ձէ, դեռ առտն չէ, արտոյտը չէ»:

Օր մ'ալ Ֆաուսթ և Մարկէրեթ երբ փոքրիկ խցիկին կոշտ նստարանին վրայ վարդի փթթումներու և բաղնդի պատուտանքներու տակ զրկախան, զմայլանքի մէջ մոլորած են, և կոշտ նստարանէն անդրադարձող լուսնի ճառագայթի ցոլքին մէջ, կ'ըսէին,

«Թո՛ղ, բո՛ղ ինձ նայիլ դեմքիդ».

նայիս՝ սէրը՝ արտագին, կամացուկ մը վրայ հասաւ և յանկարծակիի բերաւ զանոնք:

Իսկոյն ամբողջ Բարիզ գիտցաւ անոնց սէրը և շահագրգռուեցաւ: Եւ անոնք եղանակին հետաքրքրութեան առարկայն դարձան: Բոլորը կը դային և օրերայի նուագային երկինքի մէջ այս երկու աստղերու միայն դէպի միւսը սլացումը տեսնելով կը հիանային:

Վերջապէս, իրիկուն մ'ալ, երբ կեցցէներու և վերստին կանչներու ընդհանուր խանդավառութեան մը մէջ վարագոյրը իջնելով կը բաժնէր սրահին ծափերու աղմուկը փունջերով ողողուած բեմէն, ուր, Ժիլիէթի ճերմակ շրջազգեստը քաշ կուգար սպիտակ քամիւեաներու փետատ թերթերու վրայ, երկու երգիչները անդիմադրելի մղում մ'ունեցան, կարծես՝ իրենց այնպէս քիչ մը շինծու սէրը, այդպիսի մի յաղթանակի կըսպասէր պոռթկալու համար: Նոցա ձեռները իրար փարեցան, երգումնուր փոխանակուեցան, որոնց նուիրագործումը եղան սրահին հեռաւորութենէն եկող անխոնջ անվերջ կեցցէները: Երկու աստղերը միացել էին:

Ամուսնութենէն յետոյ ժամանակ մը մէջ տեղ չ'երեւացին. ապա, արձակուրդի ժամանակը լրացած, նայիք նորէն հանդէս եկան միեւնոյն խաղի մէջ: Այս վերադարձը մի յայտնութիւն եղաւ: Մինչև այդ օրը երկու երգիչներէն մարդն էր որ դերազանցած էր: Աւելի տարուօք, հասարակութիւնը անոր տկարութիւններու և զերադասումներու գիտակից աւելի լսու ճանչցող, ուղղակի սրահին և օթեակներու հետ կը խաղար: Մինչդեռ իրեն մօտ, կինը, սոսկ հիմնալի կերպով ընդունակ աչակերտի մը, ապագայ հանճարի մը տպաւորութիւնը կը թողուր: Զայնը շատ թարմ, զօդութիւններ, անկիւններ ունէր ճիշտ ինչպէս իւր ուսերը բարակ ու նիհար: Ասոր համար է որ վերադարձին, երբ առաջին անգամ բեմ դուրս եկաւ իւր երբեմնի դերերէ միոյն մէջ և յորդ, հարուստ ու պարարտ ծայնը ծաւալեցաւ առաջին նօթերու հետ, բխող ջրի պէս առատ և վճիտ, սրահին մէջ զարմանքի ափսոսի հիացում մ'առաջ եկաւ որ երեկոյթին բովանդակ շահեկանութիւնը նորա անձին շուրջը խտացաւ—Երիտասարդ կնոջ համար այդ եղաւ ճիշտ մին սուայն օրերէն՝ երբ ձեզ շրջապատող մթնոլորտը կը յստակի, կը թեթեւի, կը թրթռայ, ձեզ բերելու համար բոլոր ճառագայթները և յաջողութեան ամեն մարդահաճ պաշտումները:—Գալով էրկան, կարծես մոռցան ծափահարել զանի, և որովհետև ամեն շողափայլութիւն իւր քովի չուքը սաստիկ և թանձր կը ցուցնէ, նայիք բեմին ամենէն մութ մի անկիւնը մնաց—այժ ոչ աւել ոչ պակաս, ինչպէս մի երեւորդ (compare) դերասան:

Ինչ և է. այս խանդավառութիւնը որ կերեւէր դերասանունոյն խաղին քնքուշութեամբ և հրապոյրով պարուրուած ծայնին մէջ, նորէն մարդն էր որ կը ներշնչէր: Նա միայն, նա էր որ անոր խորահայեաց աչքերուն մէջ կը գնէր այն բոցը, բայց այս միտքը փոխանակ հպարտացնելու զինք՝ դերասանը, նայիք անոր ունայնասիրութիւնը հրահրել էր: Երրորդ արարուածին վերջը կանչեց թատրոնի կեղծ ծափահարութեանց գլխաւոր պաշտօնեայն և գէշ կերպով յանդիմանեց զանի. ամենքը մոռցել էին իւր մուտքը և քաշուելները. մոռացել երրորդ արարուածի վերջին կրկին դուրս կանչելը. և սպառնաց որ պիտի գանգատէր անօրէնին...

Աւաղ, չի նայած իւր գանգատին, չի նայած որ կեղծ ծափերը որոտացին միշտ բուրդէին, հանդէսականներու համակրանքը կնոջ կողմ անցել էր և կինը վերջնապէս հասարակութեան միակ սիրելին մնաց: Նայիս անոր տաղանդի գեղեկութեան բոլորովին յարմար և չնորհրով դերեր ընտրուեցան և որոնց մէջ դերասանունին չքուած, զարդարուած իրեն վայելող գոյներով

անդիմալ պարահանդէսէ մը ներս մտնող աշխարհիկ կնոջ ծանր ու մեծ հանդիսաւորութեամբ, երբ բեմ դուրս կուգար, վստահ և բնական, խանդավառութիւնը ընդհանուր էր իւր համար:

Իւրաքանչիւր նոր յաջողութիւն մը դտնելուն, էրիկը աւելի ևս տխուր, ջղային և զրգոտած էր: Այս համբաւը, որ իր մէջ ելած միւսին կ'երթար անգարձ կերպով, գողցուածի մը տպաւորութիւնը կը թողուր: Երկար առեւն փորձեց պահել ամենէն՝ մանաւանդ կնոջ մէջ այս անխոտտովանելի տառապանքը, բայց իրիկուն մը, երբ երկու ձեռքը լիք փունջերով շրջազգեստը վեր բռնած գէպի օթեակ տանող սանդուխէն վեր կ'ելէր, և իւր յաղթանակէն բոլորովին արշիւ և ծափերու աթած յուզումէն զեռ ճնշուած ձայնով մը կ'ըսէր էրեւան «Շատ գեղեցիկ հասարակութիւն մը ունինք այս իրիկուն»՝ սա պատասխանեց, «Իրան կ'ըսես»—ով մը, այնպէս հեղնակուն, այնքան դաժնալի, որ երիտասարդ կնոջ աչքերը բացուեցան իսկոյն իրականութեան վրայ:

Էրիկը կը նախանձէր. ոչ սիրահարի մը պէս որ կ'ուզէ որ կինը գեղեցիկ ու միմիայն իրն ըլլայ, այլ արուստագէտի պաղ, վայրենի, անողոք նախանձով: Երբեմն գերասանուհին ստիպուած երբ կանգ կ'առնէր նուազի մը վերջը և բոլոր գէպ ինք կարկառուած ձեռքերէն պալաօնեքը կը թափթփէին գէպ ինք. էրիկը այնպէս երկոյթ մը կ'առնէր իբր թէ անտարբեր էր կամ այլուր, և իւր մտամոլոր ակնարկը կարծես ըսել կ'ուզէր հանդիսականներուն. «Երբ պիտի վերջացնէք ծափահարելը ևս պիտի երգեմ ալ»:

Օհ, ծափերը, կարկուտի այն աղմուկը, որ այնքան քաղցրը արձագանքներով կը թնդայ նրբանցքի, սրահի, բեմակողմերու (coulisse) մէջ, անհնար է անկէ հրաժարիլ: Մեծ գերասանները կը մեռնին ոչ հիւանդութենէ և ոչ ծերութենէ. ահոնք կը մեռնին այն առեւն, երբ մարդիկ չեն ծափահարեր զիրենք: Եւ մեր գերասանը հասարակութեան այս անտարբերութեան առաջ, յուսահատութեան մէջ ընկաւ: Նայիք կը նիհարնար. դժնէաբարոյ, խոհուն և չար կըլլար ամեն օր: Անօգուտ, ինքնին դատեցները, իւր հիւանդութեան ուղիղ երեսին նայելները, և բեմ դուրս չելած ինքնին ըսելները «Սակայն ինչ ալ ըլլայ, սա իմ կինն է... եւ կը սիրեմ զինքը...»

Թատրոնի շինծուութեան մէջ, իսկական զգացումը նայիք իսկոյն կանհետանար: Իրաւ որ կը սիրէր զեռ կնիկը, բայց կ'ատէր երգչուհին: Կինը լաւ կը հասկնար զայս, եւ հիւանդ մը խնամելու պէս կը հսկէր այս շամբուլութեան (manie) վրայ. իսկզբան, մտածեց որ ձայնին բոլոր ոյժ ու գեղէն և առհասարակ բոլոր իր միջոցներէն կ'ամովին բան մը պակսեցնելով

նուազեցնէ դառն յաջողութիւնը, բայց իւր առաջադիմութիւնները էրկանիններուն պէս բեմին անկարգելին առաջ չէին ղիմանար: Իւր սաղմնողը ինքնիրմէ գրեթէ անկախ, կամքէն ու ժող էր միշտ: Այն ատեն, խոնարհեցաւ, փոքրիկացաւ էրկանը առջեւ: Այնպէս մը կընէր որ իբր թէ խորհուրդ կը հարցնէր անոր եւ կըսէր, հէ՛, լաւ կը գտնէր մի՛ այս. թէ չէ, գերը եթէ սա պէս ըլլար կը հասկընար մի...:

Բնականաբար, մարդը երբեք զոհ չէր. սա առերեւոյթս միամտութեամբ եւ կեղծ ընկերակցութեամբ որ դերասաններու յատուկ է, այն իրիկուն մանաւանդ երբ կինը համեմատաբար շատ յաջողած էր.

«Արթուն կնոյ, փոքրիկս... այս վայրկենին չըլլար աղ... չիտակը դա առաջդիմութիւն չէ»:

Ուրիշ անգամներ ալ կուգէր արգիլել անոր երգելը:

«Ուշադրութիւն բրէ, դուն զքեզ կը զոհես կոր գրեթէ... չափազանց չոտլութիւն է ըրածդ... նայէ որ չի ձանձրացնես բաղդդ... Մտիկ բրէ, դիտես մի որ ժամանակ է որ արձակուրդ մը առնես»:

Երբեմն մինչեւ ամենայնաբար պատրուակներ հնարելու կը ցածանար: Կ'ըսէր որ «կնիկ, դուն ասոր հարբուխ ունիս, ձայնը տեղը չէ»: Աս ալ չ'եղածին պէս ալ չ'ըջիկ դերասանի կը-տիւններ կընէր կնոջ հետ, օրինակ.

«Դու, այս անգամ «տուօ»ի վերջաւորութիւնը չուտով վերսկսար... դու սպանեցիր, ոչնչացուցիր իմ ընկիւք տպաւորութիւնս... չէ դու գիտմամբ կընես կոր աս ամենը»: Դժբաղդը, առանց տեսնելու որ ինքն էր որ կնիկը կը խանգարէր խաղին մէջ դահալէժ հապճեպով կը վերսկսէր կրկնութիւնները, որպէսզի արգելէ ծափահարութիւնները. եւ հասարակութիւնը վերստին զրաւելու իւր փափաքէն մղուած, բեմին բարձր ծայրին վրայ կը կենար թողնելով որ կինը երկրորդ, յետ, ցած ընկած դիրքի մը վրայ կանգնած երգէր: Դերասանուհին, զանի չափազանց սիրելուն համար չէր զանդառէր: Մնաց որ, յաղթանակը, բարեմիտ կ'ընէ զմարդ, եւ ամեն իրիկուն՝ չի նայած որ կը փորձէր չուքի մէջ սլլուիլ, կորսուիլ, հակառակը, յաջողութիւնը կ'ստիպէր զանի վերերեւալ լոյսերու մէջ յաղթական կերպով: Թատրոնի մէջ շատ չի քաշեց ամենքը կռահեցին նախանձու այս եղական պարագայն եւ ընկերները մանաւանդ մատերնուն փաթթեցին զայս. նայիս ալ կնոջ մասին անհասնում, չափազանց շնորհաւորութիւններով կը խեղդէին խեղճը: Մէկ մ'ալ երեկուան լրագրին յօդուածը, ուր մեծ դերասանուհոյն նուիրուած չորս մեծ սիւններ լեցնող զրուատա-

կաններէ ու հիացականներէ յետոյ, քննադատը բանի մը տող ալ շնորհ կ'ընէր էրկանը գրեթէ մոռացուած անհետացած համբաւին: Օր մը, նոր կարգացած այս կերպ մի յօգուած, մտաւ յանկարծ կնոջ օթեակը, լրացիրը բայ ձեռքը, կատաղած եւ բարկութենէն դունատած, եւ ըսաւ անոր.

«Աս ինչ է, այդ մարդը ուրեմն քու սիրահարդ է եղել:»

Այս աստիճան ստոր անարդանքի հասուցած էր մարդը գործը:

Եւ դժբաղդ կիներ, տօնախմբուած, նախանձու առարկայ դարձած, որուն անունը խոշոր տառերով տպուած ծանուցումներու վրայ, հիմի Բարիդի ամեն անկիւն կը կարդայուէր, նոյն իսկ խոնուութիւններու մէջ զիջուած ապրանքներու վրայ կը դնէին իբր ժորձ մը բաղդը քաշելու, ձեռքէ ձեռք խլուած շաքարեղէնագործներէ, հոտանոյշներու խանութներէ փոքր եւ ոսկեզօծ պատեանիկներու վրայ գրուելու համար, դժբաղդ կիներ, այն, կեցութիւններու ամենէն ստորացածը եւ ամենատխուրն էր որ ունէր: Ալ ոչ մի լրագիր ձեռք չ'էր առնէր. վախճալով որ մի գուցէ իր մասին գովեստի մը պատահի, իրեն տըրուած ծաղիկներուն վրայ կուլար եւ զայն կը թողուր օթեակին մի անկիւնը, որպէս զի տուն տանելով անդի չի տայ յաւերժացելու իր յաղթական երեկոյթներու անագորոյն յիշատակները: Վերջապէս ուղեյ հրաժարիլ թատերաբեմէն, բայց էրիկը ընդդիմացաւ:

«Պիտի ըսեն որ ես եմ որ քեզ հանել տուի դուրս:»

Եւ ահռելի տանջանքը շարունակեց երկուսին համար ալ:

Առաջին ներկայացումի իրիկուն մը, երբ դերասանուհին բեմ դուրս գնալու վրայ էր, մէկը անոր ըսաւ «Ինքզինքնիդ լաւ բռնեցէք... սրահին մէջ ձեզ դէմ գաղտնի դաւադիրներու խումբ մը կայ:» Նա, ժպտեցաւ զարմանքով: Գաղտնի միաբանութիւն մը իրեն դէմ. եւ ինչ առթիւ, Աստուած ամենաբարբառ... Ինքը որ՝ միմիայն համակրանքով չըջապատուած ամեն կողմնակցութիւններէ հեռու դուրս կապէր: Սակայն տես որ ճիշտ էր ըսուածը: Արարուածի կիսուն մէջտեղ, երբ էրկանը հետ միմեծ տուն կերգէր, ճիշտ այն բոլորէն, յորում իւր սքանչելի ձայնը կարողութեան դագաթնակէտին հասած, հուսկ հունչը կը մարէր իրար յաջորդող եւ հաւասարազօր խաղերու վրայ, մաքուր այնպէս ինչպէս մանեակի մը կլորտակ մարդարիաները, սուղումներու մի տարապ կանգ առնել տուաւ զանի քարացած: Հանդիսականները դերասանուհոյն չափ անակնկալի եկած եւ յուզուած էին: Ասէք թէ մարդիկ շնչառութիւնները առկախ բռնեցէին կուրծքերու մէջ բանտուած, նոյնպէս ինչպէս դերասա-

Նուհւոյն լմնցնիլ չի կրցած մասը, Մէկէն մի խենդ, զարհուրե-
լի զաղափար անցաւ էրկան մոքէն... բեմին վրայ մենակ էր
կնոջ հետ, կինը շեշտակի անոր նայեց եւ տեսաւ անոր աչ-
քերուն մէջէն մի գէշ ժպտի փայլակին անցքը, խեղճ կինը
հասկցաւ, Հեծկաւանքը խեղդել սկսաւ, զինք եւ ուրիշ բան չի
կրցաւ, ընել բայց կթէ, կուրացած, անհետանալ բեմակողմա-
նոցնիրու անդամէջին մէջ:

Էրիկն էր որ սուլել տուել էր կինը:

Թ Ի Ի Ր Ի Մ Ա Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Մ Ը

Կնոջ խօսքը

Ի՞նչ կայ, ի՞նչ բանի համար ոխ պահել է ինձ դէմ, չեմ
հասկնար, Բայց Աստուած իմ... ես ամեն բան ըրի զանի եր-
ջանկացնելու համար: Չեմ ըսեր թէ, փոխանակ բանաստեղծի
կթէ նօտարի մը, հաւատարմատարի մը, վերջապէս աւելի ծանր
բանի մը, աւելի նուազ օգային դրաղումով մէկու մը հետ
ամուսնանալը չի պիտի սիրէի. բայց եկ ու տես որ անանկ
ինչպէս որ էր, ինձ հաճելի էր, Իրաւ որ քիչ մը տաք զլուխ
էր, սակայն սիրուն ալ էր եւ դաստիարակուած. ապաքիչ մ'ալ
հարուստ էր, եւ ես կը մտածէի որ մի անգամ կարգուելէ յե-
տոյ, բանաստեղծութիւնը արգելք մը չի պիտի ըլլար որ նա
լաւ պաշտօն մը փնտռէր, ինչ որ զմեզ բոլորովին մեր ուղա-
ծին պէս եւ գոհ պիտի կացուցանէր: Ինքն ալ այդ ժամանակ-
ները զիս իրեն դադափարակից կը դտնէր: Նրբ գիւղ կուգար
հօրքրոջս տունը զիս անհնելու, ալ բաւական բառ չէր կրնար
դտնիլ ըսելու համար իր հիացումը մեր պզտիկ բնակարանին
կարգ ու սարքին համար, որ վանքի մը պէս էր: «Չուարձալի
է...» կ'ըսէր: Կը խնդար, եւ կարգացած վէպերու ու ոտանա-
ւորներու մէջ սովորած ամեն կերպ անուններով կը կանչէր
զիս: Շիտակը, կը խոստովանիմ, որ ասի քիչ մ'անախորժ կու-
գար ինձ, ես կը ցանկայի որ քիչ մ'աւելի լուրջ ըլլար: Բայց
միմիայն մեր ամուսնանալէ եւ Բարիզ հաստատուելէ յետոյ էր
որ զգացի մեր երկուսի բնութիւններու տարբերութիւնը:

Նս որ կ'երազէի մի պզտիկ տուն, լաւ, լուսաւոր եւ մա-
քուր՝ նայիք մեր բնակարանը իսկոյն լեզկոյն եղաւ անօ-
գուտ, նորաձեւութենէ ընկած, փոշեթաթախ կարասինե-
րով եւ գունատ գորգերով, եւ անպէս ալ հին որ... Վեր-

Ջապէս ամեն բանի համար այսպէս: Երեւակայել կրնանք մի, որ, ամսիքի յարկը հանել զնել տուաւ ինձ մի շատ սիրուն ժամացոյց, զոր ինձ նուիրել էր հօրաքոյրս եւ հիանալի կերպով շրջանակուած նկարներ, զոր ինձ տուել էին զիշերօթիկի ընկերներս: Այս բոլորը զգուցիւ է կ'ըսէր: Դեռ մինչեւ հիմա կը հարցնեմ ես ինձ, ինչո՞ւ, վասն զի վեջ-ջապէս, իր աշխատութեան սենեակը հաւաքածու մ'էր հին, մուխէն սեւցած (կտաւներու) նկարներու, արձաններու, որոնց նայել կ'ամաչէի, կոտորած հին ու մին բաներու, որոնք ոչինչի օգուտ մ'ունին, ժանգոտած աշտանակներու, ծակ, ջուր չի բռնող սափարներու, անզոյդ, նմանը չի գտնուող զաւարթներու, իմ ծիրանի փայտէ զեղեցիկ զաշնամուրիս կուշտը զրուած էր մի ուրիշը, փոքր, տգեղ, բոլորովին թափթփած, որուն լեզ-ւակներուն կէսը չի կար, եւ այնքան մաշած, որ հազիւ ձայնը լսելի էր: Գալով ինձ, եւ սկսայ ինձ ըսել «Ա՛հ, առաւ, բայց արուեստագէտ ըսածնին, քիչ մը խնդուկ մ'է եղեր ուրեմն...» Զի նայես, միայն սնօգուտ բաներ կը սրիէ եւ կ'առէ ծառայու-թիւն մը մատուցանող ամեն բաները»:

Երբ որ իւր բարեկամները տեսայ՝ ընկերութիւնը զոր կ'ընդունէր, աւելի գէշ եղաւ: Երկար մաղերով, լիք մեծ մօ-րութով, գէշ սանդրուած, գէշ հագուած մարդիկ, որ իմ մօտ ծխելէ չէին քաշուեր, եւ մօիկ ընելով զանոնք գէշութիւն մը կուգար վրաս, այնքան անոնց ամեն մարերը խմիչներուս բո-լորովին հակառակն էին:

Մեծ մեծ բառեր, խոշոր խոշոր նախադասութիւններ, ոչինչ բնական, ոչինչ պարզ: Այսու հանդերձ պատշաճութիւններու մօտին ոչ մի ծանօթութիւն: Կամենաս քսան անգամ ընթ-րիքի վար դրած եղիր զանոնք, փոխարէն ոչ մի այցելութիւն, ոչ մի քաղաքավարութիւն, եւ ոչ իսկ այցնտոմս մը կամ շա-քար մը նոր ատաւոյն օրը: Ոչինչ... Այս պարոններէն ոմանք ամուսնացածներ էին եւ իրենց կիները միասին կը բերէին: Այլ տեսնելու էր այս մարդոց տեսակը: Ամեն օր այնպէս պերճ արդ ու զարդ որպիսին եւ բնաւ կրելիք չ'ունիմ, փառք Աս-տուծու: Եւ այնքան գէշ շտկուած, անկարգ, առանց մեթօղի: Ուսուցիկ, խոլ մաղեր, քարշ եկող շրջազգեստներ, ապա ար-տառոց տաղանդներ զոր առանց քաշուելու կը ցուցնէին: Կայ-ին որ գերասանուէրներու պէս կ'երգէին եւ բռօֆէստօներու պէս կը նուագէին. ամենն ալ կը շաղակրատէին կը շատախօ-սէին բոլորովին էրիկ մարդոցը պէս: Հիմի դուք ըսէք, ձեզ կը հարցնեմ. ասի չիտակ է մի: Միթէ լուրջ կիներու, կարգուելէ յետոյ, տան խնամքէն զատ ուրիշ բաներով զբաղել կը վայել:

Ահա ասի փորձեցի հասկցնել էրկանս, որ սրտացաւում էր տեսնելով որ նուագելը մէկդի թողել էի։ Երաժշտութիւնը լաւ է երբ մարդ փոքրիկ է և ուրիշ բան չ'ունի ընկելք։ Բայց, չիտակ չիտակ չիփ չիտակ, կարծեմ թէ ծիծաղելի պիտի ըլլայի թէ ամեն օր դաշնամուրին առաջ նստէի։

Օհ, լաւ գիտեմ։ Զուր ինձ դէմ ունեցած հակառակութեան պատճառը սա է որ, ես ուղեցի քաջել հանել զինքը սա տարօրինակ և իրեն համար խիստ վտանգաւոր միջավայրէն։ «Բոլոր բարեկամներս ինձմէ պաղեցուցիր» ըսելով երեսիս կուտայ ստէպ։ Այն, չիտակ է, և այգպէս ըրածիս համար ալ չ'եմ ափսոսար։ Այն մարդիկը վերջ ի վերջոյ պիտի խնայեցնէին զինք և թողնէին վար։ Կը պատահէր երբեմն անոնք մեզմէ հեռանալէ վերջը սա չէր պատկեր և զիչերն իրուն քերթոտելով վեր ու վար կը պտտէր և բարձր-բարձր կը խօսէր ինքիրեն։ Ինքնին արդէն բաւական տարօրինակ, հերիք այլանդակ էր, մէկ մ'ալ անոնց զալ գրգռելն աւելորդ էր։ Ի՜նչ քմահաճոյքներուն, ի՜նչ խելքին փչածներուն համբերեցի։ Նայիք յանկարծ սենեակս կը մտնէր. «Շուտ ըրէ, գլխարկդ... գիւղ պիտի երթանք»։ Հարկ կ'ըլլար թողնել տուն, տեղը, կարը, գործը, ելլել կառքի, երկաթուղու համար ստակ մտնել։ Միջոցեւ ես գրամ խնայելու վրայ կը մտածէի շարունակ, որովհետեւ, վերջապէս, համաձայնելու է որ 15000 ֆրանկ հասոյթով մարդս հարուստ չի սեպուիր ֆարիզի մէջ և տղոցը բան մը չի կրնար թողուլ։ Սկիզբները կը ծիծաղէր իմ գիտողութիւններուն վրայ, և կը ջանար զիս ալ խնդալի։ Բայց երբ տեսաւ որ ես իմ նպատակներու վրայ անդդուելի եմ, ալ թըշնամի դարձաւ իմ պարզասիրութեան և անարարութեան մոտին ունեցած մասնաւոր ճաշակիս համար։

Իմ ի՜նչ յանցանքս է եթէ չ'եմ սիրեր թատրոն, նուագահանդէս, և ըոլոր սա արուեստագիտական երեկոյթները, ուր կ'ուզէր քաջել տանել զիս, ու կը հանդիպէր իրեն նախկին ծանօթներուն՝ խել մը դատարկամիտ, ցոխակեաց և վատնիչ զրօտաւորներ։

Պահ մը կարծեցի թէ աւելի խօսք հասկցող պիտի ըլլար։ Յաջողել էի հանել զինքը այդ տղեղ ընկերութենէն և լուրջ, ծանրամիտ, խելացի մարդերով մեզ շրջան մը կազմել, անոր օգտակար յարաբերութիւններ... ստեղծել։ Ի՜նչ ուրեմն, ոչ, Պարոնս կը ձանձրանար։ Աւտուանէ մինչև իրիկուն կը ձանձրանար։ Տեսնելու էիք ինչպէս դժկամակ թթուած երեսով կը կենար մեր պզտիկ երեկոյթներու միջոցին, երբ ես թէյ մը, փոքրիկ թղթախաղ մը կը հանէի մէջ տեղ։ Երբ առանձին հիայնիք, միևնոյն բանը դարձեալ։ Սակայն ես շատ վաղիկանկատ էի։ Անոր

կ'ըսէի. «Քիչ մը կարգա ինձ աս գրածդ» և նա ինձ կարտասանէր ոտանաւորներ և հատուածներ, խորհրդածութիւններ, ոչ ինչ չ'էի հասկնար. բայց այնպէս կը ցույնէի թէ կը շահաղըրդըռիմ մինչև իսկ այստեղ այնտեղ փոքրիկ գիտողութիւններ ընել կը համարձակէի, որոնք միմիայն զանի գրգռելու սրտնեղելու կը ծառայէին: Տարի մը գիշեր ցորեկ աշխատելով այս բոլոր ոտանաւորներով մէկ գէրքէ աւելի բան մը չի կրցաւ ընել, գիրք որ բնաւ չի ծախուեցաւ ալ: Անատեն անոր ըսի. «Ահ... կը տեսնես... ահա», մտածելով որ կարելի է կը յաջողէի վերջապէս խելքի բերել զայն, որ աւելի հասկանալի, աւելի արտաբերող բանի մը ձեռնարկել տալու համար: Ասոր վրայ, զարհուրելի ցատումով մը բռնկեցաւ, և այդ օրէն առջաւէրժ տխրութեան մը մէջէ ինչ որ շատ դժբաղդ ըրած է զիս: Բարեկամներս ինձ որքան լաւ խորհուրդ ունէին կուտային: «Կը տեսնես սիրելիս, աղի ձանձրոյթէն առաջ եկած է. զբաղում չ'ունեցող մարդուն գէշ տրամադրութիւնն է ադ... եթէ քիչ մ'աւելի աշխատէր, այդպէս տխուր չի պիտի ըլլար»:

Այն ատեն ես ինքս և բոլոր զիս շուրջս ճանաչողներս վրայ դրի անոր համար պաշտօն մը դործ մը գտնելու: Երկինք, գետին վեր վար ըրի. չեմ գիտեր ալ որքան ընդհանուր քարտուղարի և վարչապետներու կնիկներու այցելութիւններ ըրի. մինչև նախարարի մը պաշտօնատունը գնացի, և այս ամենը առանց իրեն իմաց տալու: Մի անակնկալ կ'ուզէի ընել: Ինքնին կ'ըսէի չնայիք թէ այս անգամ դո՛ւ պիտի ըլլայ մի»: Վերջապէս օր մ'ալ ստացայ հինգ կնիքով կնքուած ծրար մը, մէջը էրկանս նշանակուելուն թուղթը, ուրախութենէս խելացնորածի պէս վազեցի անոր մօտ, գրասեղանին վրայ դրի թուղթը. ալ ապագայն, հանգստաւէտութիւնը, աշխատանքի հանգարտութիւնը, ինքիրմէ դո՛ւ լինելը ապահովուած էր... Գիտէք թէ ինչ ըսաւ ինձ: Ինձ ըսաւ որ «երբէք չի պիտի ներէր ինձ». և նախարարին նամակը առած հազար կտոր պատուեց, և դուռները զարնելով ելաւ գնաց: Օհ, սա արուեստագէտները, սա ճաթած գլխով փախուկները որ կեանքը այսպէս խոտորնակ կ'ըմբռնեն: Ի՞նչ ընել այսպէս մարդու մը հետ, կը ցանկայի խօսիլ, խորհիլ: Բայց ոչ, շատ չիտակ ըսել էին ինձ. «սա խն մ'է»: Մնաց որ ինչ օգուտ անոր հետ խօսիլը քանի որ միևնոյն լեզուն չ'ունինք: Նա ինձ չի պիտի հասկնար և ոչ իսկ ես զինքը... Եւ հիմի աստեղ գէմ գէմի նստած իրար կը նայինք: Կզգամ որ աչքերուն մէջ ատելութիւնը կը վառի, բայց ինչ ընել կը սիրեմ զինքը... Շատ դառն է այս:

ԷՐԿԱՆՐ ԽՕՍԲՐ

Ամեն բանի մասին մտածել էի. ամեն կերպ նախադրու-
շաւթիւն ըրել էի բարիդուհի մը չէի ուզեր. վաճաղի բարի-
զուհիներէն կը վախնայի: Զ'էի ուզէր հարուստ կիւն՝ մտածելով
որ սա ալ իւր դրամին հետ ամրողջ չարք մը պահանջներ պի-
տի ունենար: Ընտանիքէ ալ կը վախնայի, քաղքենի, համա-
գրուող սիրոյ ու սոսկալի փաթտուքը որ կը բանտարկէ, կը
փոքրացնէ, կը խեղդէ մարդը: Իմ կիւնը այն էր որ կերպէր:
Իւրովի կ'ըսէի ճես ամեն բան ինձ պիտի պարտի: Ի՞նչ ու-
րախութիւն պիտի ըլլար կը մտածէի, կթէ, կազմակերպել յա-
ջողէի այն պարզուկ հողին ու միտքը, այն մաքուր հողին, իմ
սգեւորութեանս իմ միտքերուս համեմատ, մի խօսքով եթէ
կարենայի հողի ներշնչել արձանին:

Բանն այն է որ, իրաւ, կիւնն ալ արձանի երեւոյթ ունէր,
իր խոշոր հանդարտ ու լուրջ աչքերով, իւր յունական կիսա-
դէմքին կանոնաւոր, որոշ ու ազնիւ գիծերով, բայց, մատաղա-
տի գէպքերու փափկութեան սա վարդազոյնի թեթեւ նիւանսով
մը եւ վեր վերցուած մաղերուն շուքովը անուշամտ: Աւելցու-
ցէք ասոր վրայ, գաւառացուհւոյ պզտիկ շնչոյ մը, որ սրտա-
դին ուրախութիւն մը կառթէր ինձ, եւ զոր մտիկ կ'ընէի՝ աչ-
քերս փակ, երեխայութեան, աէ հետունքերու, բոլորովին մո-
ռացուած հանդարտ կեանքի երանելի յիշատակի մը պէս: Եւ
ըսել թէ այդ շնչոյ հիմի ինձ համար անտանկի գարձած է...
Բայց այն ժամանակը հաւատք ունէի: Կը սիրէի, կը ջանիկ էի
եւ աւելի եւս երջանկանալու տրամադիր: Լի իրանդաւառու-
թեամբ եւ ջանասէր, այդպէս շուտով ամուսնացած, սկսած էի
մի նոր բանաստեղծութիւն եւ ցորեկները շարայարած ոտա-
նաւորն իրիկունը կը կարգայի անոր: Կ'ուզէի զանի ամբողջո-
վին իմ գոյութեան մէջ մտցնել: Առաջին անգամներուն ինձ
կ'ըսէր: «Սիրուն է...» եւ անոր այս տղայական հաւանու-
թեան համար երախտապարտ էի. յուսալով որ այսպէս երթա-
լով, վերջապէս, պիտի լաւ եւս հասկնար այն ինչ որ իմ
կեանքն էր:

Խեղճ դժբաղդը, ինչպէս չարչարել եւ զանի: Իմ ոտանա-
ւորները անոր կարգալէ յետոյ անոնց բացատրութիւննե-
րը կուտայի, փնտռելով անոր գաղմանքով լիք գեղեցիկ աչ-
քերու մէջ սպասածս արտայայտում մը եւ կարծելով միշտ,
որ, իրաւ, կը տեսնեմ: Կ'ստիպէի զինքը, որ իւր գիտողու-
թիւններն ընէ, խորհուրդ մը տայ եւ երբ յիմարութիւն մ'ըսէր,
վրայէն կանցնէի միայն կանգ առնելու համար այն լաւ բանին

վրայ, որ արևածը ըսել կուտար անոր մերթ: Որքան կը փափաղէի զանի իմ իսկական կինս ընել, արուեստագէտի կի՞նը... Բայց ոչ... Նա չէր հասկընար: Միեւնոյն էր թէ ես անոր կը կարգայի մեծ բանաստեղծներէն, ամենէն ղօրաւորներ ու ամենէն փափկազգածներէն հատուածներ ըսէի. սիրոյ քերթուածն երու ռսկեշար ստանաւորները անոր առջեւ կը թափէին տարապի մը պաղութեան եւ առթած ձանձրոյթին պէս: Անգամ մը, կը յիշեմ «Հոկտեմբերի գիտերը» կը կարգայինք: Կինս ընդամիջեց զիս եւ ըսաւ որ աւելի լուրջ բան մը կարգայի իրեն: Այն ժամանակ փորձեցի բացատրել անոր, որ ոչինչ այնպէս լուրջ չէ ինչպէս բանաստեղծութիւնը, որ կեանքի էութիւնն իսկ է, որ կը սաւառնի անոր վրայ, թրթող լոյսի մը պէս, ուր բառերը, միտքերը կը բարձրանան եւ կ'այլակերպեն: Օհ, նրա սիրուն բերնին չ'արժեցնող ժպիտը, եւ ականարկին խոնարհումը... կարծես թէ տղայ մը կամ խնդ մ'էր ոչ կը խօսէր անոր:

Այս կերպ որքան ոյժ, ինչ չափ պերճախօսութիւն որ մտնեցի անօգուտ անցաւ: Ոչ մի բան չէր կարելի: Չոր սրտերու, նեղ մաքերու յաւիտենական չքմեղանքը եղող սա անոր ողջմտութիւն, դատողութիւն ըսած բաներուն դէմ շարունակ կը հակառակէի: Եւ միայն բանաստեղծութիւնը չէր, որ կը ձանձրացնէր զանի: Մեր կարգուելէն առաջ կը կարծէի թէ նուազասէր մ'էր: Նուազած կտորները, ստորագծուած իւր դաստուին կողմէ, կարծես թէ կը հասկնար, հազիւ թէ ամուսնացած էինք, փակեց դաշնամուրը եւ վաղ անցաւ երաժշտութիւնէ... Գիտէ՞ք բան մը, որ աւելի տխուր ըլլայ քան կնոջ կողմէ լքումը սա այն բանին զոր մատաղ աղջկան մէջ հաճելի էր ձեզ: Դիրտսանը վերջին խօսքն ըսած, դերը կատարած, պարզամիտ աղջիկը կը հանէ հանգերծը: Այս ամեն ամուսնութեան համար եղած բաներ են եղել, պղտիկ տաղանդի մը կեղծ մակերևույթը, սիրուն ժպիտներ և անցողական պերճութիւն: Սորա մէջ, փոփոխութիւնը բույսական եղաւ: Իսկզբան յուսացել էի որ ճաշակը, արուեստին իմացականութիւնը, գեղեցիկ բաներու հասկցողութիւնը զոր չէի կրնար տալ անոր, մի անգամ Բարիդ հաստատուելէ յետոյ, ուղեր թէ չ'ուզէր վերջապէս պիտի ստանար ստոնք այն հիանալի քաղաքին մէջ, ուր աչքը և միտքը կը նրբանան աւանց մարդուս ղգալուն: Բայց ինչ ընել կնոջմով մը որ գիրք մը բանալ, նկար մը գիտել չի գիտեր, որ ամեն բանէ կը ձանձրանայ և որ ոչ ինչ տեսնել կուզէ. հասկցայ որ պէտք է համակերպէի ինձ մօտ ունենալ սոսկապէս տնարար կինը մը խնայող, ճի,

չատ խնայող: Կին մը ըստ Բոխուսնի, ոչ ինչ աւելի. պէտք է հպատակէի: Քանի ուրիշ արուեստագէտներ իմ վիճակիս մէջ կը գտնուէին: Բայց այս համեստ դերը չի բաւականացուց զանի:

Տակաւ առ տակաւ, ծածկաբար, լոկիկ մնջիկ այնպէս ըրաւ որ բոլոր բարեկամներս հեռացուց ինձմէ: Անոր առջև չէինք քաշուեր, անցեալին միջ կղածի պէս կը խօսէինք. և մեր արուեստագիտական չափազանցութիւններէն և խենդ ու խօշ աւաններէ, սա սրախօսութիւններէ ուր զայդափարը կը ծաղտի լաւ ևս ծաղրելու համար. ոչինչ չէր հասկնար, ոչ անոնց այլարանութիւնը, ոչ անոնց հեղնութիւնը: Այս ամենը ուրիշ բանի չէին ծառայեր բայց եթէ գրգռել զանի և չփոթել: Սրահին մէկ փոքր անկիւնը նստած, առանց բան մ'ըսելու, մտիկ կ'ընէր, առաջադրելով՝ յետոյ մէկիկ մէկիկ ջնջել զորս նետել ինչ որ ակննջին այնպէս խիստ և անախտօթ կուգար: Հասկտակ իմ ակներև սիրալիր ընդունելութիւններու, բարեկամներս սկսել էին զգալ իմ տունը սա պզտիկ courand d'air պաղ հովը, որ ձեզ կազդարարէ թէ դուռը բաց է և թէ ալ ժամանակ է ելնել երթալու:

Բարեկամներս կտրուելէ յետոյ, նայիք անոնց տեղ իրենները բերաւ: Նայելի որ դատարկ և դեղարուեստէն բոլորովին օտար, տաղակալի ընկերութենէ մը պաշարուած ևմ, ընկերութիւն որ խորապէս կ'ատէր բանաստեղծութիւնը, անոր համար որ «վատակցնող բան մը չէ»: Իմ մօտ դիտմամբ բարձր ձայնով անունը կուտային նորածնութեան համեմատ բան ընդունելու, և Աստուծոյ օր թատերախաղեր, և հայել պէս ծախուող քշուող վէպերու:

«Այն ինչը շատ ստակ կը վատակի»: Դրամ չահել, ահա այս հրէշներու բոլոր բովանդակ մտածողութիւնը և սիրտս կը ցաւէր տեսնելով կիներս ալ անոնց պէս խորհիլը: Այս ծախսի չարաչուք միջավայրին մէջ, անոր գաւառացուհուոյ բոլոր յատկութիւնները իւր աննշան ջնջին և սահմանափակ հայեացքը խտացել էին մի անհատատալի ազահութեան մէջ:

Տասն և՛ հինգ հազար ֆրանգ եկամուտն կարծեմ թէ մարդ կրող է այսքանովս ապրել առանց վաղին հոգը ունենալու: Ե՛հ ուրեմն, ոչ, կինս միշտ կը գանգատէր, խնայողութեան և ստակը չահուոր կերպով տեղ մը գնելու մասին կը խօսէր միշտ: Քանի նա այսպէս բռնի տիրանալ կ'ուզէր վրաս այս կերպ յիմար մանրամասնութիւններով, կ'զգայի որ աշխատանքի համն ու փափաքն ինձմէ կը հեռանար: Երբեմն կուգար գրասեղանիս ըով, մի չ'արժեցնող կերպով կը թղթատէր

իմ սկսած ոտանաւորներս, և հաշուելով այն փոքրիկ աննշան տողերը դրելու համար կորուսած ժամերս. հաշուելով կ'ըսէր «ւա ինչ է»։ Ահ եթէ զանի մտիկ ըրած ըլլայի սա այնքան տարիներու վաստակովս ձեռք բերածս՝ բանաստեղծ գեղեցիկ անունս, չափազանցող գրականութեան արտադրութիւններու տիւղին մէջ քարշ պիտի դար... Եւ երբ կը մտածեմ որ այս ինո՞ջ իսկ է որ ես նուիրել էի ամենէն առաջ իմ բոլոր սիրտս, ամեն երազներս. երբ կը մտածեմ սա անոր ինձ ցուցուցած անարգանքը՝ վասնզի ևս ստակ չեմ վաստկիր, ամուսնութեան առաջին րոպէներէն իսկ կըսկսիւ ձշմարիտը ևս թէ ինքս ինձ և թէ անոր համար կ'ամչնամ։ Դրամ չ'եմ վաստկիր. անոր ակնարկին կշտամբանքը, արգիւնաշահ պանականութեանց համար անոր մասնաւոր հիացումը. մինչև սա դիմումը որ վերջերս գեռ ըրեր է ինձ համար ստանալու ալ չի գիտեմ ինչ պաշտօն մը նախարարութեան մէջ կը բացատրեն ըսածս։

Օրինակի համար, դէմ կեցայ։ Ասկէ վերջ ինձ ուրիշ բան չի մնար բայց եթէ անխախտ կամք, պինդ կենալու համար ամեն համոզումներու, ամեն յարձակումներու դէմ։ Թող նա ուզածին չափ, ժամերով խօսի, թող նա իւր ամենասասան ժրտիտի անձրեւովը աշխատի պաղկեցնել դիս, ևս միշտ ուշադրութիւն չի պիտի դարձնեմ, բնաւ ամենեւին...։ Ահա մենք ուր ենք։ Ամուսնացած, դատապարտուած միասին ապրելու, ամբողջ մղոններով իրարմէ հեռու և մենք չափազանց յոգնած, չափազանց վհատած ենք մէկ մ'ալ մէկգմէկու գնալու համար քայլ մ'ընելու։

Ահա քեզ կեանք... Նողկալի։

Ֆրանսերէնից թարգմ.

Նկարիչ ԱՐՇԱԿ ՖԷԹՎԱՃԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ԶՈՒԴԵՐՄԱՆԻ ՎԵՐՁԻՆ ԴՐԱՄԱՆ

Այս տարուայ սկզբում Զուգերմանը, լոյս ընծայեց իր նոր գրաման՝ «Կեցցէ կեանքը» (Es lebe das Leben):

Զուգերմանը Հաուպտմանից ոչ պակաս հռչակ է վայելում թէ իր հայրենիքում և թէ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհում: Եւ այդ հռչակի հիմքը կազմում են նրա գրամաները՝ «Պատիւ», «Հայրենական տուն», «Սօցոմի կործանումը», «Թիթեոնիկների կոիւր», «Յովհաննէս» և այլն: Բայց միայն այդ առպարէզում չէ դորձել նրա տաղանդաւոր գրիչը: Զուգերման շնորհալի է և իբրեւ վիպասան ու նովելիստ: Նրա «Տիկին Նոգսը», «Կայենչտեգ» վէպերը շփնքան բովանդակալից, այնքան հետաքրքրաշարժ են, որ ամենայն իրաւամբ կարող են մէկ-մէկ գրական դարդ համարուել: Նրա բաղմաթիւ մանրավէպերը (օր. «Օրինակելի որդին», «Կերպարանափոխուած հովհարը», «Յանկուլթիւն», «Նա ժպտում է» և այլն) այնքան աշխոյժ են սլարունակում իրանց մէջ, այնքան կենդանի ու գրաւիչ ձևով են շարադրուած, որ միշտ էլ կարող են ընթերցանութեան լաւ նիւթ լինել:

Իր գրամաներում Զուգերման պատկերացնում է քաղաքային ժամանակակից կեանքը, նրա հակադիր հոսանքներն ու պահանջները, ինչպէս օրինակ՝ պատիւ և հասարակական դիրք, անհատականութիւն և ծնողական իրաւունք, անձնական երջանկութիւն և բարոյազրտական կարգեր և այլն և այլն: Այդտեղ նա միշտ աշխատում է չը հեռանալ իրականութիւնից: Նոյնիսկ լեզուի ու առհասարակ դիլիցիայի վերաբերմամբ նկատուում է նրա այդ ձգտումը: Իբրեւ գրամատուրգ Զուգերմանը (բնաւիտ է*), իսկ իբրեւ վիպասան նա իղէալիստ է բառիս բուն նշանակութեամբ: Նրա վէպերում տեսական տարրը

*) ՅL'ս G. Brandes „Menschen und Werke“ եր. 535:

աւելի ուժեղ է, քան թէ իրականը, գաղափարականը աւելի ազդու է, քան թէ սովորականը:

Բայց թէ զրամաներում և թէ վէպերում կայ մի ընդհանուր գիծ, մի ընդհանուր պոսնձնայատկութիւն, որը միշտ ընտանեկան կեանքի շուրջն է պտտւում, միշտ կնոջ և մարդու, ծնողների և դաւաժների, քոյրերի և եղբայրների յարաբերութիւնն է չօչափում: Պատահում է նոյնիսկ, որ վէպում արծարծուած գաղափարը նորից կրկնւում է զրամայում, ինչպէս օրինակ «Յանկութիւն» վիպակն ու «Պատիւ» զրաման, «Օրինակելի որդին» վիպակն ու «Սօդոմի կործանումը» զրաման:

Այս վերջին—«Կեցցէ կեանքը» զրամայում էլ որոշ չափով կրկնւում է այն իդէան, որը այնքան չնորհալի ձեով արծարծուած է «Հայրենական տունը» զրամայում: Այստեղ էլ անհատական երջանութիւնը ընդհարւում է հասարակական կարգերի հետ, այստեղ էլ գլխաւոր գործողը կին է, մի կին, որը իր համոզմունքներով, իր ներքին աշխարհով նման է Մագդալին: Սակայն չը նայելով դրան, «Կեցցէ կեանքը» երբէք չի կարող համեմատուել «Հայրենական տունը» զրամայի հետ: Նա անհամեմատ թույլ գրուածք է:

Կոմսուհի Բէատէն է գլխաւոր հերոսուհին: Նրա շուրջն է կառարւում ամբողջ գործողութիւնը:

Հնարողական պայքարը իր ամենաբարձր ֆազիսումն է: Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն աշխատում է իր թեկնածուին առաջ մղել, նրա ընտրութիւնն աջողւնել: Դէպքը պատահում է Լեզնֆելդ գաւառամասում, որտեղ ուժեղ ազգեցութիւն ունեն ոսցիալ-գեմօկրատները: Հէնց այս վերջին հանգամանքն է, որ ստիպել է ազգայնական ամեն մի ձիգ թափել իրանց ընտրեալի—բարօն Րիխարդ Ֆիօլկերլինգի թեկնածութիւնը պաշտպանելու համար: Եւ իդուր չէ այդ ձիգը, քանի որ բարօն Ֆիօլկերլինգ միանգամայն համապատասխան է Բալխաստդի պատգամաւորի կոչմանը, քանի որ նա իր ընդունակութեամբ ու պերճախօսութեամբ կարող է ահազին ծառայութիւն մատուցանել ազգայնների կուսակցութեանը:

Բարօն Րիխարդը կոմս Միխայիլ Կելլէնգ Հաուզէնի մօտիկ ընկերն ու բարեկամն է: Երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում շարունակուել է այդ բարեկամութիւնը, այդ փոխադարձ սէրն ու մտերմութիւնը: Սակայն բարոյական մի մեծ ոճիր է թագնուած այդ մտերմութեան տակ՝ Րիխարդը սիրում է իր ընկերի կնոջը—կոմսուհի Բէատէին: Սէքը փոխադարձ է: Բէատէն էլ սիրում է Րիխարդին իր ամբողջ սրտով, իր ամբողջ

էութեամբ: Եւ սիրահար զոյգը մտերմութեան քօղի տակ թագնուած ամբողջ տասն և հինգ տարիներ ընթացեալ անվրդով կերպով ճաշակում է սիրոյ քաղցր պտուղները:

Խելացի ու ընդունակ կին է Բէատէն և գիտէ նպատակայարմար ձևով օգտուել է իր առանձնայատկութիւններին: Նա ամբողջապէս իր ազդեցութեան տակ է գցել ամուսնուն—կոմս Միխայիլին: Վերջինս միշտ պատրաստ է կնոջ խօսքը կատարելու, նրա ցանկութիւնն իրագործելու: Եւ Բէատէն օգտուում է իր այդ ազդեցութիւնից, որպէս զի սիրեցեալ Ռիխարդի համար փառք ու պատուի մի նոր ասպարէզ բաց անէ: Նա համոզում է Միխայիլին, որ հրաժարուի Րայխստագի պատգամարութիւնից և իրա փոխարէն տեղ տայ ընկերոջը—Ռիխարդին: Նա նոյն ձևով համոզում է և ազնուականութեան միւս ներկայացուցիչներին, որ պաշտպանեն Ռիխարդի թեկնածութիւնը: Այդպիսով Ռիխարդը դառնում է թեկնածու:

Նրա ընտրութիւնը աջողեցնելու համար կոմս Միխայիլը աստուածաբանութեան դօկտօր Հօլցմանի հետ—որը Ռիխարդի մամնաւոր քարտուղարն է—չըջաղայում է Լեգենֆելդ գաւառամասում և ագիտացիա անում սղգաբնակութեան մէջ: Բայց այդ միևնոյն չըջանում չըջագայում է և սօցիալ-դեմօկրատների ներկայացուցիչը—Մայքսները, որը մի ժամանակ քարօն Ռիխարդի մամնաւոր քարտուղարն էր: Նա ծանօթ է Ռիխարդի ամբողջ կեանքին, գիտէ նրա բարոյական արժանիքները, ուստի և առիթից օգտուում է այդ ամենը ժողովրդին հաղորդելու համար: Սակայն ապարդիւն են անցնում նրա ջանքերը: Ջայների մեծամասնութեամբ Րայխստագի պատգամաւոր է ընտրւում բարօն Ռիխարդը: Փառաւոր յաղթանակ, բայց ինչպիսի դառն հետեանքներով...

Նոյն իսկ ընտրութեան հետեանքը յայտնի լինելուց յետոյ էլ Մայքսները չի դադարում իր սլաքներն ուղղել Ռիխարդի դէմ: Մի մեծ ժողովում նա նորից առաջ է քաշում իր հակառակորդի բարոյական պատկերը:

—Աջակողմեան կուսակցութեան այդ պարոններին, ասում է Մայքսներ, շատ սակաւ է աջողւում կուլիսների յետը թափանցել, թէև դրանք միշտ ճիգ են թափում հասարակական բարոյականութեան պաշտօնական պաշտպանները հանդիսանալ: Նրանք ոչինչ չը գիտեն, թէ ինչ է կատարւում իրանց ննջարանների փառահեղ վարադոյրների յետևը: Բայց երբեմն մի որ և է բարեալող դիպուած լոյս աշխարհ է հանում նրանց կեանքի գաղտնիքները: Եւ եթէ ես ինձ թոյլ տամ, այն ժամանակ

չատ պիկանտ բաներ պիտի պամեմ այն յարաբերութեան մասին, որ գոյութիւն ունի աջակողմեան կուսակցութեան թեկնածուի և նրա մտերիմ բարեկամի մէջ: Այդ մտերիմ բարեկամը փոխանակ իր ընտանեկան պատիւը պաշտպանելու թափառում էր տեղից-տեղ իր տանու բարեկամի օգտին ձայներ հաւաքելու համար»...

Հարուածը շատ ուժեղ էր, մանաւանդ որ «Lengenfelder Volkszeitung» վերնագրով սօցիալ-դեմօկրատիական թերթը իր էջերում զետեղում է այդ ամբողջ ճառը: Անսպասելի կերպով պատուում է կեղծիքի դիմակը և սկսում է ընտանեկան տրագեդիան...

Ընտրողական յաղթանակը տանկուլոյ յետոյ կոմս Միխայիլը մի փարթամ երեկոյթ է սարքում իր տանը: Այդտեղ են ազնուականութեան ամենանշանաւոր ներկայացուցիչը, ամբողջ «աղն ու համեմը»: Այդտեղ են և պրինց Ուլրիքէնը և պետական քարտուղար բարօն Լիւդուիկը և ուրիշ շատ բարձրաստիճան անձինք: Եւ յանկարծ դրանցից մի քանիսի աչքովն է ընկնում սեղանի վրայ դրած «Lengenf. Volkszeitung» լրագիրը՝ ընդգծած տողերով: Ընդդածը յիշեալ ճառն էր, որ և մի խորհրդաւոր չլուկ է առաջացնում հիւրերի մէջ: Վերջապէս գաղտնիքը բացւում է և մինչև այդ ժամանակ միամիտ կոմս Միխայիլն էլ կարդում է սենսացիօն յօդուածը: Խանդն ու կասկածանքը այրում են նրա սիրտը: Նա վճռում է դատի միջոցով պատժել տալ անպատկառ Մաքքաներին: Իսկ Ռիխարդն ու Բէատէն դեռ աշխատում են խաբել Միխայիլին, դեռ փորձում են համոզել նրան, որ գրուածքը զրոյարտութիւն է և թշնամութեան հետևանք...

Բայց հետոտես Բէատէն նախատեսում է անխուսափելի փոթորիկը և աշխատում է իր մի հատիկ դատեր—էլլէնի ապագան երջանկայնելու էլլէնը սիրում է Ռիխարդի որդուն՝ Նօրբերտին ամենավառ սիրով: Նօրբերտն էլ սիրում է էլլէնին: Այդ փոխադարձ սէրը յայտնի էր Բէատէին, բայց սա սպասում էր, որ էլլէնը աւելի հասունանայ և աւելի մեծ գիտակցութեամբ մտնի կեանքի նոր ասպարէզը, իսկ կորստաբեր միջնադէպը պատահելուց յետոյ նա շտապեցնում է իր անելիքը: Զարապտիկ երեկոյթի հէնց հետեւեալ օրը նա կանչում է սիրահար զոյգին և տալիս իր համաձայնութիւնն ու օրհնութիւնը: Այդ մասին նա հաղորդում է նաև Ռիխարդին ու Միխայիլին:

Այդ միևնոյն ժամանակամիջոցում ազնուականութեան ներկայացուցիչները համոզում են Միխայիլին, որ նա այնպէս վարուի, այնպիսի համբերատարութիւն ու զգուշութիւն գործ

դնէ, որպէս զի անախորժ միջնադէպի պատճառով կուսակցութեան վարկը չընկնի, շահերը չը վնասուեն: Թերևս այդ պատճառով Միխայիլի կիրքը սանձահարուում է և նա ոչ մի վճռական քայլ չի անում նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ Բէատէն ու Րիխարդը բացարձակապէս խոստովանում են, որ տասն և հինգ տարի շարունակ սիրել են միմեանց, ապրել են այդ սիրով:

Բայց հարցը դրանով չի վերջանում: Հէնց այդ օրերում սկսւում են Բայստադի նիստերը և աջակողմեանները յանձնարարում են Րիխարդին, որ նա խօսի առաջին ճառը և պաշտպանէ ամուսնութեան սրբութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը: Համաձայնում է Րիխարդը, սակայն խիղճը տանջում է նրան. նա տատանւում է.— ես ինչպէս կարող եմ պատասխանատու լինել Աստծու և ամբողջ աշխարհի առաջ այն ամենի մասին, ինչ որ պիտի խօսեմ, ասում է նա Բէատէին, երբ իմ կեանքն ու վարմունքը պաշտպանածս դադարիարի կատարեալ հեղեանքն է: Ես ինչպէս կարող եմ ապացուցանել, թէ իւրաքանչիւր հասարակական կազմակերպութեան համար ամուսնական կապը մի անհրաժեշտ զէնք է, երբ այդ զէնքը հէնց իմ կողմից է ջախջախուած...

Սակայն այդ տատանումը երկար չի տևում: Նա արտասանում է յանկալի ճառը և մի չը տևանուած աղբեղութիւն թողնում: Այդ կրակոտ ճառը իր խորիմաստ բովանդակութեամբ, իր պերճ արտայայտութեամբ այնպիսի ցնցող տպաւորութիւն է թողնում, որ նոյն իսկ Րիխարդի ամենառիտմիկ թըշնամին—Մայքսնրը ընկճւում է և մոռանում է իր թշնամանքը: Հէնց նոյն օրը նա գալիս է Րիխարդի մօտ և յօժարակամ յանձնում է նրան այն երկու նամակները, որոնք իբրեւ զրաւոր փաստ պիտի ծառայէին դատարանում Րիխարդի և Կոմսուհի Բէատէի սիրային կապակցութիւնը հաստատելու համար:

Այդ ամենը նոր այժ, նոր եռանդ են ներշնչում Րիխարդին: Նա ոգևորւած բացակայում է.

—Ապրել, ապրել, մի սնդամ էլ ապրել...

Իսկ երբ ընկճուած ու վշտաբեկ Բէատէն գալիս է նրա մօտ, նա նոյնպիսի ոգևորութեամբ ասում է.

—Երդւում եմ, որ ես երբէք այսպիսի պի՛նդ կապ չեմ դառնիլ իմ և այս աշխարհի մէջ, ինչպէս այժմ, որովհետեւ հասկացայ, թէ ինչեւ կարող եմ անել...

Այդ յուզիչ դէպքերից յետոյ անցնում են մի քանի օր եւ: Կոմս Միխայիլը որոշում է ամբողջ ընտանիքով հեռանալ իր բնակավայրից. բայց նախ քան հեռանալը մի մեծ հրաւերք է պատրաստում, որպէս զի մի անգամ էլ զուարճանայ իր բարե-

կամների հետ: Հաւաքւում են շատ ու շատ բարձրաստիճան հիւրեր, որոնց թւում և բարոն Րիխարդը: Բոլորն էլ ուրախ են, բոլորն էլ գոհ են տանտիրոջ հիւրասիրութիւնից. բայց ամենից շատ գոհ է Րիխարդը, որովհետև կոմսը մի առանձին մտերմութիւն է ցոյց տալիս դէպի նա: Կարծես մէջները ոչինչ չէ պատահել: Եւ կոմսը, ի հարկէ, որոշ նպատակով է այդպէս վարւում: Նա ուզում է այդպիսի վարմունքով մոռացութեան քողի տակ քաշել մօտիկ անցեալը, ուզում է ուրիշներին հաւատացնել, որ իսկապէս միայն զրպարտութիւն էր ամբողջ պատմութիւնը:

Առաջարկում են կենացներ, խմում են և Րիխարդի կենացը. բոլորից վերջը խօսում է կոմսուհին.

— Կեցցէ նա (իմա Րիխարդը), ասում է նա. սիրելի բարեկամներ դուք միշտ կանչեցէք՝ կեցցէ նա, կեցցէ նա: Բայց ձվ է ապրում իսկապէս: Ո՞վ կը համարձակուի ապրել... Եւ միթէ դուք հաւատում էք, թէ ապրում էք: Կամ ես... իմ ումբոզը կեանքը հոգում և մարմնիս համար տանջանքների մի երկար շղթայ է եղել, բայց այնուամենայնիւ ես դեռ չեմ մոռացել ծիծաղելը, դեռ զգում եմ բախտաւորութիւն ու երախտագիտութիւն. այնուամենայնիւ վերցնում եմ բաժակս և ամբողջ հոգով բացականչում. «Կեցցէ կեանք»...

Այդ խօսքերից յետոյ նա թուլանում է և հեռանում սեղանից: Իսկ մի քանի րոպէից յետոյ հարեւան սենեակից լըսւում է էլլէնի լացն ու ճիչը: Խնջոքս խանդարւում է: Հիւրերի մէջ սկսւում է խառնաշփոթութիւն ու իրարանցում: Դիմում են դէպի հարեւան սենեակը և Բէատէին անչնչացած գրտնում: Այդ իրողորթիւնը ցնցող տպաւորութիւն է թողնում բոլորի վրայ: Րիխարդը վազում է Բժշկի յետևից, բայց արդէն ուշ է լինում: Բժշկի բացատրութիւնից պարզւում է, որ կոմսուհին թունաւորել է իրան և մեռել սրտի պայթիւնից:

Հիւրերը միմեանց յետեւից հեռանում են, իսկ Միխայիլը մօտենում է Րիխարդին և կարդում Բէատէի թողած նամակը հետեւալ բովանդակութեամբ.

— Սիրելի Միխայիլ: Նոյն իսկ եթէ թոյնի հետքեր գտնեն մարմնիս մէջ, այն ժամանակ պիտի ենթադրեն, թէ ես անզգուշութիւնիցս եմ մեռել: Իմ զիտաւորութեան հետքերը բոլորովին անհետացնելու համար ես մահը կ'ընդունեմ մի ուրախ ինջոքի ընթացքում: Ես այդ քայլն անում եմ, որովհետև զգում եմ, որ անհրաժեշտ է մի գոհ: Աւելի լաւ է, որ ես լինեմ այդ գոհը, քան թէ նա, որովհետեւ նա գործ ունի վերջացնելու, իսկ ես կեանքս անցուցել եմ Դուք ինչ էլ որ անէք

—Եթէ միայն դու հրապարակ չը հանես այն, ինչ որ մինչև հիմա ամեն կերպ թաղցնել ես աշխատել—այնուամենայնիւ նրա մահը այժմ և դեռ երկար ժամանակ անհնարին կը դառնայ: Ես իմ ամբողջ կեանքում բախտ էի որոնում և այժմ մեռնում եմ նրա, քո և մեր զաւակների բախտի համար: Մոռացիր քեզ պատճառածս վիշտը և ընդունիր իմ չնորհակալութիւնը:

Բէատէ»:

Երկուսի վրայ էլ խոր տպաւորութիւն է թողնում նամակը և Ռիխարդը վերջը մրմնջում է Միխայիլին.

—Տեսնում ես, ուրեմն, որ ես ոչ թէ ցանկանում եմ, այլ պարտաւոր եմ ապրել... Ապրել... որովհետեւ ես արդէն մեռած եմ... Մնաս բարով...:

Ահա այդ խօսքերով էլ վերջանում է դրաման, որի իդէան մի մութ հանելուկ է մնում նոյն իսկ խորազննին ակնաստեսի համար:

Եւ իսկապէս ինչ էր ուղում ցոյց տալ կոմսուհին իր մահով: Քաւել մեղքերը, բայց չէ որ նրա կարծիքով իր վարմունքը ոչ մի մեղք չէր, չէ որ ամուսնու հետ լացատրուելիս նա բացարձարապէս ասում է.

— ... Ես արել եմ ամենալաւը այն ամենից ինչ որ կարող էի անել իմ բնական պահանջների համամաստ: Ես չեմ ուղեցիլ ձեր բարոյական օրէնքներից զատուել: Դա իմ ինքնապաշտպանութեան իրաւունք էր: Գուցէ և ինքնապաշտպանութիւն... Այդ միևնոյն է... Ես սիրել եմ իմ կեանքը և այն ամենը, ինչ որ չըջատւորում է նրան, նոյնպէս քեզ—Միխայիլ...:

Գուցէ նա մեռնում է, որ սրբէ ընտանեկան արատը, բայց չէ որ դա արդէն չատ ուշ էր, որովհետեւ երկար տարիների ընթացքում զոյւթիւն ստացած արատը բաւական խոր արմատներ ունէր: Մնում է ենթադրել, թէ Բէատէն մահ է ընդունում, որ ապրելու իրաւունք տայ Ռիխարդին: Սակայն այս դէպքում ճիշդն անհրաժեշտ էր նրա մահը, քանի որ առանց դրան էլ Ռիխարդը ոգեւորուած է ապրելու տենչով և առանց ճնշուելու, առանց խղճի խայթոյ դգալու Բէատէին յայտնում է, թէ ուզում է ապրել:

Այդպէս ուրեմն, «կեցցէ կեանք», բացականչելով մեռնում է Բէատէն: «Ես մեռած եմ»... մրմնջալով ապրում է Ռիխարդը: Ճիշտ է, դրանք տպաւորութիւն թողնող, բնական արժանիք ունեցող տեսարաններ են, բայց զուրկ ներքին իմաստից և բնական հիմքից:

Անբնական է և այն, որ Բէատէն իբրև մի ազնիւ անձնաւոր

ւորութիւն թոյլ է տալիս իրան խաբել հարազատ ամուսնուն
և տասն և հինգ տարի շարունակ թագցնել նրանից իր ոէրը:

Զը նայելով այդ ամենին, «Կեցցէ կեանքը» բեմական ոջո-
ղութիւն ունեցաւ և մինչև այժմ էլ իւրաքանչիւր օր բազմա-
թիւ հասարակութիւն է գրաւում Բերլինի «Deutsches Theater»:
Պատճառը հասկանալի է: Այդ դրաման միանգամայն ժամանա-
կակից բնաւորութիւն ունի, որովհետև չօչափում է ընթացիկ
կեանքի հրատապ հարցերը—կուսակցական պայքար, անհատա-
կան երջանկութիւն, ամուսնական անհաւատարմութիւն, մենա-
մարտութեան հարց, ինքնաթունաւորումն—բոլորն էլ ցնցող,
հետաքրքրաշարժ հարցեր:

Ե. Թ.

Գ Ո Ւ Թ Ա Ն Ի Շ Ո Ւ Ր Զ Ը *)

(Գիւղատնտեսի յիշատակարանից)

III

Ութ օր էր անցել իմ Սարիխանլար (այսպէս էր կոչւում կալուածը) գալու օրից: Այս ութ օրուայ ընթացքում ինձ աշտոկուկ չըլլել ողջ կալուածի սահմանները ամենայն մանրամասնութեամբ, այս շրջումի ժամանակ ես միջոց էի ունենում համեմատելու եւ ճշտելու ներկայ կալուածը իր իսկական սահմաններով՝ իմ ձեռքում եղած պլանի ցոյց տուած սահմանների հետ. տարբերութիւնը մեծ էր: Այնտեղ, ուր պլանում ցոյց էր տուած անտառ, այժմ շատ նոսր մաղառներ էին միայն մնացել, այնտեղ, ուր վարելահողեր էին նշանակուած, այժմ անտանկի ճահիճներ էին, տեղ-տեղ կալուածի ներկայ սահմանները փոքրացել, ներս էին մտել, տեղ-տեղ ընդարձակուել էին և սուր եռանկիւնով մտել ուրիշ հողերի մէջ. այնտեղ, ուր պլանում բայ տարածութիւն էր միայն նշանակուած, այժմ տներ, բնակութիւն, ծառեր կային. մի ժամանակ գործող և ոռոգող առուները բոլորովին ցամաքած և հողի մակերևոյթին գրեթէ հաւասարուած էին. վարելահողերը առաջուայ համեմատութեամբ քչացել էին և դարձել արօտատեղիներ, որոնց վրայ ազատ արածում էին բազմաթիւ ոչխարներ, նորածին գառնուկներ: Բայց ամենից զգալի կորուստ էր ունեցել անտառը. ամենախոշոր ծառերը անխնայ կոտորուած էին և, ինչպէս երեւում էր, այդ աւերումը կատարուել էր պարբերաբար վերջին 6—7 տարիների ընթացքում: Մենք ինքներս անտառի մէջ բռնեցինք 5—6 սայլեր նոր կոտորած փայտերով ծանրաբեռնուած և երբ հարցրեցինք թէ ով է նրանց անտառը կոտորելու իրաւունք տուել, սայլատէրերը զարմացան—ինչ իրա-

*) Յե'ս «Մուրճ» № 3.

ւունք, ինչ թուղթ, աթաղան, բաբաղան մենք կոտորել ենք, բէզ, պատասխանեցին:

Այդ պատասխանը կատաղեցրեց ուղեկից թուրք ձիաւորիս—Սարիբէկին, որը մտրակներէ մի քանի հարուածներով ոտնատալ եղած իրաւունքներն էր ուզում վերականգնել, բայց իմ միջամտութիւնը վերջ դրեց այդ կռուին, որը ակնյայտնի կերպով արհեստական և ձեւական մի խաղ էր. ինձ համար պարզ էր, որ անտառից անարդէլ օգտուել են բոլորը և գող սալապանները և դրանց պատժող Սարիբէկը, մի խօսքով իւրաքանչիւր մարդ, ով որ կաղին, ևղնէր և մի հատ սալ է ունեցել:

«Բանդուած օջախի» (այսպէս էր անուանում կայուածը Կարախանեանը) սահմանները պատելուց յետոյ ինձ մնում էր ձեռք բերել այն ծանօթութիւնները, որոնցից ես փախչել չէի կարող, որոնք սակայն ինձ կարող էին ամեն քայլափոխում պէտք գալ—եթէ մտադրութիւն ունէի մի բան անել այստեղ, այս մարդկանց հետ:

Պէտք էր այցելել գաւառական ջոջերին՝ գաւառապետին, հաշտարար դատաւորին, միջնորդին, բժշկին և այլն իրանց աթուանիստում, որը մեզնից 12—15 վերստի վրայ էր միայն. ի հարկէ ինձ որպէս հարուստ կալուածատիրոջ ներկայացուցչի, աւելի յարմար էր փառաւոր տեպ տալ իմ այցելութեանը. այս կողմ այն կողմ ընկալ յուսալով նկուղներում, ծածկերի տակ կառքի նման մի բան գտնել, որովհետև գիտէի, որ հանգուցեալ գններալը մի քանի կառքեր է պահելիս եղել կալուածում, բայց իմ ջանքս ի դուր անցաւ. մի տեղ դտայ փակ կառքի երկու անիւներ միայն, մի այլ անիւնում կառքի լապտերի մէկ հատը, ապա ամբարում ճանապարհորդական փառաւոր կառքի ետեւի երկու կաշուէպատ արկղեր, մի հին անդլիական թամբ և կառապանի փառաւոր մի գլխարկ՝ սիրամարգի մաշուած փետուրով զարդարուած. անցեալ փառքի այս բեկորներից դժուար էր մի կառք կազմել, ուստի ես բաւականապէս այն ձեւով, որ իմ տրամադրութեան տակ էր դրել գալու օրիցս ի վեր պ. Կարախանեանը և ահա առնելով ինձ հետ երկու ձիաւորներ առաւօտուն ժամը 9-ին ես ճանապարհ ընկայ—Բարդուէն:

Նկարագրեմ այն ճանապարհը որով անցնում էին: Ոչ. չարժէ. բաւական է ասել, որ ժամ և կէսից աւելի ես գնում էի և չը լսեցի ոչ մի ձայն, ոչ գութանի, ոչ արօրի, ոչ երկրագործի և ոչ խաչնարածի. չորս կողմս ոչ մի մարդկային բնակչութիւն—միայն հարուստ բնութիւն, առատ ջրեր, անմշակ հո-

ղեր, դաշտեր և ձիերի մի քանի երամակներ՝ անտէր, անտիրական արածելիս. ուր էր մարդը, սրանց տէրը, այս բոլորից օգտուողը՝ չը գիտեմ. ես նրանց չը տեսայ և միայն այն ժամանակ, երբ մօտենում էի Բարգուշէնին ճանապարհին երեւացին մի քանի սայլեր, երեք-չորս ձիաւորներ և 60—70-ի չափ ոչխարներ ինձնից մի քանի վերստի վրայ արածելիս:

Բարգուշէնի տեղադրութիւնը գեղեցիկ է. գրեթէ լեռան լանջում, բուսականութեան մէջ թաղուած, որի միջից երեւում էր մզկիթի կանաչ մինարէի սուր ծայրը, մի քանի տների կոտւրներ և ուրիշ ոչինչ: Յաժում վազում էր Բարգուշէն գետը, որից ջուր էին վերցնում ողջ գաւառի առուները. դրանք էին որ իրանց քըջքըշոցով, ուրախ կըլկըլոցով խանդարում էին չորս կողմի մեռելային լուծիւնը:

Վերջապէս մտանք Բարգուշէն, անցանք դրա լայն փողոցով և տալով ձիս ձիաւորին, ես ուղեկից Սարիբէկիս հետ զընացի գէպի գաւառապետի տունը:

Նա տանը չէր այլ գաւառական ոստիկանատանը. ես ուղղուեցի ոստիկանատուն, դեռ ես 200 քայլի վրայ ոստիկանատունը աչքի ընկաւ այն ահագին ժողովրդի բազմութեամբ, որ ժողովուած էր նրա շուրջը. մի քանի կարմիր բալըղներով ձիաւորներ ընկած ամբոխի մէջ ծեծում, մտրակում էին սրան, նրան. դրանց մէջ աչքիս ընկան երկու սև գտակներով, մաքուր չուխներով մարդիկ, որոնցից մէկը իր շուրջը ժողոված մի քանի գիւղացիներ ինչ որ բացատրութիւն էր տալիս, իսկ միւսը նստած պատի տակին իր ծնկների վրայ մի ինչ որ բան էր գրում. դրանք, ինչպէս Սարիբէկը բացատրեց, գիւղական ուղիօկատներն էին—յայտնի մարդիկ Բարգուշէնում և շրջակայքում...

Մտանք սրահ. ձիաւորներից մէկին յանձնեցի այցետոմսս գաւառապետին տալու. մի քանի բոպէից դուրս եկաւ թուրք ձիաւորը և ինձ ներս հրաւիրեց. ես մտայ: Դա մի մեծ սենեակ էր—մի քանի սեղաններով, որոնց վրայ թփուած էին թղթերի ծանր կապոյներ, իսկ դրանց քամակին նստած երկու երեք հոգի—գրագիրներ պարապում էին. այստեղ էր և մեր պրիատաւ Հասան բէկը, որը մի ինչ որ թուղթ ձեռքին կարդում էր. տեսաւ ինձ թէ չէ ժպտաղէս մօտեցաւ, հարցրեց քէֆս և ապա յոյց տալով գիմացի գուռը ցածր ձայնով ասաց.

—Նա այնտեղ է.

Ես ներս մտայ:

Կարմիր մահուդով ծածկած մեծ սեղանի առաջ նստած էր

գաւառապետը—50-ի մօտ մի առողջ, թուխ, միջահասակ, թիկնաւէտ, փոքրիկ, շատ փոքրիկ բեխերով, զինուորական հագուստով թուրք աղամարդ։ Ծանր, հանգիստ տեղից չարժուեց, ձեռք տուեց ինձ և ցոյց տալով զիմացի աթոռը առաջարկեց նստել։

Ես նստեցի։

—Հասանքէկը—մեր պրիստաւը ինձ ասել է ձեր գալըստեան մասին. շատ ուրախ եմ, որ մեր գաւառը մի ինտելիգէնտ մարդ է մտնում—ասաց նա ոռւսերէն թրքական թանձր արտասանութեամբ—մանաւանդ ուրախ եմ, որ դուք դալիս էք մեր գաւառը որպէս հարուստ կալուածատէրերի ներկայացուցիչ—շատ ուրախ եմ. կրկնեց նա ժպտալով և ապա, չը թողնելով ինձ խօսել՝ շարունակեց.

—Անապատ, անապատ է մեր գաւառը. հողը հարուստ, քուր շատ, միայն մարդ չը կայ, դործ կատարող մարդ։

—Ես լսել եմ, որ այս գաւառը հարուստ է յայտնի կալուածատէրերով, նկատեցի ես։

—Այո, բէգերով, աղաներով շատ հարուստ է, բայց ոչ մի «խօզեային», չեւտեց նա խօզեային բառի վրայ։

—Իսկ ուր են խօզեայինները, հարցրեցի ես։

—Ո՞ւր. ամեն տեղ, բայց ոչ իրանց կալուածներում—Թիֆլիսում, Բագու, Գանձակում, Պետերբուրգում, նոյն իսկ արտասահմանում, իսկ կալուածներում մնացել են միայն ծառաները և վերակացուները—ճիշտն ասած՝ բուն աւաղակներ. բայց ինձ հարկաւոր են իրանք-տէրերը ոչ որպէս բէգեր, աղաներ, խաներ, այլ որպէս աշխատող, գործող կալուածատէրեր-խօզեայիններ։

Այս հոգացողութիւնը, այս ցաւակցական տոնը, որ գաւառը մնացել է անտէր, ինձ վրայ շատ լաւ տպաւորութիւն թողեց.—ևս նկատեցի.

—Իսրաֆիլ բէկ, դուք էլ թքէք գաւառից փախածների վրայ և զբաղուեցէք նրանցով, որոնք ապրում են գաւառում՝ գիւղացիներով, նրանք աւելի կարօտ են օգնութեան, կարեկցութեան։

Իսրաֆիլ բէկի երեսի քաղցր արտայայտութիւնը մի անգամից փոխուեց.

—Օյ, օյ, օյ—Աստուած հեռու տանի, բոլորն էլ զող, աւաղակ, խարդախ, ծոյլ, անպիտան, բոլորը, բոլորը... գիւղացի... այ դուք չուտով կը ճանաչէք զրանց. զրանք հօ մարդիկ չեն, գազաններ են, անասուններ. ինչ անես զրանց հետ, ինչ...

մտրակ, բանտ և Սիբիր—ահա այն միջոցները, որոնցով կարելի է դրանց հետ կռուել... Սիբիր, Սիբիր...

Գաւառապետը տաքացել էր, նա տեղից բարձրացաւ և մօտեցաւ ինձ.

—Օրական հարիւր յանցանք, հասկանում էք, հարիւր յանցանք. և որ զարմանալին է մէկ մարդ կարողանում է միաժամանակ երեք յանցանք գործել, լսել էք այդպիսի բան, կարդացել էք:

Ես միջամտեցի:

—Ինձ թւում է որ յանցանքների մեծ մասը կատարւում է անգիտակցաբար, չիմանալով, որ դա յանցանք է, այլ ինչպէս ինձ ամեն քայլափոխում բացատրում են «աթաղան, բաքաղան» տեսել են, սովորել և այժմ իրանք շարունակում են նոյնը, իսկ եթէ ինչէին դպրոցներ, դրքեր, լաւ աղաներ, մի խօսքով լաւ օրինակ, այն ժամանակ... նա թոյլ չը տուեց ինձ վերջացնել ասելիքս:

—Ուսումնարան, ճիշտ էք ասում. բայց թարաքամին, շրջմոյրիին, թափառական խաշնարածին ինչ ուսումնարան. նրանք տուն չունեն, տեղ չունեն, մի հաստատուն բուն չունեն. այսօր այստեղ այս սարի վրայ, վաղը միւս լեռան, դեռի մօտ, անտառի մէջ և ապա նորից այստեղ, այնտեղ. ինչ ուսումնարան դրանց—նախ անհրաժեշտ է դրանց նստեցնել մի տեղ, մի հողի վրայ, կապել հողի հետ, տուն, օջախ շինել տալ, խըլիլ ձեռքներից ոչխարները, այն ժամանակ նրանք հաստատուն գիւղ կը կազմեն, կ'ունենան օրինաւոր վար, ցանքս, կ'ունենան մղիկիթ, ուսումնարան, իսկ քանի որ մեր ժողովրդի գլխաւոր պարագամունքը կը մնայ իր խաշնարածութիւնը նա միշտ կը մնայ նոյն յիմարը, նոյն յանցաւորը, գողը, աւտզաղը: Օրինակ հայերը. իմ գաւառում մի 10—15 հայ գիւղեր կան. այ մարդիկ, ինչ կ'ասեմ. տուն ունեն, պարտէզ, այգի ունեն, եկեղեցի, ուսումնարան ունեն, վար, ցանք, հարստութիւն մի խօսքով ամեն ինչ, ապրում են մարդավայել, աշխատում են, քըրթիք են թափում և մարդ ուզես, չուզես յարգում է նրանց, սիրում, ուրախանում... ասենք նրանց մէջ էլ պատահում են յանցաւորներ. նու, դրանք ուրիշ տեսակի են—վաշխառուներ, բայց դրանց մատերով կարելի է համարել, իսկ մերոնց թուրքերին Աստուած անիծէ...

—Խառըլանի հասարակութեանը ինչ ասենք, մեղմ ձայնով ասաց, ներս մտնելով մի քառասուն տարեկան, չիկահր մարդ դառնալով գաւառապետին:

—Թող սպասեն, ես դուրս կը գամ—պատասխանեց իսրաֆիլ բէկը:

—Ես բարձրացայ տեղիցս:

—Խնդրեմ այսօր երեկոյեան մեզ մօտ չնորհ բերէք, ինձ մօտ կը լինեն և ուրիշները:

Ես դուրս եկայ: Մեծ դահլիճում ինձ ներկայացաւ այն պարոնը, որ ներս մտաւ գաւառապետի մօտ.

—Սարգիս Եսայեան, այստեղ սեկրետար եմ, շատ ուրախ եմ որ դուք էք Ա.-ի կառավարիչը:

Նա դեռ խօսքը չէր վերջացրել, երբ ներս մտաւ գաւառապետը, խեղճ քարտուղարը հեռացաւ ինձանից:

Ես շտապեցի դուրս գալ: Ոստիկանական ծառայողները խելոյն իրար գլխով դիպան. բէզը... նաչալնիկը... անցաւ շրջուկը ամբոխի մէջ և բոլորը տեղերից կանգնեցին, ուղղուեցին:

Դուրս եկաւ գաւառապետը: Ես անցայ, իմ ետեւից ես լսեցի սարսափելի հայհոյանք, որին յաջորդեց իրարանցում, ապա շարժուեցին մտրակները և լսուեց աղիտգործ ձայներ, հառաչանքներ. գաւառապետը գոռում էր «Տուր, տուր այդ աւազակներին... էլի... էլի...»

—Այ ջարդում է հա, բէզ, ասաց ինձ Սարիբէզը նայելով դէպի ոստիկանատուն:

—Ինչի համար է ջարդում—հարցրեցի ես:

—Էհ ուղիքի, ասաց Սարիբէզը:

Մենք մտանք դատաւորի տունը:

Նա տանն էր, աւելին չորերով: Ընդունեց, ներողութիւն ինձից, իմանալով իմ ուղիքին սկսեց.

—Լսել եմ կալուածի նոր տէրերի մասին. լաւ մարդիկ են, հարուստ, բարեգործ, տուում են որ մեծ ծրագիրներ ունեն նրանք, ցանկանում են զիւղատնտեսական զարոյց հիմնել կալուածում. ձիւտ է:

Ես անորոշ պատասխան տուեցի, քանի որ ինձ յայտնի չէր կալուածատէրերի այդ դիտաւորութիւնը:

Մեր ականջին էին հասնում շառաչող մտրակների և յուսահատ ձայների բարձր մըռնչոյցը.

—Ի՞նչպէս էր անցնում ձեր ժամանակ այստեղ—դիմեցի ես դատաւորին:

—Ինչպէ՞ս, ժպտաց նա, бьемъ, судимъ, лечимъ, миримъ и играемъ, а иногда играемъ, миримъ, лечимъ, судимъ и бьемъ, а въ особенности бьемъ. Լսում էք—գարձաւ նա գլխով ցոյց տալով դէպի ոստիկանատուն:

—Ո՞ւմն էք ծեծում, հարցրեցի ես:

—Բողոքին, բողոքին. դա միակ և ամենաձիշտ միջոցն է այս երկրում. եթէ չես ծեծում նեղանում են, խռովում և անպատճառ այնպիսի բաներ են անում որ ծեծես:

—Իսկ ծեծողին ինչ պատիժ:

—Բայց միթէ ուրիշ ուղղիչ միջոցներ չը կան—հարցրեցի ես:

—Ինչու ուրիշ միջոցի հետեւից ընկնել, քանի որ ծեծը ամենակտրական միջոցն է.

—Իսկ յանցանքները դրանով քշանում են, հետաքրքրուեցի ես:

—Ոչ, ի հարկէ, ոչ. սակայն ինչ արած որ ուրիշ, մարդավայել միջոցները ծրծաղելի են ժողովրդի համար. օրինակ տուգանք, բանտարկութիւն կային. տուգանք կը նշանակես, նա ինքը ոչինչ չունենալով կը գնայ հարեւանից կը դողանայ և կը վճարի. կը բանտարկես—նա կ'ուրախանայ, որովհետեւ բանտը իր տնից լաւ է. բայց կը թողնես՝ նա կը գողանայ. Սիրիւր կ'ուղարկես նա մի քանի ամսից կը փախչի այնտեղից, կը վերադառնայ, կը սպանի էլի մի երկուսին և կը դառնայ փախուստական աւագակ. չէ, էլի ծեծը լաւ է:

Ներս մտաւ մի ծերունի ղինուորական, սպիտակ մազերով, համալիրելի դէմքով. դատաւորը ներկայացրեց.

—Հաշտարար միջնորդ Դ.-բէկով:

—Գիւղատնտես էք, այո՞, չատ լաւ. այ կը տեսնենք ինչ կ'անէք, լաւ այգի ունէք. միայն գինի չը կայ, եղբայր, գինի չունէք. ի՞նչ ամօթ. գինին առնում էք, իւղը առնում, կանաչին առնում, պանիրը առնում. դա խայտառակութիւն է. տեսնենք, մի տարուց, երեւի, ձեր պատրաստած գինին կը խմենք, ձեր շինած իւղն ու պանիրը կ'ուտենք, տեսնենք. մենք ձեզնից դեռ ևս չատ սպասելիքներ ունենք. կալուածը մեծ, տէրերը հարուստ, դուք մասնագետ. տեսնենք ձեր ջնորքն էլ. մեր բանն ուրիշ է. հող ունենք—փող չունենք, միջոց չունենք գործ կատարելու—ակամայ թողնում ենք մեր կալուածները և ծառայութեան մտնում, էլի բան է. մի կտոր հաց ենք աշխատում, տուն ընտանիք կառավարում...

Նկատ և տեղական բժիշկը, մի երիտասարդ պարոն. ուրախ, զուարթ, ժպտադէմ:

Հետաքրքիր էր նրա պատմածները:

Բարգուշէնում կար մի բուժարան. միջոցները սուղ, գեղատունը աղքատ. օրական 100-ից աւելի հիւանդներ գաւառի

հետևոր անկիւններէից թափուում են այդտեղ և օգնութիւն, գեղ, բլշկութիւն հայցում. դալիս են ոտով, ձիերով, սայլերով, ձիերով ամենաանտանելի ճանապարհներով, դալիս են և թափուում բուժարանի բազը. այդքանին մի օրում և նոյն իսկ երկու օրում քննելու, տեսնելու ոչ մի հնար չը կայ և ահա խեղճերը, չը գտնելով ոչ մի ապաստարան, ուր գիշերէին, ստիպուած են լինում բացօդեայ անցնել—այս ու այն անկիւնում—այնպիսի պայմաններում, երբ ոչ մի հնար չը կայ դրանց օգնել—կեղտոտ, սոված, ամենաանտանելի առողջապահական զբոսութիւն, ագիտութիւն դեղերի գործածութեան վերաբերմամբ, օրինակ տալիս են այս մի դեղ քսելու, նրանք տանում են տուն և ուտում են, տալիս են խմելու՝ նրանք քսում ենք. այս կամ այն չափն ես առաջարկում, նրանք ագիտութիւնից կըրկնակի դողաներ են գործածում և դեղը փոխանակ օգնելու վնասում, նոյն իսկ մահացնում է—աւելացրէք դրա վրայ սարսափելի չքաւորութիւնը, նախապաշարմունքը կայն կայն և դուք կը համոզուէք թէ որքան թոյլ և անզօր են այս բուժարանները կռուելու ազգաբնակչութեան հիւանդութիւնների դէմ, մի օգուտ տալու նրանց. սակայն, յաւալի է, այդ մանաւանդ, երբ նկատում ես որ զիւզացին հաւատով է վերաբերւում եղօխաւորին և դարմանին»...

Երկար խօսում էր բժիշկը այս նիւթի մասին:

Արդէն ժամը 1-ն էր, ես բարձրացայ և մնալ բարև ասելով բոլորին դուրս գնացի:

Նոյն օրը ես վերադարձայ կալուած:

IV

Մարտ ամիսն էր. գարունը իր ողջ արդ ու զարդով, ողջ քնքշութեամբ ու հրապուրիչ շքեղութեամբ հրապարակ էր դուրս եկել. ծառերը սկսել էին ծաղկել և ամենից չուտ նշենին էր իր բաց-վարդագոյն ծաղկալինջերով քացուել, ուռճացել: Ուր նայում ես կանաչ, ուր նայում ես թարմութիւն, շքեղութիւն նորատի, նորաբողբոջ կեանք իր ապրելու ոյժով, եռանդով, պահանջով. կենսատու հողը ես սկսել էր եռ դալ, ուռչել. դարնան ջերմ արեգակի տակ, գոլորշին սպիտակ, հազիւ նկատելի շղարչի նման, դուրս դալով հողի ծակոտիներից ու ճեղքներից հանդարտ օրօրուելով բարձրանում էր աջ ու ձախ մեղմ ոլորուելով, խաղաղ հեռանում սև հողից և գնում նստում էր ծառերի, տունիկերի, ծաղիկների վրայ:

Բայց որքան եռուն էր դարունը, նոյնքան մեռած էին մարդիկ, դուրս ես գալիս դաշտ, այն ընդարձակ դաշտը, ուր հողի իւրաքանչիւր մի կտոր քեզ դէպի ինքն է կանչում և կարծես, ասում «արի ճեղքիւր ինձ մի փոքր, շատ փոքր ճեղքիւր, պահ տուր ինձ մի հունտ, մի հատիկ հունտ և ես մի քանի ամսից քեզ հարիւրապատիկը կը տամ», բայց մարդը անտարբերութեամբ անցնում է նրա մօտով, կոխում, տրորում է ոտով նրան և հեռանում գնում է. դիտէք ուր, նա գնում է գողանալու հարեւանի ուլը, գառը, հաւը, ձին, մի հատիկ հորդը...

Ամբողջ դաշտի վրայ չորս հինգ տեղ միայն երեւում էին մարդիկ իրանց կզներով, գոմէշներով, արօրով և այնպիսի մի ձանձրոյթով էին վարում, կարծես, այդ հողը, այդ կզները, այդ արօրը չէ որ նրան, նրա ընտանիքը պահող կերակրողը... Գիւղացիների մեծ մասը այժմ զբաղուած էր առուներ մաքրելով, խորացնելով. խոտհարքներ ջրելու ժամանակն եկել էր, մի երկու ամսից մօտենում էր քոչի ժամանակը, իսկ մինչև այդ պէտք էր արտելը ջրել, խոտը հնձել, ժողովել, արտերը քաղել և չուել դէպի լեռները, սառը աղբիւրները: Ահա թէ ինչու գութանաւորների տեղ բահաւորներն էին երեւում. ոտները քշտած, բոկոսն, ձեռքերը քշտած բորբոր շատապում են դէպի տառները. ջուրը արդէն շատանում է. պէտք էր օգտուել օր առաջ:

Ութ, ինը մշակներ ձեռք ու ոտները քշտած մի կողմից մաքրում, միւս կողմից ջուր էին թողնում մեր ընդարձակ խոտատեղի վրայ, երբ ինձ մօտեցաւ հարեւան կալուածատէր Իսմայիլ բէկը:

— Ես ձեզ մօտ էի գալիս, ասաց նա բռնելով ձեռքս:

— Ես ձեզ սպասում էի, պատասխանեցի ես:

— Ինչ անենք, տապէք, դարուն է, աշխատանքի ժամանակ, խորհուրդ տուէք, ինչ սկսենք:

— Եղներ ունէ՞ք:

— Ութ զոյգ:

— Գութան:

— Մի երկաթէ գութան ունեմ, չորս տարի առաջ գնած, բանի պէտք կը գայ:

— Եթէ կոտրած տեղ չունի:

— Ոչ, անգործութիւնից ժանդոտուած է միայն, ինչպէս բերել եմ այնպէս էլ մնացել է:

— Եթէ այդպէս է, Իսմայիլ բէկ, վաղը իսկ դուրս քաշիր

գութանը, վարձիր մի քանի մշակներ և սկսիր տանդ մօտ մի ընդարձակ, խամ հողում վարը:

—Բայց ով կը վարի, իմ ծառաներիցս գութան բանեցնող չի լինիլ:

—Այսօր իսկ մարդ ուղարկիր մեր հարեւան Բաջոնց հայաբնակ գիւղը և աշխտեղից մի լաւ ռաչպար բերել տուր. նրանք գութան բանեցնելում վարպետ են:

Իսմայիլ բէկը տատանւում էր:

—Իսկ ինչ ենք ցանելու:

—Բամբակ:

—Լաւ, ինչ պայմաններով տամ հայերին վարելու:

—Եզները քեզից, հողը քոնը, սերմը քոնը, ջուրը քոնը, գութանը քոնը:

—Իսկ նրանց, նրանց ինչ մնաց:

—Ամենագլխաւորը՝ աշխատանքը. նրանք կը վարեն, կը ցանեն, կը ջրեն, քաղհան կ'անեն, ապա, երբ բամբակը հասնի, քեզ հետ կ'իսովի կը ժողովեն և դու նրանց կը տաս բամբակի կէսը:

Իսմայիլ բէկի բերանը բաց մնաց:

—Կէսը:

—Այո կէսը. չէ որ դու մինչև օրս ունէիր և հող, և ջուր, և գութան և եզներ, բայց գիւղացիներից ստացած բահրից բացի ոչինչ չունէիր, որովհետեւ այդ բոլորի հետ չը կար ամենագլխաւորը—աշխատանքը. ահա այդ աշխատանքը կը զնի հայ գիւղացին և դու շահուած կը լինես:

Իսմայիլ բէկը գլուխը շարժեց:

—Դուք շատ երես էք տալիս գիւղացիներին. այդպէս գնահատելով նրա աշխատանքը, դուք նրանց մեր գլխի տէր կը չինէք և դա կը դառնայ սովորութիւն, լաւ չի լինի, եթէ մենք փողով անենք այդ բոլորը, հարցրեց նա լրջօրէն:

—Փորձեցէք, բայց դա ձեզ կրկնակի թանգ կը նստի:

—Ձէ, էփան կը նստեցնեմ. հէնց այսօր հայերին բերել կը տամ և կը խօսեմ հետները:

Նա ձեռքը մեկնեց ինձ, մնաս բարեւասեց և նախ քան հեռանալը խնդրեց:

—Վաղը դուք էլ եկէք, տեսէք գութանը, ցոյց տուէք ինչ հարկաւոր է. ես շատ չնորհակալ կը լինեմ:

Ես յայտնեցի իմ պատրաստակամութիւնը:

Նա դո՛հ սրտով հեռացաւ ինձնից:

Յաջորդ օրը առաւօտեան ես մի տոմս ստացայ Իսմայիլ-

բէկից. գրում էր «Եկեք և ինքներդ պայմանաւորուեցէք». ուղարկել էր մի լաւ ձի և երկու ձիաւորներ—ուղեկցելու ինձ:

Ես իսկոյն գնացի. մի ժամից ես Իսմայիլ բէկի խղճուկ բնակարանումն էի, մեծ սենեակի յատակը, պատերը ծածկուած էին տեղական խալիւներով, կապերտներով, փալամներով. մի սեղան անկիւնում. մեծ պատին չորս-հինգ զանազան սիստէմաների հրացաններ, պատրօնտաշներ, սուրեր, խէնջարներ. ինքը նստած տախտի վրայ, առաջին վեց եօթ թուրքեր, խօսում էր. նկատելով ինձ իսկոյն բարձրացաւ տեղից.

—Գիտէք ինչ ուղեց անպիտան հայը իր աշխատանքի համար. երեք հարիւր ուռւլի, որ մի ամիս վարի գումանով և անի այն բոլորը ինչ որ դուք երէկ առացիք ինձ, ես գժուեցի լսելով այդ, քիչ էր մնում ծեծէի անպիտանին, երեք հարիւր ուռւլի... բարկացած պատմում էր ինձ Իսմայիլ բէկը:

—Իսկ կիսովի համաձայն է:

—Ես այնքան բարկացայ, որ իսկի չը հարցրեցի էլ. դուք խօսէք խնդրեմ, ես անկարող եմ այդ լրբերի հետ հանգիստ խօսել. կանչիր այստեղ հային—դարձաւ նա թուրք ծառաներից մէկին:

Հայը եկաւ. դա մի երեսուն հինգ տարեկան, թուխ դէմքով, բաւական մաքուր հագնուած հայ գիւղացի էր—Աբրահամ անունով:

—Աբրահամ, բամբակ վարել ես իսկի:

—Ձէ, բէգ, բամբակ մեզնում չեն վարում:

—Իսմայիլ բէգը ուզում է բամբակ ցանել իր հողերում:

—Լաւ, ի՞նչ կը լինի, թող ցանի: Պատասխանեց նա անտարբեր եղանակով:

—Այսինքն դու պէտք է նրա համար ցանես, ես քեզ կը սովորեցնեմ թէ ինչպէս անել, կարող ես:

—Բէգ, էշ հօ չեմ, որ սովորեցնես կ'անեմ էլի.

—Մի ամիս մի գումանով ինչքան տեղ կը վարես:

—Բէգ, գումանը, եղները գիտի, լաւ եղներով մի ամսում 20 չաւալ տեղ կը վարեմ:

—Կիսովի կը վարես—հարցրեցի ես և ապա բացատրեցի բամբակի մշակութեան եղանակը. նա լաւ ու մոռնջ լսում էր. տուեց մի քանի հարցեր ջրելու, քաղհանի, ցանելու, եկամտի, բամբակի գին մասին և համաձայնուեց:

—Բէգ, դարձաւ ինձ Աբրահամը, բամբակի գործը մեզ համար նոր է, թող Իսմայիլ բէգը ինձ խօսք ստայ, որ եթէ քո

ասածի նման անելուց յետոյ, եկամուտ չը լինի՝ նա ինձ տաս չուալ ցորեն տայ, որ ես էլ ղրկուած չը լինեմ, որովհետեւ այդ տեղ աշխատելու ենք ես, իմ երկու եղբայրները, երեք աղաներս— վեց հոգի:

Իսմայիլ բէգը համաձայնուեց միայն այն ժամանակ, երբ ես նրան ապահովեցրեցի գործի աջողութիւնը:

—Բէգ, ինդրեմ ասեա որ գութանը դուրս բերեն, եղները լծենք մի փորձ անելու, դարձաւ նա Իսմայիլ բէգին:

—Հայ, ինչ ես շտապում, էգուց արի:

—Ձէ, բէգ, ժամանակը թանգ է, քանի որ այստեղ եմ սկսենք, լաւ կը լինի:

Իսմայիլ բէգը հրամայեց դուրս բերել գութանը և տալ եզները:

Մենք նախաճաշեցինք, ապա դուրս եկանք նրա գեղեցիկ նոյգները նայելու և երբ մտանք փոքրիկ անտառը աղմուկի ձայն լսեցինք, ուղղուեցինք դէպի այն կողմը. մի խումբ թուրքերի մէջ տեսանք Աբրահամին, որը արդէն գործի էր անցել, չորս զոյգ եզներ լծած երկաթէ գութանին աշխատում էր. մօտեցանք:

—Այ անտէրի եզներ, տեղներից չեն շարժոււմ. իսկի գութան վարել են որ իմանան աշխատելն ինչ բան է. դրանցով բան չի լինի. ես մի երկու օր կը բերեմ իմ մի ջուլտ եզները. նրանց կը լծեմ առաջին և նրանք այս թամբալներին աշխատել կը սովորեցնեն—դարձաւ ինձ Աբրահամը:

Թուրքերը չըջապատած նրան աւելի հայհոյ էին անում քան օգնում:

—Բէգ, դարձաւ Աբրահամը Իսմայիլ բէգին, եզներդ քո ծառաների նման ծոյլ են, նրանց որ տեսնում են լուծը վզից դէն են զցում. ինդրեմ ասեա որ, երբ մենք վար անելու կը լինենք, ծառաներիցդ ոչ ոք չը մօտենայ մեզ:

Իսմայիլ բէգը բարկացաւ, բայց չարտայայտեց խօսքերով:

—Լաւ, հպարտ հայ, կասեմ—դու քո գործն արա. ապա դառնալով ինձ.

—Տեսնում էք ինչպէս ծաղրում են մեզ. տեղն է. ճիշտ է ասում. սրանցից ոչ մէկն էլ գութանի մօճ բռնելու ձեռն չը գիտեն, իսկ այժմ գութանն է, որ հայ է տալիս, ժամանակները փոխուել են:

Դա գութանի յաղթանակն էր. ես մի առանձին ներքին բաւականութեամբ էի լսում այս խոստովանքը, մանաւանդ, երբ այդ անում էր Իսմայիլ բէգի նման մի կալուածատէր:

Մենք հեռացանք Աբրահամից և մի կէս ժամից ձի նստելով գնացի այցելութեան հարեան կալուածատէր Աղալար-բէգի մօտ:

— Խնդրեմ ձեր խորհուրդներով օգնէք մեր գործին— գիմեցին ձ գնաս բարեկին Իսմայիլ բէգը:

Ա. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ

ԱՇԽԱՏԵՒ ԵՍ ԴՈՒ...

(Աղա ներքից)

Յափշտակուած դու ինձանով, կրքոտ սիրով տողորուած,
Ջերմ համբոյրներ, գրկախառնումն սպասում ես փո-
խադարձ.

Փափակում ես գուրգուրուելու, տիրանալու իմ սրտին,
Կարօտում ես թարմ, կուսական մատաղ սիրոյ թովչանքին:

Բայց ասն ինձ՝ ծանօթ ես դու վշտերի հետ դարաւոր,
Մաքառել ես հերոսի պէս վիճակիդ դէմ բռնաւոր,
Եւ որպէս մի վախկոտ ստրուկ չեմ վհատել նեղ ժամին,
Չեմ խուսափել հաս վտանգից, որ զոհ չը տաս դու
կեանքին:

Անդուլ գործից առաջացած ցոյց տուր ձեռքիդ
կոշտերը,
Ես կ'իմանամ՝ սիրում ես դու արդեօք ազնիւ աշխատանք.
Ասն գտնէ, տանջուել ես դու մինչև սրտիդ խորքերը
Չարքաշ, թշուառ մարդկանց համար—ե ինչ է բո-
նպատակ:

Դու լռում ես... հեռո՛ւ ուրեմն մաքուր սիրուց կանացի,
Աշխարհային վայելքների գնն կրկին նորոգիր.
Սիրիւ ընկած ժպիւրհ կանանց առանց խղճի խայթոցի,
Գծուծ ոսկին ինձ տիրանալ անկարող է, իմացիր:

Հ Է Ն Ր Ի Կ Ի Բ Ս Է Ն *)

Իրսէն և իր հակառակորդները, — «Ժողովրդի քցումին», (Դօկտօր Շտօկ-մանի գիտը, — Հաուշտադ և Քօմսէն, — «Սերտ մեծամասնութիւնը», — Շտօկ-մանի հացկատակ գեղղմնակիցները, — Հրտարարական ժողովը, — Շտօկ-մանի հաւը, — Ժողովրդի թշնամին, — Շտօկմանի իղէալիզմը, — Շտօկման և Իրսէն, Իրսէնի ինդիվիդուալիզմը), — «Աւայրի բողբոջ» (Իրսէնի յոռետե-սութիւնը, — Վալտաժատէր Վէրլէն և իր որդին, — Գրէգէրսի միամիտ իղէ-ալիզմը, — Հիալմար Եկզալ, — Վաչրի բողբոջ, — Ռէլլինգ և Գրէգէրս, — Հէդվիգ, — Գրէգէրսի հիասթափութիւնը, — Ռէլլինգի փրկսփայտութիւնը, — Իրսէն հա-կաիղէալիստ)։

X

«Նօրայի» և «Ուրուականների» մէջ Իրսէն հասարակական կարգերի անխնայ քննադատն էր, իր խիստ ճշմարտասէր վե-րաբերմունքը, ինչպէս նկատեցինք, զանազան շրջաններում յուզմունքի և զայրոյթի փոթորիկ առաջացրեց։ Ծանծաղամիտ և անհետատես ձեւապաշտների համար նա «անբարոյական» էր ընտանեկան և հասարակական սրբութիւններ արատաւորող, Բայց շատ քչերն էին ընդունակ ըմբռնել «անբարոյական» դրա-մատուրդի մէջ մարմնացած խորին բարոյականութիւնը, զգալ նրա սիրան ալեկոծող անհուն տառապանքի փղձկոցը և այն օ-րինակելի նախանձախնդրութիւնը, որ նա տածում էր զէպի հասարակական իսկական սրբութիւնները, որոնք իրանց ներ-քին արժանաւորութիւնը և վսեմ իմաստը կորցնելով՝ դարձել էին անկենդան, վտանգաւոր և մեռելաչունչ։ Սակայն անհաս-կացողների յամառ ընդդիմադրութիւնը, պարսաւանքը և թըշ-նամութիւնը անկարող էին նրան մազաչափ անգամ չեղել իր նստատակից, ընդհակառակը՝ ճշմարտութեան, մաքուր բարոյա-կանութեան և անխարդախ իղէալիզմի պրօպագանդան նա ա-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 4.

ւելի վառվռուն և բարձրակոչ ոգեւորութեամբ էր առաջ տանում, և թէ անգամ դա «ձայն բարբառոյ յանապատի» մնար: Ապացոյց այն դրաման, որ լոյս տեսաւ «Ռւրուականներից» մի տարի յետոյ՝ 1882-ին»—Դոկտօր Շտօկման» կամ «Ժողովրդի թրքումին» («En Folkefjende»): Լինելով մի ընտիր ստեղծագործութիւն՝ սա միաժամանակ մի նոր նետ էր, մի ուժգին հարուած, որ բղիւղում էր անխոնջ և բազմաբղիւն դրամատուրգի զրէի տակից:

Բժիշկ Օտտօ Շտօկման իր հայրենի քաղաքի վարկը և նշանակութիւնը բարձրացնելու համար մի մեծ ծրագիր է յղանում—այդտեղ հանքային ջրերի մի բուժարան հիմնել: Իր եղբայրը՝ Հանզ, որ քաղաքագլուխ էր այդ նոյն քաղաքում, ըմբռնելով Օտտօյի ծրագրի գործնական խաշոր նշանակութիւնը՝ իսկոյն ձեռնարկում է դրա իրագործմանը—հիմնում է բաժնետերական մի ընկերութիւն, որ և ժամանակին գլուխ է բերում բուժարանի խնդիրը: Քաղաքագլուխը ընտրւում է նորահաստատ հիմնարկութեան վերատեսուչ, իսկ իր եղբայրը՝ նրա գլխաւոր բժիշկ: Այսպիսով բուժարանը չուտով դառնում է քաղաքի «առաջնակարգ կենսական մի ֆակտօր»—որովհետեւ օրըստօրէ մեծանում է օտարականների ու եկուոր հիւանդների հոսանքը, բարձրանում է թէ տների և թէ կալուածների գինը:

Քաղաքագլուխը իր մտերիմ համայնքի մէջ իրան շատ երջանիկ է գգում—«Ընդհանրապէս մեր քաղաքում տիրապետում է մի առողջ ոգի, իրար հետ վարուելու, յարմարուելու ընդունակութիւն»—իսկական քաղաքացիական զգացմունքը, և այս նրանից է առաջ գալիս, որովհետեւ մի մեծ, ընդհանուր գործ, որ հաւասարաչափ շահեկան է բոլոր լաւ տրամադրուած քաղաքացիների համար» (խօսքը բուժարանի մասին է):

Ասկայն ի մեծ դժբախտութիւն թէ բաժնետէրերի և թէ ընդհանրապէս ամբողջ քաղաքի՝ Դոկտօր Շտօկման տարիներից յետոյ մի «մեծ դիւտ» է անում—այն չքեղ, մեծածախս բուժարանը, որ քաղաքի «կենսական նեարդն» էր համարւում՝ «թողերը», «արլւնաբաշխ երակը»—նա այժմ յայտարարում է «ժանտախտի մի բոյն», «թուլանաւորուած մի որջ» և «լերին աստիճանի վատառողջ», որովհետեւ իր անյարմար դիրքի պատճառով՝ վարակուել էր միլիօնաւոր «բացիլներով»: Մի նշանաւոր քիմիկոսի հաստատութեամբ համոզուելով իր այս գիւտի մէջ՝ նա վճռում է այդ երեւան հանել: Շտօկման այն կարծիքի է, որ բացիլները անհետացնելու և բուժարանը նորից պիտանի դարձնելու համար ամբողջ ջրաբաշխական դիրքը պէտք է փոխուի: Նրա կինը՝ Սօհաննան և անդրանիկ գուտարը՝ Պետրան

լսելով այս անակնկալ գիւտի մասին՝ մի կողմից զարմանքի, միւս կողմից երկիւղի մէջ են և անընդունակ են բժշկի սրտագին ուրախութեանը մասնակից լինել:

Տեղական ազատամիտ թերթի խմբագիր Հաուշտադ և գլխաւոր աշխատակից Բիլլինգ, որոնք Շտոկմանի մօտ ճաշի էին եկել, լսելով բժշկի այս նշանաւոր յայտնագործութեան մասին՝ մտածում են իսկոյն օգուտ քաղել գէպքից: Խմբագիրը խնդրում է նրանից թոյլ տալ իր թերթում մի լուր տպել այդ մասին, որպէս զի «հասարակութիւնը որքան կարելի է շուտ իրազեկ լինի դրա վերաբերմամբ»: Իսկ գլխաւոր աշխատակիցը նկատում է—«Պարոն բժիշկ, այժմ դուք միանգամից քաղաքի առաջին մարդը դարձաք»—«Ա՛խ, ի՞նչ էք ասում. իսկպէս ես իմ պարտականութիւնն եմ միայն կատարել. ես մի լախտաւոր գանձ գտնող եմ և ուրիշ ոչինչ»—պատասխանում է Շտոկման:

Բայց մի փոքր յետոյ Հաուշտադը աւելի է առաջ գնում—«Ձեզ՝ իբրեւ մի բժշկի և գիտնականի՝ ջրային ձեռնարկութեան այս գէպքը թւում է իբրեւ բացառիկ մի երեւոյթ: Ես կարծում եմ, որ ձեր մտքովն անգամ չէ կարող անցնել, որ սա մի օղակն է միայն զանցատեղութիւնների մի ամբողջ շղթայի... Երէկ դուք նկատեցիք, որ ջուրը հողի տակ գտնուող զանազան փտած նիւթերից ապականուել է»:

—«Այո, դրա պատճառն անկասկած վերելի թունաւորումն ճահիճն է»:

—«Ներեցէք, պարոն բժիշկ, ես հաւատացած եմ, որ դա առաջ է գալիս մի բոլորովին ուրիշ ճահիճից»:

—«Այդ ի՞նչ ուրիշ ճահիճ է»:

—«Այն ճահիճը, որի մէջ ընկղմած է մեր ամբողջ հասարակական կեանքը»:

—«Բայց, պարոն Հաուշտադ, այդ ի՞նչ խօսքեր են»:

—«Բոլոր քաղաքային գործերը հետզհետէ կենդրոնացել են բացառապէս մի խումբ աստիճանաւորների և մոլեռանդ բիւրօկրատների ձեռք»:

—«Բայց դրանք բոլորը աստիճանաւորներ չեն»:

—«Կամ աստիճանաւորներ են կամ թէ նրանց բարեկամներ և կուսակիցներ: Միայն հարուստները, միայն հին նշանաւոր անուն ունեցողներն են վարում ղեկը... Երբ ես ձեռք բերի իմ թերթը՝ միտքս էի դրել ջարդել այս հին, յամառ տուգերի ոյժը... Ինձ նման՝ ժողովրդական ուղղութեան պատկանող մի խմբագիր այսպիսի յարմար առիթ չը պէտք է ձեռքից բաց թողնէ: Ժամանակ է տիրապետողների անսխալականութեան

առական վերջ տալու... Քաղաքագլխին ես չէի ուղենայ դիպչել, որովհետեւ նա ձեր եղբայրն է. բայց գիտեք ի հարկէ, որ ճշմարտութիւնը զանազան նկատումներէյ հեռու է...

—Անտարտիդյոս, ինքնըստինքեան հասկանալի է... բայց...

—Դուք չը պէտք է իմ մասին վատ մտածէք: Ես ոչ աւելի եսական եմ և ոչ փառասէր քան թէ ուրիշ շատ մարդիկ... Ինչպէս գիտեք եւ ժողովրդից եմ դուրս եկել և այսպիսով աւելի եմ ունեցել դիտելու թէ հասարակ մարդուն ինչն է ամենից աւելի պակասում—որ նա հասարակական գործերի ղեկավարութեան մէջ մասնակցութիւն պէտք է ունենայ, պարոն բժիշկ: Միայն սրանով կը զարգանան նրա ընդունակութիւնները, նրա ինքնագիտակցութիւնը և պարտաճանաչութեան զգայմունքը... Այո, մի հրապարակախօս իրան ծանր պատասխանատուութեան է ենթարկում եթէ ամբողին, «փոքրերին», ճշուումներին սխալեցնելու առիթը ձեռքից բաց է թողնում: Մեծերի բանակը ինչ ուզում է թող մտածէ... բաւական է, որ իմ խիղճը մաքուր լինի»:

—Ճիշտ է, ճիշտ է, սիրելի Հաուշտադ, միայն թէ մեր սրտերը մաքուր լինին...»

Այս «ժողովրդասէր» հրապարակախօսի իսկական գոյնը մենք չուտով առիթ կ'ունենանք տեսնելու:

Համարեա նոյն ոճն է բանեցնում նաեւ տպարանատէր, «Տոնաչերի ընկերութեան» նախագահ և «Չափաւորութեան ընկերութեան» գործակալ Թոմսէն: Նա էլ է իր ինքնակամ աջակցութիւնն առաջարկում Շտոկմանին—«Դուք ոչ մի վնաս չէք անի, եթէ մեզ՝ փոքրիկ քաղաքացիներին իբրեւ պահեստի ոյժ ձեր յետեւն ունենաք: Այստեղ, քաղաքում մենք որոշ չափով կազմում ենք մի սերս մեծամասնութիւն»: Նա յայտնապէս խոստովանում է, որ «փոքրիկ քաղաքացիների» համար բուժարանի հարցը կենսական մեծ նշանակութիւն ունի: Բայց Թոմսէն, ինչպէս ամեն դէպքում, հետեւաբար և դիմադրական ոյժ կազմելիս չափաւորութեան կողմնակից է, որովհետեւ «չափը պահպանել—սա քաղաքացիական առաջին առաքինութիւնն է»: Այս նոյն հետեւողականութեամբ նա խորհուրդ է տալիս Հաուշտադին հեռու մնալ իր թերթում «ուժեղ հարուածներ» տալուց—«լսէք ինձ», ասում է նա, «որովհետեւ կեանքի դպրոցից ես բաւական փորձառութիւն եմ ձեռք բերել»: Այն ինչ Հաուշտադ իր ապագայ արժանաւոր դաշնակցին՝ Թոմսէնին դասում է նոյնպէս այն մարդկանց շարքը, որոնք «ճահճումն են ընկղզմած», որովհետեւ նա մեղկ է և անհամարձակ:

Երբ Պետրան խորհրդաւոր կերպով հարցնում է—«Հայրիկ, այժմ ի՞նչ է ասելու հօրեղբայր Հանդը» —այն ժամանակ Շտօկման միամտութեամբ պատասխանում է—«Ի՞նչ պէտք է ասէ, սրտանց պիտի ուրախանայ, որ մի այսպիսի կարեւոր ճշմարտութիւն հրապարակ հանուեց»:

Սակայն բարեմիտ բժիշկը չափազանց սխալում էր: Քաղաքագլուխ-եղբայրը այն տեսակ տիպերից չէր, որի սիրտը ճշմարտութեան արեւից հրճուէր: Տեսնուելով իր հոգօր հետ՝ նա մի կողմից կամկած է յայտնում թէ բուժարանի դրութիւնը այնպէս վտանգաւոր լինի, ինչպէս Օտտօն է նկարագրում, միւս կողմից մատնացոյց է անում այն ահաբէն ծախսերը—մի քանի 100,000 քրօն—որոնց պէտք է ենթարկուի քաղաքը բուժարանի գիրքը փոխելիս: Բայց դժուար Շտօկման թափանցում է իր եղբոր հոգին, զգում է թէ ինչն է նրան վախեցնում—բուժարանի ներկայ դրութեան իսկական հեղինակը նա էր, իսկ այս տեսակ մի ծանր, պատասխանատու սխալ նա չէր կամենում իր վրայ վերցնել: Բայց և այնպէս քաղաքագլուխը բաւական բացօթի կերպով խոստովանում է—«Եթէ հէնց այդպէս լինէր, եթէ ես մի յայտնի վախկոտութեամբ իմ գիրքը պաշտպանէի—դա յամենայն դէպս տեղի է ունենում քաղաքի շահերի համար: Առանց բարոյական հեղինակութեան ես անկարող եմ գործերը այնպէս վարել, ինչպէս դա անհրաժեշտ է ընդհանուր բարեկեցութեան համար: Այս և ուրիշ շատ պատճառներով ես այն կարծիքի եմ, որ քո գրութիւնը չը պէտք է ներկայացուի բուժարանի վարչութեանը: Ընդհանրութեան շահի համար գործը պէտք է մեր մէջ մնայ, յետոյ ես դա զբաղմունքի առարկայ կը դարձնեմ և ծածուկ կերպով ինչ ջանք որ հարկաւոր է գործ կը գնենք. բայց այս անախորժ պէպքի առիթով ոչինչ, ոչինչ չը պէտք է հրապարակ հանուի»:

—Սակայն դա այլեւս չի կարելի արգելել, սիրելի Հանդ:

—Պէտք է արգելուի:

—Անկարելի է, ասում եմ. արդէն շատեր տեղեակ են այդ բանին... Ազատամիտ, անկախ մամուլը կը մտածէ այդ մասին իր պարտականութիւնը կատարել:

—...Դու մի անհանգիստ, կուռասէր և խռովարար բնաւորութիւն ունես. բայի դրանից մի վատ սովորութիւն հրապարակով զանազան հնարաւոր և անհնարին բաների մասին գրել: Հազիւ մէջը մի յանկարծակի միտք է յղացել և ահա իսկոյն լրագրական յօդուածի կամ մի ամբողջ բրօշուրի նիւթ պէտք է դարձնես»:

—Այո, բայց միթէ իւրաքանչիւր քաղաքացու պարտակա-

նութիւնը չէ մի նոր միտք ունեցած գէպքում այդ բանը հաղորդել հասարակութեան:

—Ա՛խ, հասարակութիւնն ի՞նչ կարիք ունի նոր մտքերի. հին, ընդունուած մտքեր արդէն նրան կատարելապէս բաւական են:

Այնուհետեւ քաղաքագլուխն այնքան առաջ է գնում, որ յայտնապէս պահանջում է իր եղբորից «վարչութեան գաղտնիքը» առիթով տարածուած լուրերը հրապարակով հերքել եւ նոյն իսկ ջուրը երկրորդ անգամ հետադառելիս «մի ուրիշ հետեւանքի հասնել»: Իսկ երբ Շտոկմանը իր զայրոյթն է յայտնում և իր «համոզմունքիցն» է խօսում՝ այն ժամանակ քաղաքագլուխը նկատում է.

—«Իբրեւ. պաշտօնեայ դու իրաւունք չունես մասնաւոր համոզմունք ունենալ:

—Ես իրաւունք չունեմ...:

—Իբրեւ. պաշտօնեայ, ասում եմ ես. իբրեւ. մասնաւոր մարդ՝ դա ուրիշ հարց է. Բայց իբրեւ. բուժարանի ատորադրեալ պաշտօնեայ դու իրաւունք չունես արտայայտել մի այնպիսի կարծիք, որին քո մեծաւորները համամիտ չեն»:

—Արդէն շատ հեռու ես գնում. իբրեւ. բժիշկ, իբրեւ. գիտնական ես իրաւունք չը պէտք է ունենամ...:

—Խնդիրն այստեղ գուցէ գիտնական չէ, այլ աւելի բարդ. դա մի տեխնիքական-տնտեսական հարց է:

—Սատանան տանի. ինձ համար բոլորովին մի և նոյն է. ես ազատ եմ ամեն հարցի մասին արտայայտուելու. բոլորի առաջ:

—Խնդրեմ, սակայն բուժարանի նկատմամբ—երբէք, այդ ես արգելում եմ քեզ:

—Դուք արգելում էք ինձ... ձեզ պէս մարդիկ, որոնք...

—Ես արգելում եմ քեզ—ես քո բարձրագոյն մեծաւորը, և եթէ ես քեզ արգելում եմ՝ դու պէտք է հնազանդուես:

—Հանգ, ճշմարիտ, եթէ եղբայրս չը լինէիր...

Այս ընդհարումից յետոյ դոկտօր Շտոկմանն վճռում է արդէն հրապարակ դուրս գալ. ես պատրաստում է մի կրակոտ յօդուած, որ և անյապաղ պէտք է լոյս տեսնէր Հաուշտադի օրգանում. Բայց քաղաքագլուխը սրա գէմն էլ է աւնում. նա անձամբ գնում է տպարան և գործին միանգամայն ուրիշ ընթացք է տալիս. նրան յաջողում է ոչ միայն յօդուածի լոյս տեսնելն արգելել, այլ և Թօմսէնին և Հաուշտադին իր կողմը դրաւել. Թէ մէկը և թէ միւսը միայն անձնական շահերից դրդուած խոստացել էր իր աջակցութիւնը դոկտօր Շտոկմանին. Թօմսէն

ներ տեղեկանում է քաղաքագլխից թէ բուժարանի վերաշինութիւնը խոշոր ծախսեր է պահանջում և որ այդ ծախսերի մի մասը տանտէրերի վրայ պէտք է ծանրանայ—բոլորովին փոխում է իր գոյնը: Այս անախորժ տեղեկութիւնից առաջ նա արդէն ուղղակի խոստովանում էր—«թէն սիրտս դեռ ժողովրդին է պատկանում, բայց խելքս, խոստովանում եմ, հակուած է դէպի իշխանաւորները»: Իսկ Հաուչտադ նոր հովերի ազդեցութեան տակ՝ ահա թէ ինչ է ասում Շտոկմանին—«Պարոն բժիշկ, դուք ձեր գործը սխալ կերպով եխք ինձ ներկայացրել: այս պատճառով էլ ես չեմ կարող ձեզ օգնել»: Եւ նա իր թերթում քաղաքագլխի «մեղմացնող» բացատրութիւններին է միայն տեղ տալիս:

Դոկտոր Շտոկման իր նենգամիտ կողմնակիցների այս վարմունքը տեսնելիս՝ վճռում է հրապարակական մի ժողովում բերանացի յայտնել իր ասելիքը: Բայց ժողովի նախագահը՝ Թոմսէն հէնց ինքն է առաջարկում արգելել Շտոկմանին բուժարանի վերաբերմամբ որեւէ խօսք ասել—«... Ես էլ այն կարծիքի եմ, որ բժիշկ Շտոկմանի ազդեցության մի յետին միտք ունի: Նա խօսում է բաղանիքի մասին, բայց նրա իսկական նպատակը տեղական յեղափոխութիւն առաջացնելն է—նա կամենում է քաղաքային վարչութիւնը ուրիշներին յանձնել: Բայց որովհետեւ Թոմսէնի կարծիքով «չափաւորութիւնը քաղաքացիական առաջին առաքելութիւնն է»—այդ պատճառով նա իսկոյն աւելացնում է—«Պարոն բժիշկ ազնւութեանը ոչ ոք չէ կասկածում—այս մասին բոլոր ներկայ եղողները մի կարծիքի պէտք է լինեն: Ես էլ ինքնավարութեան բարեկամն եմ, բայց խնդրը այնպէս չը պէտք է դրուի, որ հարկ վճարող քաղաքացիները մեծ ծախսերի ենթարկուեն»:

Այնուհետեւ խօսում է Թոմսէնի դաշնակիցը՝ խմբագիր Հաուչտադ—«... Բոլորովին անկասկած է, որ ներկայ հարցում պարոն բժիշկը դէմ է ընդհանուր կամքին և հասարակաց կարծիքին: Բայց, պարոններ, ինչ է մի խմբագրի առաջին և գլխաւոր պարտականութիւնը—միթէ դա նրանում չէ կայանում՝ միշտ իր ընթերցողների հետ համերաշխութեամբ գործել, միթէ նա մի, այսպէս ասած, լուռ յանձնարարական չէ ստացել անդադար և անվատ կերպով իր համախոհների բարեկեցութեան մասին մտածել: Կամ գուցէ ես սխալւո՞ւմ եմ:—«Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ: Խմբագիր Հաուչտադ իրաւունք ունի»—պատասխանում են բազմաթիւ ձայներ:

Վերջապէս խօսքը արւում է դոկտոր Շտոկմանին: Նա սկզբից յայտնում է, որ մտադիր չէ բաղանիքի կեղտոտութիւն-

ների մասին խօսել, այլ աւելի կարևոր հարցերի, աւելի մեծ գիւտերի մասին: Վեր հոգեկան կեանքի բոլոր աղբիւրները թունաւորուած են, մեր ամբողջ քաղաքացիական հասարակութիւնը ստույգեան ժանտածին հիմքի վրայ է կանգնած»—անա Շտոկմանի «մեծ գիւտը»:

Նա խօսում է պաշտօնեաների «ծայրայեղ բթամտութեան» մասին: Բայց այն կարծիքի է, որ այս դասակարգը դեռ չէ հասարակութեան ամենամեծ թշնամին—«ճշմարտութեան և ազատութեան ամենավտանգաւոր ռոտը սերս մեծամասնութիւնն է»: Իսկ երբ Հաուշտադ նկատում է թէ՝ «Իրաւունքը մեծամասնութեան կողմն է» և Բիլլինգը՝ «նոյնպէս ճշմարտութիւնը»—այն ժամանակ Շտոկման պատասխանում է «Իրաւունքը երբեք մեծամասնութեան կողմը չէ... և ո՛վ է կազմում մի երկրի մեծամասնութիւնը—խելօքները թէ յիմարները, կարծեմ բոլորս համակարծիք ենք այն բանում, որ ամբողջ երկրագնդի վրայ մեղ չընկալատող գերազանց մեծամասնութիւնը յիմարներից է բաղկացած: Սակայն երբեք չէ կարող արդարացի լինել, որ յիմարները խելօքների վրայ իշխեն (ազմուկ, աղաղակ): Այո, այո, աղաղակել կարող էք, բայց ինձ հերքել—երբեք: Մեծամասնութիւնը ոյժ ունի —տարաբախտաբար—բայց ոչ իրաւունք: Ես և մի քանի սակաւաթիւ անհատներ ունենք իրաւունք, փոքրամասնութիւնն ունի միշտ իրաւունք (Հաուշտադը նկատում է —«եթէ բոլիլը արիստօկրատ չէ, այն ժամանակ մի յեղափոխական է»): Այո... ես մտադիր եմ կռիւ մղել այն ստույգեան դէմ թէ մեծամասնութիւնը ճշմարտութեան տէրն է: Ի՞նչ են այն ճշմարտութիւնները, որոնց շուրջը սիրում է համախմբուել մեծամասնութիւնը: Դրանք շատ վաղեմի և արդէն հնացած ճշմարտութիւններ են: Իսկ երբ մի ճշմարտութիւն շատ է հնանում՝ արդէն առաջնորդում է դէպի ստույգեան շաւիղը...»: Եւ նա այս հնացած, «ժառանգական» ճշմարտութիւններից ի միջի այլոց մատնանիչ է անում այն վարդապետութիւնը թէ ամբօրը, խուժանն է ժողովրդի կորիզը—նոյն իսկ հէնց ինքը ժողովուրդը:

Այնուհետեւ նա իր նետերն ուղղում է հասարակութեան բարձր խաւերի դէմ և առանձնապէս մերկացնում է իր եղբոր դէմքը, որի մէջ նա «չատ քիչ ազնիւ և ազատամիտ» գծեր է տեսնում:

—«Ուրեմն ընտրեալներն են իսկական ազատամիտները» —նկատում է Հաուշտադ՝ համարելով դա մի բոլորովին նոր գիւտ:

—Այո, դա էլ իմ նոր գիւտերից մէկն է: Բայց էլի մի

ուրիշ բան—այդ այն է, որ ազատամտութիւնը համարեա նոյնա-
նիշ է բարոյականութեան հետ—պատասխանում է Շատկման
և աններելի է գտնում Հաուշտադի թերթի այն ամենօրեայ
քարոզը թէ՛ «Ամբոխը, «սերտ մեծամասնութիւնն է» միայն,
որ ազատամտութիւնը և բարոյականութիւնը կապալով է
վերջրել և որ ապականութիւնն ու հոգեկան կեղտը միայն
կուլտուրայի թարախն է»—ճիշտ այնպէս ինչպէս կաշկործա-
րաններից հաւաքուած կեղտը բաղանիքում—«բարեբաղդաբար
մի հին, ժողովրդական ստութիւն է թէ՛ կուլտուրան անբարոյ-
ականացնում է: Ո՛չ, բթամտութիւն, աղքատութիւն և զըր-
կանք, մի խօսքով կեանքի ամբողջ թշուառութիւնը—սրանք են
բոլոր ապականութիւնների պատճառը... թթուածնի պակա-
սութիւնը թուլացնում է խիղճը, և մեր քաղաքի շատ և շատ
տներում թթուածնի պակասը չափազանց է, որովհետեւ ամ-
բողջ սերտ մեծամասնութիւնը այնքան սնիւիղճ է, որ քաղաքի
բարգաւաճումը կամենում է ստութեան և խաբեբայութեան
ճախճախուտի վրայ կառուցանել»:

—Բաղադրացիներից կազմուած մի ժողովի չէ կարելի
այսպիսի վերաւորանք հասցնել—նկատում է նախագահը՝
Թօմսէն:

—Ես առաջարկում եմ ճառախօսին զրկել ձայնի իրա-
ւունքից—վրայ է բերում մի պարոն:

—Այո, այո, դա ամենալաւը կը լինի. ձայնից զրկել—ար-
ձագանք են տալիս շատերը:

—Այն ժամանակ ես հրապարակներում կը բարձրացնեմ
ճշմարտութեան ազադակը, օտար թերթերին կը հասցնեմ և
թող ամբողջ երկիրն իմանայ թէ ինչ է տիրում մեզանում—
խօսում է դօկտօր Շատկման:

—Այնպէս է երեւում, կարծես պարոն բժիշկը կամենայ
մեր քաղաքը կործանել—նկատում է Հաուշտադ:

—Ես այնքան եմ սիրում իմ հայրենի քաղաքը, որ աւելի
չուտ կուղենայի նրան կործանել քան թէ տկանատես լինել,
որ նա ստութեան ճանապարհով յառաջագիմէ:

—Սա արդէն չափազանց է—նկատում է Թօմսէն:

—Ով որ մի ամբողջ քաղաքացիական համայնք կործանել
է կամենում, նա այդ համայնքի թշնամին է—բարձրաձայն տ-
ղադակում է Հաուշտադ:

—Ո՛չ—պատասխանում է Շատկման աւելի տաքացած—
նրանք, ովքեր ստութեան մէջն են ապրում պէտք է բնաջինջ
լինեն՝ ինչպէս վնասակար կենդանիներ: Դուք վերջապէս կա-
պականէք մեր ամբողջ հայրենիքը և այն դրութեան կը հա-

յնէք, որ արժանի կը լինի կործանուելու: Իսկ եթէ խնդիրն այդտեղ հասնի՝ այն ժամանակ ես բոլոր սրտովս կ'ստամ—Թող կործանուի ամբողջ հայրենիքը, Թող այս ամբողջ ժողովուրդը բնաջինջ լինի»:

—Սա նշանակում է խօսել իբրեւ ժողովրդի մի քեցամի—
նկատում է ամբոխի միջից մէկը:

—Լսէք, լսէք, այսպէս է խօսում ժողովրդի ձայնը—հրե-
ծուանքով մատնանիչ է անում ազատամիտ թերթի գլխաւոր
աշխատակիցը:

—Այո, այո, նա ժողովրդի թշնամին է, նա ատում է իր
հայրենի քաղաքը, իր ամբողջ ժողովուրդը—աղաղակում է ամ-
բողջ բազմութիւնը:

Եւ նախագահի առաջարկութեամբ ժողովը ղօկտօր Շտօկ-
մանին սլաշտօնապէս յայտարարում է «ժողովրդի քեցամի»:

Բայց կատաղի ամբոխը սրանով չէ բաւականանում: Նոյն
գիշերը բժշկի տան առաջ խմբուած՝ քարեր են արձակում նրա
վրայ: Այս քարերը նա իբրեւ որբութիւն կ'ամենում է պահել,
որպէս զի իր մահուանից յետոյ նրա Ֆրիդերիկ և Վալդէր որ-
դինները ժառանգեն:

Հայաժանքը «ժողովրդի թշնամու» դէմ՝ աւելի և աւելի է
սաստկանում: Նրան հրաժարեցնում են իր պաշտօնից, որդի-
ներին արձակում են դպրոցից, մինչև ասկ շատերը հրաժար-
ւում են նրան բնակարան տալ քաղաքում:

Այս դրութեան մէջ Շտօկման երբեմն մտածում էր զաղ-
թել իր հայրենի քաղաքից, բայց յետոյ վճռականապէս թող-
նում է այդ միտքը, որովհետեւ նա այժմ իրան զգում է «քա-
ղաքի ամենատուժեղ մարդը»: Նա մնում է նոյն աեղը ոչ միայն
ապացուցանելու իր ոյժը, այլ և հաստատելու այն անկեղծ սէ-
րը, որ նա տածում էր դէպի իր հայրենի քաղաքը: Նա դառ-
նում է աղքատների բժիշկը. և հէնց այն դահլիճում, ուր կա-
տաղի ամբոխը նրան «ժողովրդի թշնամի» յայտարարեց, նա իր
աննշան հարստութեամբ հիմնում է մի դպրոց—որբանոց, որի
հոգատարութիւնը նա իր կնոջ և բարեկիրթ զաւակների հետ
է բաժանում:

Ինչպէս տեսանք, ղօկտօր Շտօկման ամբողջ դրամայի ըն-
թացքում մի քանի «գիւտեր» է սնում. սակայն իր դէմ յա-
րուցուած ընդհանուր հալածանքի բովից նա խլում է ամենա-
նշանաւոր գիւտը.—«Աւելաբնիս ամենաուժեղ մարդը նա է, ով
որ մեծակ է»:

Իրսէն Շտօկմանի տիպով ճշմարտութեան պաշտամունքը
գազաթնակէտին է հասցնում: Շտօկման մի իղէալիստ է բառի

բուն նշանակութեամբ, յանուն ճշմարտութեան նա չէ խուսափում և ոչ մի զոհաբերութիւնից, Թէ նա սրբան մոլեռանդ էր իր իդէալիզմի մէջ՝ սա երեւում է այն նշանաւոր փորձից, որին նա ենթարկում է վերջին գործողութեան մէջ: Շտովմանի աները՝ կաշեգործ Նիլս Վօրգէն, որ մի քանի անձնական հաշիւների պատճառով սկզբում դէմ էր քաղաքացիներին և խրախուսում էր իր փեսային—լսելով վերջինիս ճառում ակնարկներ «կաշեգործարանների» մասին՝ վերաւորում է և Շտովմանի սկսած արշաւանքին վերջ տալու համար մի խորամանկ հնարագիտութեան է դիմում—նա իր աղջկան՝ Շտովմանի կնոջը՝ հասնելիք ամբողջ հարստութեամբ գնում է բուժարանի բաժնեթղթերը և յայտնում է Շտովմանին, որ եթէ նա բուժարանի մասին տարածուած աննպաստ լուրերը չը հերքէ՝ այն ժամանակ այդ թղթերը կը կորցնեն իրանց նշանակութիւնը, իսկ եթէ հերքէ՝ ինքը կը դառնայ բուժարանի տէրը: Հաուշտադ և Թօմսէն լսելով այս պատմութիւնը շտապում են բժշկի մօտ, որովհետեւ ըստ նրանց տրամաբանութեան՝ վերջինս շատ «գործնական» է եղել, ճշմարտութեան քողի տակ բուժարանին տիրանալու ինդիրն է յաջողեցրել—նրանք կատարելապէս համոզուած էին, որ բժիշկը ընդունելու է իր աներոջ առաջարկը: Սակայն Շտովման այս ծանր փորձին էլ է դիմանում և պնակալէ իմբագրին ու նրա գաշնակիին փայտի հարուածներով դուրս է չպրտում իր անից:

Դօկտօր Շտովման մի մոլեռանդ ճշմարտասէր է, բայց նա ճշմարտութեան դատը հզօր կամքով և առնտկան ոյժով է պաշտպանում, նա հաւատում է այս մեծ սկզբունքի յաղթանակին: Անկասկած է, որ ամեն մի իդէալիստ իր խանդավառ զգացմունքով, իր հաւատացող ոգու ջերմութեամբ որոշ չափով մի մեծ երախայի տպաւորութիւն է թողնում—Այսպէս է (մանաւանդ դրամայի սկզբում) դօկտօր Շտովման, մասամբ այսպէս էր նաեւ պատօր Մանդէրս («Ուրուականներ») իր թէկուզ բացասական, բայց միամիտ իդէալիզմով, «Ինչպէս բաղդաւոր եմ զգում ինձ ամբողջ սրտովս, այն, մի հիւանալի զգացմունք է՝ երբ մարդ դիտակցում է թէ յիբաւի մի ծառայութիւն է մատուցել իր հայրենիքին, իր համաքաղաքայիներին»—Շտովմանի այս միամիտ և երախայական ոգևորութիւնը կարծես անհասկանալի է թւում Լիյմանին և յարդեղի պրօֆէսօրը բուն դերմանական քաղաքացու տրամաբանութեամբ այսպիսի մի տարօրինակ նկատողութիւն է անում—«Շտովման պէտք է ամենից առաջ մի նախահաշիւ կազմէր» (բուժարանի վերաշինութեան համար): Այս տեսակ «նախահաշիւ» չէր նսե-

մացնի արդեօք Շտօկմանի բարձր իդէալիզմը, չէ որ նա պահանջում էր անպայման ճշմարտութիւն առանց կողմնակի նկատումների: Իսկ Ա. Հանգշտայն Շտօկմանի բնաւորութեան մէջ նկատում է մի տեսակ փառասիրութիւն: Բայց այս փառասիրութիւնը դատարկ, անբովանդակ չէ և ոչ էլ դիտաւորակ. դա այն անարուեստ ինքնաբաւականութիւնն է, այն խանդավառ, երախայական յնձուրթիւնը, որով պաշարւում է ամեն մի իդէալիստ իր գաղափարական նուաճումների ընթացքում:

Դօկտօր Շտօկմանը Իբսէնի ստեղծած ամենահամակրելի աննական տիպերից մէկն է—նրա գրողածներում առհասարակ դրական տղամարդիկ հազուադիւտ են: Պարզ է, որ հեղինակը Շտօկմանի մէջ զրեւ է իր բնաւորութիւնից և անձնական կեանքից շատ գծեր: Նա էլ իր հերոսի նման տարիների ընթացքում անյողողող հետեւականութեամբ մաքառում է յանուն ճշմարտութեան: Նա էլ է անխնայ կերպով մերկացնում իր հայրենակիցների քարայրած և վտանգաւոր նախապաշարումները: Նա էլ է ատում Պսերտ մեծամասնութիւնը, ոչխարական տրամադրութեամբ համակուած, ինքնուրոյնութիւնից զուրկ ամբողին, որ իր ծանծաղ միջավայրութեամբ և հոգեկան դանդաղաշարժութեամբ ամեն մի նոր և կենսունակ ոյժ խեղդամահ է անում, «չափաւորութեան» անգոյն կաղապարին է ենթարկում, որպէս զի նրանից բարձր չը կանգնի և նրա սուղ հայելի չը պահի... Նա էլ է անուղղակի կերպով յայտարարուել «թողուվրդի թշնամի»: Նա էլ անշուշտ իր առանձնութեան մէջ շատ անգամ խորհած իր լինի—«ամենատեղ մարդը նա է, ով որ մենակ է»:

Իբսէն անտարակոյս ինդիվիդուալիստ է: Թէև նրա տենչանքն է, որ «մենակ»-ների թիւը աճէ, դիտակցական ինդիվիդուալիստների շարքը բազմանայ—այնուամենայնիւ այն նշանաւոր խօսքերը, որ նա դնում է Շտօկմանի բերանը՝ կեանքի դստն փորձերի և յախուռն դիպուածների հետեւանք են: Յայտարարելով իրան սահատականութեան կողմնակից՝ նա Նիյչէի նման «ստրուկներին» և «տէրերին» բարոյականութիւն չէ տարբերում: Ընդհակառակը՝ մենք տեսնում ենք, որ նրա հերոսը հէնց «ստրուկներին», զրկուածներին և ճնշուածներին է նուիրում իր անհատականութիւնը: Իբսէնի ինդիվիդուալիզմը առողջ է, կենսունակ. նա չէ սաւառնում գէպի առանձնութեան ցրտաշունչ բարձունքները և ոչ էլ բոմանտիկների նման «սի» ինքնապատկերացման մէջն է որոնում իր հաճոյքը: Նա էլ շատ

լաւ է գիտակցում, որ «հանճարը եթէ միայնակ է՝ մի ապուշ է —եթէ անգամ նրա անունը Նապօլէօն լինի»:

Ինչպէս առհասարակ, այնպէս էլ ներկայ դրամայում դրամաիչ են կանացի տիպերը—Եօհաննան և Պետրան: Վերջինս որոշ աշխարհահայեացքի և ինքնուրոյն համոզմունքների տէր մի վարժուհի է, emancipirt, բայց ոչ թեթևասփոյի: Իսկ առաջինը թէև այնքան լայն հայեացքներով աչքի չէ ընկնում՝ այնուամենայնիւ դոնէ ընթոնում է իր ամուսնուն: Նա սկզբում «ընտանեկան» գիտումների պատճառով դէմ էր Շտօկմանի յանդուգն քայլերին, բայց հետզհետէ յարմարւում և նոյն իսկ աջակցում, խրախուսում է նրան:

Հաուշտագի, Բէլլինգի և Թօմսէնի գէմքէրը դրամայի վերլուծման ընթացքում մենք աշխատեցինք արդէն բաւականաչափ պարզել: Սրանք ևրեքն էլ իրանց ցինիզմով, հայկատակ և փոփոխական բնաւորութեամբ բոլորովին նման են Շաայնհօֆին և Բալմանին («Երիտասարդութեան միութիւնը»):

Այս պարզ, բայց ուժեղ դրամայով Իբսէն կարծես մի տեսակ հաշիւ տեսաւ իր ապերախ հայրենակիցների հետ, որոնք նրան հալածել և օտարութեան գիրկն էին մղել: Նա արտաթափեց տարիների ընթացքում իր մէջ ամբարուած սմբողջ լեզին:

XI

Առաջին երեք սօցիալական դրամաների մէջ Իբսէն իբրեւ անդրդուելի իդէալիստ ճշմարտութեան յաղթանակն էր տօնում: Վերջին դրամայում նա թէևս ըստ էութեան մնում է նոյն իդէալիստը՝ այնուամենայնիւ պէտք է նկատել, որ նրա վերջաբանից մի սքօղուած պէսսիմիզմի հով է փչում: Մենք տեսնում ենք գաղափարապաշտ մի անձնաւորութիւն և ամբողջ մի ժողովուրդ դէմադէմ կանգնած—հետեւաբար և դօկտոր Շտօկմանի խրոխտ եզրակացութիւնը՝ «ամենաուժեղ մարդը նա է, ով որ մենակ է»: 1884-ին Իբսէն գրում է մի նոր դրամա—«Վայրի Բադը» («Vildanden»), որի մէջ նրա պէսսիմիզմը արդէն աւելի լայն չափեր է ընդունում: Խախտուած հաւատքի և անյուստութեան արձագանքն է, որ հնչում է այստեղ, կեանքի և իրականութեան անողորմ ճշման ներքոյ նա այլ ևս վարդադոյն տկոյններով չէ նայում իդէալիզմի վրայ: Ընդհանրապէս մոռալ է և յուսաբեկ դրամայի ներշնչած ամբողջ տրամադրութիւնը:

Գրէգէրս Վերլէն մի մեծ վաճառականի որդի է: Ընտա-

նեկան յարկում նա ականատես է լինում իր հօր անպատկառ արարքներին: Նա զգում է, որ իր մօր վաղաժամ մահուան պատճառը հայրն է՝ իր կեանքի անբարոյական և անվայել ընթացքով: Նա շատ լաւ տեղեակ էր նաեւ թէ իր հայրը ինչ միջոցներով է հարստութիւն դիզել—«Երբ ես յիշում եմ քո բոլոր ձեռնարկութիւնները՝ ինձ թւում է թէ պատերազմի մի դաշտ եմ տեսնում լի մարդկային խորտակուած ճակատագիրներով»:

Այս «խորտակուած ճակատագիրներից» մէկի ներկայացուցիչն է նախկին լէյտենանտ Էկդալ, որ մի ժամանակ առեւտրական ասպարէզում Վէրլէի ընկերն էր, բայց միամիտ կերպով զոհ է դառնում վերջինիս մեքենայութիւններին—մի քանի ապօրինի արարքների պատճառով խիստ պատժի է ենթարկւում և վերջը զրկւում է թէ իր դիրքից և թէ պաշտօնից: Իրբեւ մի թշուառ և ողորմելի ծերունի նա այժմ Վէրլէի շնորհիւ արտագրութիւններով է պարապում: Բայց Վէրլէն առանձին «չնորք» է ցոյց տալիս դէպի ծերունի Էկդալի ողբին՝ Հիւլմար: Նա իր ծախսով լուսանկարչական մի արհեստանոց է կազմում Հիւլմարի համար. այդ դեռ բաւական չէ՝ Վէրլէն հոգ է տանում նոյն իսկ նրա ընտանեկան բախտաւորութեան մասին—Հիւլմարին ամուսնացնում է իր նախկին տնտեսուհի Գինա Հէսսէի հետ, որի հետ Վէրլէն դեռ իր կնոջ կենդանութեան ժամանակ մտերիմ կապեր էր ունեցել: Անբախտ կինը մահուան անկողնում ամուսնու այս անբարոյական արարքը պատմում է Գրէգէրսին: Վերջինս մօր մահուանից յետոյ հեռանում է իր հօր մօտից և լեռներում նրա հանքային գործերն է կառավարում: Նա ամբողջ 16 տարի մնում է լեռնային առանձնութեան մէջ և ահա այսօր ևս երկար ժամանակից յետոյ հայրը նրան յետ է կանչում: Որդին գալիս է, առանց իմանալու թէ ինչու: Հայրը առաջարկում է նրան իրբեւ բաժնետէր մտնել իր գործերի մէջ, բայց նա հրաժարւում է, որովհետեւ տեղեկանում է Հիւլմարին արած նրա «չնորքի» մասին և միւս կողմից լսում է, որ իր հայրը մտադիր է երկրորդ անգամ ամուսնանալ՝ իր նոր տնտեսուհի տիկին Սէօրբի հետ: Գրէգէրս երեսուցի է տալիս իր հօր ամբողջ արարմունքը և հրաժարւում է ոչ միայն նրա ժառանգութիւնից, այլև այդպիսի հօր հետ միասին միևնոյն յարկի տակն ապրելուց: Նա հեռանում, դնում է Հիւլմար Էկդալի մօտ, որպէս զի իր հօր մեղքերը քաւէ:

Բայց ինչո՞վ էր նա այս մեղքերը քաւելու: Գրէգէրս «արդարաւիրութեան տենդով» բռնուած մի իդէալիստ էր. նրա կարծիքով Հիւլմարի ընտանեկան կեանքը «ստույթեան վրայ է

հիմնուած և նա իր նուիրական նպատակն է համարում փարատել այդ ստուծիւնը, լոյս ափռել իր մանկութեան ընկերոջ՝ Հիւլմարի ընտանեկան կեանքի վրայ: Նա խորապէս համոզուած էր, որ այս լոյսի հետ միասին կը բացուի և նրա ընտանեկան բախտաւորութեան արեւը: Թէ՛ սրբան սխալուում էր լեռնեւորում կազմակերպուած այս միամիտ, անփորձ իղէպլիստը—սա մենք չուտով կը տեսնենք:

Հիւլմար ծոյլ, անգործունեայ և վերին աստիճանի եսական մի անձնաւորութիւն է: Լուսանկարչական արհեստանոցը ձեռք բերելու համար նա երբեք քրտինք չէր թափել, ամեն ինչ ծերունի Վէրլէի փողովը էր գլուխ եկել, Վերլինս շարունակում էր մինչեւ իսկ ծածուկ կերպով օգնել նրա կնոջ՝ Գլինային: Իսկ արհեստանոցի համարեա ամբողջ զբաղմունքը ծանրացած էր իր կնոջ և միակ աղջկայ՝ Հէզվիգի ուսերին: Շարունակ ծուլութեան մէջ թաղուած՝ նա միայն մի ցնորքով էր ապրում—թէ նա մի մեծ գիւտ է անելու: Այս հիւանդոտ երեւակայութեան աղբիւրը այն ինքնավստահութիւնն էր, որ նա տածում էր զէպլի իր անձը. ինքը իր աչքին մի մեծութիւն էր թւում, որովհետեւ չընկալատողները նրան նոյնպէս մի մեծութիւն էին համարում. ինչպէս մօտիկ ազգականների, այնպէս էլ իր կնոջ և աղջկայ առաջ նա իբրեւ տղամարդ մի կատարելութիւն էր ներկայացնում, որովհետեւ այս միամիտների առաջ նա գիտէր իր դատարկութիւնը պօզիւ—նրա միակ շնորքն էր «ոտանաւորներ և ուրիշների մտքերը սիրուն կերպով արտասանել»: Իսկ մասնաւորապէս կանանց ոչ մի բանով հեշտ չէր գրաւել ինչքան այս առաւելութեամբ: Չը մոռանանք նկատել, որ սրա հետ միասին նա ունէր էլի մի առաւելութիւն՝ նոյնքան գրաւիչ և կանանց չըմանում յաջողութեան ճանապարհ հարթող—արտաքին գեղեցկութիւն:

Իր անգործունէութեամբ և ոչ այնքան նախանձելի բարեկեցութեամբ հանդերձ՝ Հիւլմարը իրան բաւական երջանիկ էր զգում: Նրան մեծ դոհունակութիւն էր պատճառում մանաւանդ այն հանգամանքը, որ «դատարկ սենեակը վարձուեց»—նրա մօտ բացի Գրէգէրսից ապրում էին նաև երկու ուրիշ մարդիկ՝ աստուածաբան Մօլլիգ, որ «միշտ հարբած էր» և բօիչիկ Բէլլինգ, Բայց նա անտեղեակ էր թէ այս «սենեակ վարձողը» ինչ դիտաւորութեամբ էր եկել իր մօտ և թէ ինչպէս կարճ ժամանակուայ ընթացքում նրա ընտանեկան երջանկութիւնը պէտք է վրդովուէր:

Հիւլմարի մօտն էր ապրում և նրա ծերունի հայրը՝ Էկդալ, որի անցեալի և դժբախտ ճակատագրի մասին մենք վե-

րեւը արդէն ակնարկեցինք, Իբրեւ նախկին զինուորական նա այժմ դարձեալ «որսորդութեամբ» էր պարապում, բայց սա իսկական որսորդութիւն չէր, այլ երախայկան մի խաղ: Վերնայարկի մի ողորմելի սենեակում նա Ծննդեան տօնի ծառերից մի փոքրիկ անտառ էր կառուցել, իսկ անտառի «բնակիչներն» էին մի քանի հաւեր, աղաւնիներ և ճագարներ: Բայց կենդանական այս փոքրիկ ընտանիքի ամենահետաքրքիր անդամն էր մի թեւաղուրկ վայրի բաղ, որին մի ժամանակ վիրաւորել էր կալուածատէր Վէրլէի որսորդական գնտալը և որը մի կերպ ազատուելով այժմ Հէդվիգի սեփականութիւնն էր կազմում: Եւ փոքրիկ Հէդվիգը պարծենում էր իր այս «սեփականութեամբ» ու մի առանձին խնամքով էր վերաբերում դէպի այդ կենդանին:

Ինչպէս նկատեցինք, Գրէգէրսի նպատակն էր լոյս սփռել Հիւլմարի ընտանեկան կեանքի վրայ, փարատել այն մթութիւնը, որ սքողուած էր նրա աչքերից և առաջնորդել նրան դէպի ճշմարտութեան ճանապարհը: Հէնց այս դիտաւորութեամբ էլ նա մուտք գործեց Հիւլմարի տունը: Եւ ահա ինչ ենք տեսնում—միևնոյն յարկի տակ՝ կեանքի փորձառութեամբ դեռ չը պատուաստուած իդէալիզմը և նոյն կեանքի անողոք ճնշման տակ կազմակերպուած իդէալիզմը դէմ առ դէմ կանգնած: Այս ներհակ սկզբունքները մարմնացած են երկու անձնաւորութիւնների մէջ—Գրէգէրս և դօկտօր Բէլլինգ, որոնք ներկայանում են իբրեւ մի-մի տարրեր աշխարհահայեացքի բեւեռներ: Առաջինը դեռ օգային բարձունքներումն է սաւառնում, հօր անվայել արարքներից զլուած, բայց ոչ հիասթափուած, իդէալիզմի խոնգավառութեամբ զինուած: Երկրորդը ճանաչում էր կեանքը իր անարկու ծանրութեամբ և անողոքութեամբ, նա ըմբռնում էր այն խոշոր և անխորտակելի անդունդը, որ գոյութիւն ունի կեանքի և իդէալիզմի վարդազոյն հեռանկարի մէջ: Ինչպէս շուտով կը տեսնենք, գործնականութեան փիլիսոփայութիւնն է, որ մարմնացած է այս տարօրինակ, բայց հետաքրքիր բժշկի մէջ: Սրանցից ամեն մէկը իր տեսակետից է ճանաչում և գնահատում Հիւլմարին: Գրէգէրսի կարծիքով նա մի ընտիր դաստիարակութիւն է ստացել՝ հետեւաբար «իդէալական պահանջը երբէք չէ կարող մոռացութեան տալը»—այն ինչ Բէլլինգի կարծիքով նա կրթուել է երկու «անպէտք, հիստերիկ օրիորդ մօրաքոյրերի ձեռքով», որոնք իբրեւ նրա «հոգեմայրեր» մեծ ապագայ էին գուշակում իրանց սանիկին:

Դրամայի ամբողջ ընթացքը անուղղակի կերպով այս երկու աշխարհահայեացքի ընդհարման պատմութիւնն է, որ և առաջնորդում է դէպի իդէալիստ Գրէգէրսի ցաւալի պարտու-

թիւնը—գաղափարականութեան անզօրութիւնը և միջակ մարդկանց ու գործնական աշխարհահայեացքի յաղթանակը:

Գրէգէրս փայլուն յոյսերով և մեծամեծ ակնկալութիւններով սկսում է իր «միսիան»—«Դու մի թունաւորուած ճահճի մէջ ես ընկել: Դու տառապում ես մի յամբընթաց հիւանդութեամբ և արդէն հասել ես մթութեան մէջ մեռնելու աստիճանին»—նկատում է նա իր միամիտ բարեկամին: Վերջապէս նա ուղղակի յայտնում է Հիւլմարին նրա կնոջ անցեալի մութ պատմութիւնը: Գրէգէրս կատարելապէս համոզուած էր, որ Հիւլմարը ներողամտութեամբ կը վերաբերուի դէպի իր կինը և կսկսէ նրա հետ ընտանեկան մի նոր կենակցութիւն՝ «ճամարտութեամբ և առանց որ և է գաղտնիքի»: Սակայն այս անփորձ իդէալիստին վիճակուած էր մի ողբերգական յուսալքութիւն: Զայրոյթից նա սկսում է անկանոն կեանք վարել և վճռում է նոյն իսկ հեռանալ իր կնոջ մօտից: Այս դեռ բաւական չէ՝ «էկզալեան անուան և արժանապատուութեան նախանձախնդիր» Հիւլմարը այժմ կասկածում է իր միակ աղջկայ՝ Հէդվիգի օրինաւոր ծագման մասին—այն Հէդվիգի, որ այնքան մաքուր և անկեղծ զգացմունքով սիրում էր իր հօրը: Բայց այս անմեղ, նորափթիթ և վերին աստիճանի զգայուն աղջիկը ամենաանողորմ կերպով պէտք է զոհուէր իր անարժան հօր քմահաճոյքներին: Հէդվիգը ոչ միայն այս վերջինի անհասկացողութեան զոհն է, այլ և մաքուր, անխաբար զգացմունքի և իսկական իդէալիզմի ողբերգական էմբլեման:

Հէդվիգ 14 տարեկան էր, հետեալաբար զանաւում էր իր մատաղ հասակի փոխանցիկ շրջանում, որ շատ «փափուկ է և վտանգաւոր» և երբ «ձայնը փոխւում է»: Այս վտանգաւոր շրջանի սիմբօլիքական արտայայտութիւնն այն է, որ ըստ իր մօր վկայութեան՝ նա սկսել էր խոհանոցում «կրակի հետ խաղալ»: Մայրը այս տեսակ խաղի առաջ կարող էր առնել, այն ինչ իսկական կրակի առկայծուելու և անակնկալ հրդեհի բռնկման մասին ոչ ոք հոգ չէր տանում. միայն հեռատես դօկտօր Բէլլինգն էր, որ նախզգում էր Հէդվիգի տխուր ճակատագիրը:

Այս զգայուն և խորաթափանց աղջիկը մեծ տխրութեամբ նկատելով, որ իր հայրը իրան այլ ևս չէ սիրում՝ իբրև գրաւական իր անփոփոխ զգացմունքի՝ պատրաստ է սպանել նոյն իսկ իր սիրած վայրի բաղին—այս «գարմանալի» կենդանուն, որին «ոչ ոք չէր ճանաչում և ոչ ոք չը դիտէր թէ որտեղից է դալիս», բայց որը իր առանձնութեան մէջ փոքրիկ Հէդվիգի քրոջ խնամատարութիւնն էր վայելում:

Վայրի բաղն սպանելու միտքը պատկանում էր Գրէգէր-

սին, որ Հիալմարի վրայ ազդելու և դառն յուսախաբութեան չենթարկուելու համար՝ ցանկանում էր այս վերջին միջոցն էլ գործ գնել: Իսկ Րէլլինգը, որ ճանաչում էր «անուղղելի» Հիալմարին՝ նախազգուշացնում է Գրէգէրսին և խորհուրդ է տալիս ի նկատի առնել և Հէդվիգի զգայնութիւնը: Սակայն վերջինս Գրէգէրսի ազդեցութեան ենթարկուած՝ յանուն պէպի իր հայրը տածած զգացմունքի՝ յանձն է առնում խոշոր զոհաբերութիւնը — քնդակը ձեռքին նա մտնում է ներքնասնկակը վայրի բաղին սպանելու: Բայց ահա այստեղ նա կողքի սենեակից լսում է Գրէգէրսի և իր հօր մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը, որ և անմիջապէս իր համար ճակատագրական պէտք է լինէր: Նա տեղեկանում է, որ իր հայրը ոչ միայն իրան այլևս չէ սիրում, բայց և չէ հաւատում իր սիրոյ և զգացմունքի անկեղծութեանը: Սակայն ամենաանտանելին Հէդվիգի համար այն էր, որ նա լսում է իր ծաղման մասին կասկածներ իր հօրից: Այս բոլորից յետոյ գիտալով Հէդվիգը իր ձեռքի գնդակով փոխանակ վայրի բաղին՝ իր սեփական կեանքին է վերջ տալիս — և այս հէնց այն բոլորին, երբ Հիալմարը հեղինական կերպով հարցնում էր — «... եթէ ուրիշները գալու լինէին և լիառատ ձեռներով առաջարկէին երախային (Հէդվիգին)՝ հեռացիր նրանից (հօրից), մեզ մօտ դու կը վայելես կեանքի հաճութեամբ — և եթէ ես ասէի — Հէդվիգ պատրաստ ես կեանքդ լինձ համար զոհելու (ծիծաղում է հեղինորէն)»: Այո, շատ շնորհակալ եմ, գիտեմ թէ ինչ պատասխան պէտք է ստանայի»:

Եւ խստասիրտ հայրը նոյն ակնթարթում «պատասխանն» ստանում է — կողքի սենեակից լսում է ատրճանակի ձայնը:

Գրէգէրս զգալով իր ծանր պատասխանատուութիւնը՝ մխիթարւում էր գոնէ նրանով, որ «Հէդվիգի մահը իզուր չէ անցնելու», որ իր «կեանքի նպատակը» պատկուելու է, որ «վիշտը բարձրացնելու է Հիալմարին»: Սակայն զօկտօր Րէլլինգը իրաւամբ պատասխանում է — «Մարդիկ սովորաբար բարձրանում են, երբ վշտով լի խմբւում են մի դիակի շուրջ. բայց գիտե՞ք դա մինչև երբ է տևելու»:

— «Միթէ դա մինչև կեանքի վերջը չէ տևելու» — հարցնում է միամիտ Գրիգէրսը:

— «Երեք քառորդ տարուց յետոյ փաբրիկ Հէդվիգը նրա (Հիալմարի) համար ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մի սիրուն պէկլամացիայի նիւթ»:

— Եւ այդ ասում էք Հիալմար էկզալի մասին»:

— «Մենք կը խօսենք դեռ՝ երբ նրա գերեզմանի վրայ թա-

ռամած կը լինի առաջին խոտը: Դուք կը լսէք դեռ թէ ինչպէս նա պիտի հեկեկայ «հայրական գրկից վաղաժամ խլուած զաւակի մասին...»:

—Եթէ դուք իրաւունք ունէք և ոչ թէ ես, այն ժամանակ կեանքը այլևս կեանքի գին չունի»:

Եւ յուսարեկ իդէալիստը գնում է իր ճակատագիրը վայելելու—«սեղանի վրայ տասերեքերորդը լինելու»:

Այս բնորոշ վերջաբանով կարծէք իդէալիզմի սնանկութիւնն է յայտարարուած: Այս սնանկութիւնը վաղուց պարզուած էր Ռէլինգի համար: Նա շատ լաւ էր ճանաչում այն «աստուածապատկերը», որի առաջ երգրագութեամբ էր Գրէգէրս: «Դուք մի հիւանդ մարդ էք»—նկատում է նա վերջինիս—«Եւ ձեր հիւանդութիւնը բարդ է. առաջին այն խիստ ճշմարտութեան տենդը և երկրորդ, որ աւելի վատթար է, մի պաշտամունքի խելագարութեամբ բռնուած՝ շարունակ երեւակայութեամբ էք ապրում. ձեր շրջապատից դուքս միշտ հիպոխոնքի մի առարկայ էք ուրոնում»:

—«Այդ առարկան ի հարկէ ես իմ շրջապատից դուքս պէտք է փնտռեմ»—պատասխանում է Գրէգէրս:

—Բայց դուք չափազանց սխալուած էք այն հրաշքների վերաբերմամբ, որոնք կարծում էք թէ տեսնում և լսում էք ձեր շուրջը: Դուք ձեր իդէալական պահանջով նորից մի խրճիթ էք մուտք գործել, այս տանը սակայն բայակայում են վնասող մարդիկ»:

—«Եթէ դուք Հիալմար Էկդալի մասին աւելի լաւ կարծիք չունէք, այն ժամանակ ինչ հաճոյք էք զգում շարունակ նրա հետ լինելուց»:

—Տէր Աստուած. ես պէտք է ակնածութեամբ նկատեմ, որ մի տեսակ բժիշկ եմ. այս պատճառով պէտք է հոգ տանեմ այն խեղճ հիւանդի մասին, որի հետ միևնոյն տանն եմ ապրում»:

—Ի՞նչ էք ասում. Հիալմար Էկդալ հիւանդ է»:

—Մարդիկ դժբախտաբար բոլորն էլ մի քիչ հիւանդ են:

—«Եւ ի՞նչ բուժիչ միջոց էք գործ դնում Հիալմարի համար»:

«Իմ սովորական միջոցը. ես հոգ եմ տանում նրա կենսաստուկութիւնը հաստատ պահել»:

—Կենսաստուկութիւն. թէ դուք է ես լաւ չը լսեցի»:

—Այո, ես ասացի կենսաստուկութիւն, որովհետեւ, տեսնում էք, կենսաստուկութիւնը մի գրաւիչ սկզբունք է»:

Եւ երբ Գրէգէրս խօսում է լէյտենանտ Վէրլէի որսորդա-

կան «իդէալներից»՝ այն ժամանակ դժկտոր Բէլլինգ ահա թէ ինչ է նկատում—«A propos, պարոն Վէրլէ, իզուր էք դործածում օտար խօսքը—«իդէալներ»։ չէ որ մենք ունենք նօրվէդա-կան սիրուն խօսքը—«ստույթիւններ»։—«Կարծում էք այս երկուսը միմեանց նման են»։—չուարած հարցնում է Գրէգէրս։

—Մօտաւորապէս այնպէս, ինչպէս տիֆը և բորբոսային ջերմը»։

—Պարոն բփիշկ, մինչև Հիալմարին չաղատեմ ձեր ձեռքերից՝ ես չեմ կարող ինձ հանգիստ դգալ»։

—Դա շատ աւելի վատ կը լինի քա համար։ Եթէ դուք խլեք մի միջակ մարդուց կենսաստութիւնը՝ այն ժամանակ խլած կը լինեք եւ քա բախտաւորութիւնը։

Այս վերջին խորիմաստ հրահանգի հետ, մի շարք ողբերգական փորձառութիւններից յետոյ, ակամայ հաշտուեց և Գրէգէրս, որի իդէալիզմը, վերացական յափշտակութիւնը հանդիպելով «միջակութեան» ապստամբին՝ ջախջախուեց։ Հիասթափութեան թախիծը ճակատին նա ստիպուած էր հրաժարուել ոչ միայն իր իդէալներից, այլ և կեանքից—տասերեքերորդ ճակատագրական թիւը նրան էր վիճակուել։ Այս հետեւանքն անխուսափելի էր, որովհետեւ, ինչպէս սրամիտ կերպով նկատում է կին գրող Լու Անդրէաս Սալօմէն, նա համոզուեց, որ միջակ մարդկանց մօտ «ճշմարտութիւնը անհրաժեշտ կերպով երեւան է գալիս իբրեւ մի աւազակ, որ միշտ աւելի է պահանջում քան թէ տալիս է»։ Իսկ ներկայ դէպքում պահանջը, ստանալիքը շատ ծանր էր, իսկ տուրքը համարեա ոչինչ։ Այս «ստանալիքներից», Գրէգէրսի իդէալիզմի զոհներից ամենաողբերգականը անշուշտ մատաղահաս Հէդվիգն է, այս տարաբախտ, անմեղ և վերին աստիճանի նրբազգած աղջիկը, որ շարունակ անհուն սէր և վստահութիւն էր տածում դէպի իր անարժան հայրը և որը սակայն իր «աչքերը պէտք է բաց անէր»՝ իսկոյն և յաւիտեան փակելու համար։ Վայրի բազը թշուառ Հէդվիգի սիմբօլիկական պատկերն է։ Ինչպէս կենդանիների փոքրիկ ընտանիքում՝ հաւերի, աղաւնիների և ճագարների մէջ այս վիրաւորուած կենդանին քաջ էր տալիս իր առանձնութեան օրերը, այնպէս էլ էլիպալի խայտառակ ընտանիքում Հէդվիգը մի վայրի բազ էր. միայն այն տարբերութեամբ, որ բազը թեւաղորկ լինելուց յետոյ շարունակում էր դեռ ապրել, իսկ Հէդվիգի հոգեկան գնդակահարութիւնը ճակատագրական էր, անվերականգնելի։ Անողորմ հայրը փչրել էր նրա զգայուն սիրտը, այդ պատճառով առանց մի ակնթարթ անգամ դանդաղելու պէտք է փչրուէր և նրա կեանքը։

Որ Գրէգէրսի պարտութիւնը, նրա տխուր հիասթափութիւնը իրէալիզմի անդօրութիւնն է արտայայտում—սա անհերքելի է: Սակայն միանգամայն սխալ կը լինէր մտածել, որ Իրսէն առհասարակ իրէալիզմի սնանկութիւնն է յայտարարում, չէ հաւատում գաղափարականութեան յաղթանակին: «Վայրի բաղի» մասլը բովանդակութիւնից այս տեսակ եզրակացութիւն հանել՝ նշանակում է բոլորովին խեղաթիւրել Իրսէնի ոգին: Մեծ դրամատուրգը այս ծանրաշունչ ստեղծագործութեամբ երբեք չը շեղուեց իր գաղափարապաշտ ուղղութիւնից, այլ հայկացքը դէպի իրականութեան հետանկարը յառած՝ մտալ, բայց ճշգրիտ գոյներով մի անգամ էլ նկարագրեց այն ընդհարումը, ուժեղ հակասութիւնը, որ դոյութիւն ունի կեանքի և իրէալի մէջ: Հիւլմարի կամ աւելի ճիշտ՝ Րէլլինգի անձնաւորութեամբ նա պատկերացնում է առօրեայ «միջակութիւնը» իր գաղափարամարտ ոյժով. իսկ Գրէգէրս Վէրլէն վերարտադրում է կեանքից կտրուած, իրականութեան հողից զուրկ իրէալիզմը, որը աւելի չուտ օգային է քան թէ առողջ, բովանդակալից: Այնպէս որ Իրսէն անուղղակի կերպով երևան է գալիս իբրև կենսունակ, գործնական իրէալիզմի քարոզիչ:

Թէ նրա հաւատքը զիպի իրէալիզմը անխախտ էր, սրա ապացոյցը այն այսպէս թէ այնպէս լաւատես տրամադրութեամբ համակուած գրաման, որ լոյս տեսաւ «Վայրի բաղից» յետոյ—«Րօսիէրսիօլ»:

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(Կը շարունակուի)

ՍՏ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱԲԷԼ ԱՐԲԵՊ.

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆԻՆ ^(*)

I

Նոյեմբերի 27-ին. 1858, Մոսկվա

Բանադէտ, ազգասէր բարեկամ

Աբէլ վարդապետ.

Ձեր գեղեցկախօս նամակը այս տարու ապրիլի 30 թուա-
կանից իւր ծրարով հանդերձ անկորուստ հասաւ ինձ և մեծ
ուրախութիւն պատճառեց ինձ որպէս մի քաղցր բարեկամա-

*) Յայտնի է, թէ ի՛նչ մեծ նշանակութիւն ունին նշանաւոր հաս-
տակական դործիչների մասնաւոր նամակները նրանց զործունէութեան
կամ կեանքի այս ու այն հանգամանքները պարզարանելու համար. հրա-
պարակալէս մարդ շատ անգամ գանաղան պատճառով անկարող է լի-
նում իր մտքերն արտայայտել այնպէս, ինչպէս մասնաւոր նամակում:
Մեր յայտնի հրապարակախօս Ստեփաննոս Նաղարեանցը ունէր ընդարձակ
նամակագրութիւն բազմաթիւ անձանց հետ, որոնցից շատերը նրա ժա-
մանակակից յայտնի հասարակական դործիչներ էին: Այդ նամակներից
մինչև այժմ հրատարակուած են 40—50 հատ ձևումայն հանդիսում (Թիֆ.
1896—1901), «Պատկանական եւ պատ. հանդիսում» (Մոսկ. 1883—1896),
պ. Ն. Շահազիզի «Նալբանդիանի կենսագրութեան» (Մոսկ. 1897) և
Արիստակէս արքեպիսկոպոս Սեդրակեանի «Յով. Կալ. Շանիս. կեն-
սագրութեան» մէջ (Ս. Պետեր, 1893): Այժմ մենք, լեզուն և ուղղա-
պրութիւնն անխորտակ պահելով, հրատարակում ենք Ս. Նաղարեանցի նա-
մակներից ութը հատ, որոնք մինչև այժմ, որչափ մեզ յայտնի է, ոչ մի
տեղ հրատարակուած չեն: Սրանք գրուած են Էջմիածնի միաբան ու-
սումնասէր Աբէլ վարդապետ և ապա արքեպիսկոպոս Մխիթարեանին, որ
Նաղարեանցի մտերիմ բարեկամներից մինն էր:

Սոյն նամակների բնագիրները գտնուած են մի տետրակում, որի
երեսն ունի հետեւեալ մակագրութիւնը—«Նամականիք գանաղան անձանց,
ուղղեալ առ Աբէլ Արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց»: Այս տետրակը պատ-
կանում է Սահակ վարդապետ Սմատունուն, որ բարեկամաբար թող տուեց
մեզ օգտուել նրանից:

Մխիթար վարդապետ

կան ողջունի ձայն դէպի մեր ազգային ձեռնարկութիւնը, որ է Հիւսիսստիայլի հրատարակումը: Եթէ մի կերպով ես ինքս չեմ կարող իմ անձը ձեր առաջեւ անդառապարտ կացուցանել իմ լռութեանս պատճառով, բայց միւս կերպով և ձեր և իմ համար աւելի շուտաւէտ է գրել Ձեզ այս միջոցիս, երբ դուք արդէն Հայաստանի հողի վերայ էք: Դուք հեշտ կ'իմաստասիրէք իմ ասածի խորհուրդը: Այժմ կարող են մեր ձեռքը և սիրտը աւելի ընտանեւոր մօտենալ միմեանց և հասկանալ միմեանց: Շատ բաներ կան այս բռնակցի գրելու ձեզ, մասնաւորապէս որ դուք այժմ այնքան մօտ էք էջմիածնու Սինհոգոսին, բայց մի փոքր պիտոյ է դեռ եւս սպասել մինչև հասունանան այդ բաները որ դեր եւս խակ և պղտոր դրութեան մէջ են. և Հիւսիսստիայլի հրատարակողը ունի այժմուս, թէպէտ զինուորված ու զրահաւորված, հանդէպ գնալու մի փոթորիկ. տեսանկէք խաւարը կը յաղթէ լուսին, թէ լոյսը խաւարին, միայն թէ մեր ազգի մարդիկը ունենային այնքան բարոյականութիւն և ազնիւ պատուասիրութիւն (*moralité et une noble ambition*), որ չկամէին պատերազմել իմ հետ բռնակալութեան ճանապարհներով, այլ պատուաւոր զէնքով. բայց պապականք ու Ասիացիք այս դործի մէջ միապէս սովոր են ընթանալ, ուր պակաս է պատուաւոր զէնքը որ միայն տեղիք ու հանդէս ունէր լիտերատուրայի մէջ, այնտեղ կամին գործ դնել մի կողմից բռնակալութիւն (*un despotisme brutal*), եթէ դեռ եւս չէք հասկանում իմ ասածը, գուցէ շուտով կը լսէք մեր բերանից: Բայց արթննալ կացէք և հսկեցէք իբրեւ բարեկամ և ձեր ազգի, իբրեւ պահապան հայկական լուսաւորութեան Սիօնի. թշնամին մօտեցել է, առէք և դուք ձեր զէնքը և ճշմարտութեան դրօշակը, և հանդէս եկեցէք: Պատերազմել պիտոյ է, և միաբանութեամբ, այնուհետեւ յաղթութիւնը կը լինի ձեր և մեր բաժին:

Ձայն կայ, որ ժողովուրդը աւելի բազմութեամբ կամենում է մասնակից լինել գալոց 1859 թուականի Հիւսիսստիայլին. թող և Ձեր հոգեւոր ուխտը յետ չը մնայ, այլ լուսաւորութեան տապանակի առաջեւ նախընթաց լինի ժողովրդին, բարի խրախոյս ու օրինակ լինի միւսերին: Այդ հարկաւոր է, մասնաւորապէս այս ներկայ միջոցիս: Ազգն ու եկեղեցին, ինչպէս դժբա մի են, թող նոյնպէս և զուգընթաց գտանվեն լուսաւորութեան և ազգասիրութեան հանդէսի մէջ: Ազգն ու եկեղեցին պիտոյ է ունենան մի հասարակաց օգուտ, ուրեմն թող և դործով պաշտեն ու յառաջ տանն այդ օգուտը:

Ձը կամիմ երկարացնել իմ նամակը, որովհետեւ Հիւսի-

ստփայլի 12 տետրակի տպագրական սրբազրութիւնը զրած է սեղանիս վերայ, և ժամը կէս զիշեր է:

Ուրեմն ողջունելով Ձեզ ամենայն յարգութեամբ, թող մաղթեմ և ձեզ և ինձ բարի զիշեր, բարի հանգիստ և բարի առաւօտ:

Ձեզ յարգող

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

II

Փետրվարի 11 ին. 1859

Մոսկվա

Մեծապատիւ ավգասէր բարեկամ

Աբէլ վարդապետ Մխիթարեանց.

Ձեր յարգելի նամակը անցեալ տարու դեկտ. 27 թուականից, երեք մասնակցութեան ծրարով (28 մ. 50 կոպ.) ստացայ անկորուստ իւր ժամանակին, և շտապում եմ այս նամակովս միամիտ կացուցանել ձեզ, որ ուղարկելի բաժինքը իւրեանց հասցէով կը հոգացվին իմ կողմից, երբ որ Հիւսիսափայլի ամատետտորակքը պատրաստ կը լինին: Առաջինը այս օրերուումս դուրս կելանէ տպագրական մամուլի տակից, և աւելի փառաւոր ու յատակ քան թէ անցեալ տարունը. բովանդակութիւնքը նոյնպէս արժանի մեր աղգային պարծանքին: Թող խնդան աջակողմանքը և տրտմին ու պատառվին ձախակողմանքը: Շատ սխալվում է մեր թշնամին, կամենալով յաղթահարել լուսաւորութեան յառաջագիմութիւնը. բայց մեք պիտոյ է առանձին գոհութեամբ աղօթենք առ Աստուած, ըստ որում մեր թշնամին աւելի օգտակար պիտի լինի մեզ քան թէ վնասակար: Դրանով շատ մտքեր ու սրտեր զարթած են և յատկապէս դէպ ի մեր կողմը. ճշմարտութիւնը սովոր է աճել և տարածվել հալածանքով միայն, և առանց մարտիրոսների աւրինին կարող չէր երբէք նոյն իսկ քրիստոնէութիւնը այնքան յաղթող հանդիսանալ և տիրապետել աշխարհին: Վաղուց գիտէի ևս և իմ բարեկամքը, որ մի փոթորիկ կը բարձրանայ պապական աբեղաների կողմից, որ եկաւորել էին դէպ ի մեզ. այդ բանը իսկոյն մարդարէացած է հոգիս, երբ այդ օրհնածը

ոսք կոխեց Ռուսաստանի հողի վերայ, պատճառ որ միշտ մըտածել եմ և մտածում եմ թէ մեք ու պապականքը, լինելով ամենեւին այլ ու միւս հոգու որդիք, երբեք կարող չենք խաղաղութեամբ ապրել միմեանց հետ և ինչպէս մարգարէացել էր հոգիս, կատարվեցաւ և ճշմարտութեամբ։ Ես և իմ բարեկամքը սուրը ձեռքերիս կանգնած ենք անշարժ ու հաստատ. թշնամին տեսանկու չէ մեր քամակը. ունի նա զօրութիւն, թող հանդէս գայ պատուաւոր ղէնքով և չափէ իւր զօրութիւնը մերի հետ. բայց պապականները սովոր չեն պատուաւոր ղէնքով գործ կատարել որովհետեւ չունին. նոցա ծանօթ է միայն բռնակալութեան ճանապարհը. Բայց հասարակաց կարծիքը. ահա մի դայթակղութեան քար, որ դժուար թէ կարողանային նոքա վերացնել մէջ տեղից։ Հայոց ազգը արդարեւ բաղկանում է ըստ մեծի մասին սոգէտ և դանդաղ մարդերից. բայց փառք Աստուծոյ, դորա մէջ կան և բանազէտ ու ճշմարտասէր մարդիկ, և սորանց խաբել ու մոլորեցնել մեր օրերումը անհնարին է. թէպէտ մեր թշնամին այլապէս է տեսանում բանը. Բայց թող տեսանէ, ինչպէս կամի, և մարդիկ և ժամանակը՝ դատախազ են և կը լինին նրան միշտ և հանապազ։

Յաւում եմ, որ Հիւսիսարիայի մասնակիցների թուի մէջ չէ և էջմիածնի Սիւնհոդոսը։ Իմ նամակը առ Սիւնհոդոսը և առ տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսը թէ ինչ հետեւանք է ունեցել, դեռ եւս ոչինչ չեմ լսում, յոյս ունիմ, որ շուտով մի բան լսեմ ձեզանից։ Մեր լուսաւոր բարեկամքը Պետերբուրգի մէջ անգործ չեն. ամենեւեմ, բացի մի քանի ողորմելի օբսկուրանտներից պաշտպան են ազգային օգտին և խօսքով և գործով. այս առաքինութիւնից թող յետ չմնայ և մեր լուսաւորչական աթոռի սուրբ ուխտը. այս հարկաւոր է նորա պարծանքի համար։

Սրբազան Մատթէոսին գրած եմ և ես ձեր դէպ ի այն տեղ փոխադրութեան մասին, հարկաւոր ծանօթաբանութեամբք իմ կողմից։ Չգիտեմ, արդեօք Սիւնհոդոսն կամի թէ ոչ, թոյլ տալ Հաշտարխանու վիճակաւորին գործ դնել եկեղեցական արծաթի տարեկան տոկոսիքը Հոգեւոր Սեմինարիայի համար. պատճառ, առանց օրինաւոր եկամուտքի կարելի չէ պահպանել Սեմինարիայի ծանկալի է, որ մի օր առաջ պարզվէր այդ բանը. և անհասկանալի է ինձ, թէ ինչ միւս աւելի օգտակար գործի վերայ կարելի էր պէտք ածել եկեղեցական դրամը. քան թէ եկեղեցական օգտի ու բարեկարգութեան համար, որ անկարելի

է առանց բարեկարգելու իմանալի եկեղեցին, կրթելու և դաս-
տիարակելու եկեղեցական պաշտօնեայք ազգի համար:

Հասուցանելով ձեզ իմ ազդեւոր. որ է

Его Высочордію

Степану Исаевичу

Назарьянцу

Г. статскому совѣтнику и кавалеру

На Черногрязкѣ, въ

Въ Москвѣ

собственномъ домѣ.

Մնամ Ձեր

Պատրաստական բարեկամ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

III

Մոսկվա. Մայիսի 11. 1859

Մեծապատիւ բարեկամ

Արէլ վարդապետ.

Ձեր նամակը անցեալ ամսի 10 թուականից ծրարով հան-
դերձ ստացայ անկորուստ եւ շտապում եմ յայտնել Ձեզ իմ առ
ի սրտէ շնորհակալութիւնը, որ գոնեայ մի անձն, հոգեւորների
կարգից կամէր պաշտպան դուրս գալ ճշմարտութեան, մինչ,
որպէս եղած է մինչև օրս, դորա և ազգի թշնամիք եղած են
միշտ, ի հարկէ տգիտութեան և վայրենաբարոյութեան պատ-
ճառով, մեր հոգեւորները: Ձեր ծրարն իսկոյն ուղարկեցի դէպի
Պետերբուրգ ցենսուրային, ամենեին անվտիտի թողնելով լե-
զուն և ոճը, ինչպէս պատուիրած էիք, բայց մեծ խնդիրը այն
է, որ ես սաստիկ տարակուսանք ունիմ այդ գրուածի տպա-
գրութեան թոյլտուութենի մասին, պատճառ, մի նմանապիսի
շատ գեղեցիկ պատասխանատուութիւն պ. Նալբանդեանի գրչից
և կողմից ընդգէմ Պալասանեանին, այս օրերումս յետ դարձուց
ինձ ցենսուրեան կոմիտէտը, պահանջելով որ ուսեսերէն թարգ-
մանած դորան ուղարկէի նորան. ըստ որում այլապէս կարող
չէր ցենսուրեան կոմիտէտը վճռել գրչագրի տպագրութիւնը:
Ասել է, թէ անկարելի էր մեզ պաշտպանել մեզ, երբ որ մի-
սերը գազանաբար յարձակվում էին մեր վերայ: Եւ Նալբան-
դեանցի գրուածը լինելով մի մեծապարունակ ճառ, համարեա
թէ հինգ քեց քալած, անկարելի էր ինձ ձեռնամուկ լինել այդ

գործի ուսանելն թարգմանութեանը, որ պիտոյ է յափշտակէր ձեռքիցս մի ամիս ժամանակ և ամենին խառնակէր իմ գործակատարութեան ընթացքը: Հեղինակը լինելով այժմուս Թէմզի վերայ Լօնդօնումը, յետ ուղարկեցի նորան իւր գրուածը, խնդրելով տպել նորան Արեւմուտք օրագրի մէջ որ Փարիզումը հրատարակվում է պ. Ոսկանեանցի ձեռքով: Այդ օրագրի մարտ ամսի համարը կ'ուղարկեմ Ձեզ շուտով Թիֆլիզի վերայով, ուր կարող էք տեսնել մեր պատուելի Այվազեանի բոլոր դարանագործութեան հանդէսը, և իմաստասիրել իսկոյն, որ այդ մարդը մի հին փորձառու զինուոր է պապական խաւարի դրօշակի տակ. և նորա արարքը ընդգէմ մեր են միայն շարունակութիւնն նոյն ընթացքի, որ նա ունեցել է Փարիզի մէջ հայերի հետ, բայց այն զանազանութեամբ, որ այժմուս բռնակալական հոգին փրանսիական կառավարութեան յաջողութիւն է տուել նորան, բայց Ռուսաստանի առողջամիտ ազատութիւնը դպրութեան հանդէսի մէջ կարող չէր այն շնորհը գրկել մեր ուսանայ հեղինակներէ, ինչ շնորհ վայելում են ընդհանրապէս բուն ուսնազդի հեղինակքը: Օրէնքը մի է. և այն է օրէնք, ինչ որ հարկի տակ է կացուցանում ամենայն անձն, առանց բացառութեան: Բայց այժմուս ֆրանսիան բարոյական նեխութեան մէջ է, ինչպէս իր տեղեկանալ մեր գրուածից «Փարիզեան հասարակութիւնքը և Փարիզեան կանայք» 4 համարի մէջ, որ արդէն արձակված է դէպ ի ձեզ: Ինչ որ մեր պատուելին փորձել է և յառաջ է տարել Փարիզի մէջ, նոյն բանը փորձեց և Ռուսաստանի մէջ, բայց մինչև այժմ յառաջ տանել տկարանում է և խայտառակվեցան արդէն նորա զարանագործութեան մեքենայքը: Փառք և պատիւ Ռուսաստանի և նրա հպատակ հայերի ողջմտութեանը: Եւ Հիւսիսսփայլը յառաջ է գնում առաջատաները պարզած և թիակներովը ձեղքելով ալիքները: Ինչ որ կարելի է խօսքի գորութեամբ և թոյլ տուած ազատութեամբ կատարել, կատարել է մինչև այժմ Հիւսիսսփայլը, և կը կատարէ այսուհետև, միայն թէ կամէր հայկական հասարակութեանը ձեռնտու լինել հրատարակողին աշխատութեամբ և արծաթով:

Շատ ուրախ եմ որ մեր վարդապետների մէջ գտնվում են մարդիկ, որ ունենին սիրտ և հոգի զգալ և ճանաչել և պաշտպանել ճշմարտութիւնը. բայց թէ ո՞վ էին այդ արժանապատիւ անձինքը, չէք գրում ինձ յատկապէս, որ կարողանայի գրել նոցա. ուրեմն այս բոլորիս կարող եմ միայն ձեր միջնորդութեամբ բարեկամական ողջունի համբոյր ուղարկել նոցա, և յանձնել նոցա անտեսութեանը ոչ իմ գործը, այլ ճշմարտութեան գործը և Աւետարանի սպասաւորութիւնը, որ պարտա-

կանութիւնն է ամենայն մարդու, հոգևորի ևս առաւել քան թէ մարմնաւորի: Խնդրում եմ միայն աւանդել այդ արժանապատիւ եղբարցը ի Քրիստոս, իմ հոգուս կտակը որ այսպէս է. թող քաջութեամբ գոտեւորին դոքա իւրեանց մէջքը: Թող զրահաւորեն իւրեանց բազուկը ճշմարտութեան վահանով, թող աներկիւղ ասպարէզ մտանեն, պատերազմելու խաւարի սպասուոր զինուորներին հետ. թող վերջապէս հասկանան, որ մեր կեանքը պատերազմ է ոչ թէ ունայն աշխարհական բաների պատճառով, այլ լուսաւորութիւն, ճշմարտութիւն, ազգ ու եկեղեցի յառաջագէտ կոչուցանելու, և ինչքան շատ աշխատելու և քրտնելու էր մեր մէջ ամեն մինը, այնքան ևս մեծ և հոյակապ ասվելու է նորա վաստակը մարդկութեան այգևատանի մէջ: Ասացէք այդ արժանապատիւ վարդապետներին իմ անունով, ասացէք ոչ թէ լեզուով միայն, այլ և հոգով և սրտով, թէ մեր ժամանակը պատերազմ է և կարօտ է անձնադիր նահատակների, ով տղամարդ է, ով զգուս է իւր մէջ այրակոն հոգի, որի համար զեռ ևս կենդանի է հայրենիք ասած բանը, թող ժողովէ և ամբողջ է իւր զօրութիւնքը հանդէս մտանելու և վճռաբար դորձ կատարելու, ամենևին անխտիր, անզգայ մնալ անկարելի է. հարկաւոր է կուսակցութիւն կամ աշակողմեան կամ ձախակողմեան դասի հետ. լինել ոչ այս և ոչ այն, ոչ միս և ոչ ձուկն, ինչպէս ասում է առածը, կորուստ կը բերէ մեզ, ինչպէս մինչև այժմ բերել է բազում մասնով և օրինակով: Հայրենասիրական եղբայրսիրութիւն հիմնեալ առաքինութեան և ճշմարտութեան զաղափարների վերայ—անհամեր զրօշակը, որի հովանաւորութեան ներքոյ պարտական ենք մեք ամենեքեան պատերազմել և յաղթել, կամ, եթէ սնկարելի է յաղթութիւնը, քաջութեամբը, սուրը ձեռքին, արժանապէս դուրս փչել մեր հոգին:

Շատ ցաւելի եղաւ մեզ—այս խօսքը ասում եմ մեծարանքի պատճառով, ըստ որում կարող եմ ես և արհամարհել—որ Ղուկաս արքեպիսկոպոս տեղակալը այնքան նամակներ ստանալով ինձանից, ոչ մինին մինչև այժմ պատասխան չէ տուել: Իմ գրածքը հասարակ ու թեթեւ բաներ չէին, այլ ազգային, եկեղեցական և մեծակշիւ. միթէ այդպէս արժան էր նորան ընթանալ իմ հետ այնպիսի ժամանակում, ուր հարկ էր, և պահանջում էր նորա արժանաւորութիւնը որ ասէ իւր վճռողական կարծիքը, կամ հաստատութիւն տայ ինձ կամ թէ թուլացնէ իմ ջիւերը: Բայց ոչ. պատուելի ծերունին աւելի լաւ համարեց լուրթեամբ պատասխանել այն տեղ, ուր հարկաւոր էր

խօսք և յայտնաբարբառ խօսք: Ձեմ հաւան դորան և ոչ ևս գովասանող: Բայց դուք է ունին դոքա իւրեանց ասիական պատճառը լուռ մնալու միշտ և անօգուտ կրօնաւորականութեամբ համբերելու անհամբերելի ազգային ազէտքների, որ և այդ լուռութեամբը ոչ թէ բժշկվիլ կարող են, այլ միայն ևս առաւել ճարակվիլ և ծովանալ. դա ընդունելի չէ ինձ:

Սրբազան Մատթէոս մեր հայրական բարեկամը, կարծեմ, այժմուս պիտոյ է լինի ձեր մօտ: Խնդրեմ ողջունել Նորա Սրբազնութիւնը իմ կողմից և մատուցանել նորան իմ չնորհակալութիւնը նորա նամակի և ծրարի մասին անցեալ Ապրիլին 22 թուականից:

Ողջունելով Ձեզ և բոլոր ձեր ազգասէր բարեկամքը,
Մնամ

Ձեր միշտ հարազատ
եղբայրակից Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

IV

Պատուական բարեկամ
Հարէլ վարդապետ.

Ձեր յարգելի նամակը ասրիլի 18 թուականից հանդերձ 9^{1/2} ման. ծրարով անկորուստ ստացայ և շտապում եմ պատասխանել Ձեզ, իսկոյն և անյապաղ, որ մի փոքր ջերմանայ մեր մէջ գրաւոր հաղորդակցութիւնը և ճանապարհ բանայ մեզ աւելի բարւոք ճանաչելու միմեանց սիրտը և հոգին: Եւ այս հարկաւոր է մեզ հայերիս մէջ մանաւանդ, միտ զնելով մեր վայրենացեալ դրութեանը:

Յաւեցաւ սիրտս այն մեռեալ հոգիների վերայ, որոնց մասին գրած էիք ինձ. բայց Ս. մինչեւ այն աստիճան թշուառ ազքատութիւնը կամ անարգ ժլատութիւնը այն հանդէսի մէջ, ուր խօսք էր ազգային լուսաւորութեան վերայ, ուղիղը ասեմ, զգուսնք բերեց իմ վերայ, և այդպիսի մեռեալ հոգիքը պիտոյ է օրինակ ու առաջնորդ լինին ազգի համար. ուրեմն ուղիղ են իմ բոլոր ասածը ու գրածները մեր աբեղաների համար. և ահա այդ է ողբալի պատճառը, որ հայերի մէջ կարող է մի վատթար Այվազեան դուրս գալ, որպէս թէ մի անապատի մէջ ամենայն ձայն և թնդիւն և շաղփաղփանք կարելի էր անպատիժ դուրս ժայթքել բերանից: Վայ դոցա:

Ձեր ուղարկած ճառը ընդդէմ Բալասանեանցին իսկոյն ուղարկեցի քննողական ատեանը, բայց չուտով յետ դարձուցին ինձ ասելով, թէ նա առանց ոռուսերէն թարգմանութեանը չը կամի վճռահատել հայերէն տպագրութիւնը, ըստ որում ճառը վերաբերում էր Նախիջևանու եկեղեցական արծաթին: Անցեալ նամակումս գրեցի Ձեզ արդէն իմ տարակուսանքս այս մասին, և այնպէս ճշմարտվեցաւ: Բայց որովհետեւ փոքրիկ բան էր Ձեր ճառը, ևս յանձն առայ իսկոյն թարգմանել նորան և կրկին ուղարկել քննողական ատենին: Տեսանենք ինչո՞վ կը վերջանայ գործը. արդեօք դուք աւելի բազդաւոր կը լինիք թէ մեր Մ. Նալբանդեանցը: Սրա ուր լինելը գրած եմ Ձեզ արդէն. այսինքն Անգլիայում: Յոյս ունեմ, որ նա իր գեղեցիկ և զօրաւոր ճառը չուտով կը տպէ մի այլ տեղ, և մենք կը կարդանք դորան ուր և իցէ տպագրած: Այս բանը գրեցի Միքայէլի հոգու վերայ:

Հիւսիսափայլի 5 համարը այս օրերումս ճանապարհ կը ձգվի, ցաւելի է միայն որ այնպիսի գրութեանքի պատճառով, որպիսի Ձերն ու Նալբանդեանցինն էին մինչեւ այժմ յետադան, թէպէտ և ամենեւին անօգուտ. և եթէ քննողական ատեանը Պետերբուրգի թոյլ տայ տպել Ձեր գրութեանը, կը տպվի ու կը հրատարակվի դա Յունիսի տետրակի մէջ, ըստ որում Մայիսինը եղրափակված է արդէն: Ահա իմ տառապանքս, որ արագաՎազ գրչով ծանուցանեմ Ձեզ, և ինչո՞ւ այդպէս է մեր գործի ընթացքը, կամի՞ք գիտել. ահա ասեմ ձեզ, որովհետեւ ճշմարտութեան բերանը փոքրաթիւ են, և Հայոց ազգը մինչեւ այժմ անասունի պէս լուռ ու մունջ է մնացել. ինչ բեռն որ զրկ են նորա վերայ, համբերելով և բթամտաբար համբերելով տարել է, և այժմ ևս այնպէս է չարժւում տեղից որպէս մի դանդաղ և ամենածանրաշարժ փիլ, թէպէտ այլապէս կը պահանջէ: մեր վաղուդ ժամանակը: Ինչո՞ւ պիտոյ է Հայերը ունենային Ռուսաստանի մէջ մի հաս Հիւսիսափայլ, սպասաւորող առաքելութեան և ճշմարտութեան բանին. նոքա կարող էին ունենալ մի այնպիսի օրագիր շատ տեղ, բայց ինչ եմ ասում, մինը ևս հազիւ թէ կարող է յառաջ ընթանալ, սղգի և նորա արեւդաների, ագէտ և հոգեմեռ ու հոգեմեռոյց տրեղանների հազար տեսակ դարանագործութեամբը: Ձեզ յայտնի պիտոյ է լինին Սարգիս Զալալեանի և Այվաղեանի ընթացքը, նոյա խաչակիր պատերազմախառնութիւնը ընդդէմ իմ բոլոր վաստակներին, թէ գրով, թէ բերանով և թէ քարոզութեամբ: Դուք պիտոյ է շատ բան մօտից աւելի լաւ իմանաք, քան թէ հեռուից: Այս բաներս հիւ կամի ձեզանից հասկացնել նորընտիր կաթողիկոսին, կամ

Թէ ամենեւին արժան էր այդպէս ընթանալ ընդդէմ աղգային գիտնական հեղինակներին, և թոյլ տալ, որ մի տգէտ և լիրք քահանայ իր փախածներով ապականէր դոյս պատիւը:

Ես չգիտեմ թէ ինչ պիտոյ է լինի Ձեր և մեր վերջը այսպիսի հանգամանքների մէջ. այն հոգը, որի վերայ պիտոյ էր մեզ ոտք ամրացնել և դորձ գործել, չկայ դեռ ես. մեր վարած ու ցանածը ամեն օր ապականում են չար աղուէսները և որոմնացանքը, խնդրեմ մտածել այս ինդրի վերայ և խորհրդակցել մեր բարեկամների և ձայն տալ շուտով: Ես իմ գործս կը կատարեմ, ինչքան որ կարող եմ. յետ մի մնաք և դուք. ձեր կեանքի ամեն մի օրը վաստակեցէք արժանապէս և այրաբար. մի մոռացէք որ կայ մի գալոց ժամանակ, և անաչառ դատաւորներ արդար կչոով հատուցանելու են ձեզ և մեզ, միտ դնելով մեր գործերին:

Խնդրեմ շուտով ուղարկել ինձ Ձեր «Անուշաւան» անունով գրուածը, որ տպագրել հոգամ Հիւսիսափայլի մէջ, որ աւելի ձեռնտու կը լինէր ձեզ, քան թէ առանձին տպել. միայն թէ լեզուն և խօսելու ոճը լինէր ոչ տաճկաստանի հայերէն, այլ փոքր ի շատէ յստակ, և Հիւսիսափայլի բարբառին մօտաւոր. այս տեղ խօսքը ձեր յատուկ հեղինակական առանձնութեան վերայ չէ, որ միշտ մնալու է անմերձեանի, այլ ընդհանուրի վերայ: Եւ այս մասին ի հարկէ կարող չեմ դուրի Տաճկաստանի հայոց բարբառը, որ տաճկերէն է աւելի, քան թէ հայերէն, ամենեւին միացրած և անչնչայրած տաճկական լեզուի հոգու մամուլի տակ:

Եթէ կամէիք ձեր «Անուշաւանը» դուցէ թէ գրած Տաճկաստանի բարբառով, տպել առանձնապէս, և կամիք գիտել թէ որքան ծախքի կարօտ էր տպագրութիւնը, հաշուելով 5 թերթի և 1000 օրինակի վերայ, այս է ահա հաշիւը.

Թուղթ . . .	պրակը $3\frac{1}{2}$ ման.	=	38 մ. 50 կոպ.
Տպագրութիւն .	թերթը 14 »	=	70 մ.
Պատեան . . .	մի պրակ. 8 »	=	8 մ.
Կաղմարարի կիսակաղմ ամրացնելու ամեն մի տետրակին 5 կոպ.		}	= 25 մ.

Ուրեմն = 141 մ. 50 կոպ.

Խնդրեմ ողջունել ինձանից շատ և շատ իմ հոգեհարազատ Հայր և բարեկամ Մատթէոս Սրբազանը եւ ասել նորան իմ անունով, որ յանձնում եմ Ձեզ նորա հայրական սիրուն և հովանաւորութեանը և քաջայոյս եմ, որ դուք ամենայն ջանք

գործ կը դնէք պիտանի կայուցանել ձեր անձը թէ Սրբազանին և թէ մեր տառապեալ ազգին Հաշտարխանու մէջ:

Մայիսի 27-ին 1859.

Մոսկվայի մէջ

Յարգանօք

Ձեր

պատրաստակամ բարեկամ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

Վ

Մեծապատիւ բարեպաշտ բարեկամ

Արեւի վարդապետ Մխիթարեանց.

Այս նոյեմբերի 2 թուականից արձակած յարգելի նամակդ ստացայ, որի մէջ գանգատաւոր էք իմ անխոյժութեան վերայ զանազան պատճառներով: Ուրախ եմ, որ կարող եմ թէ այդ դանգաւանքը, և թէ դոցա պատճառքը ամենեւին անտեղի կայուցանել: Նախ և առաջ Ձեր գրուածի մասին ընդդէմ Բալասանեանցին, որ արդարեւ խոստացել էի տպել յուլիսի Հիւսիսսփայլի մէջ—բայց այն պայմանով որ ցենսօրը, այսինքն տպելի գրուածքների գատաքննողը թոյլ տայ. և արդարեւ տպած կը լինէի անպատճառ, եթէ իմ բաղձանքս կատարվէր, այսինքն թոյլ տար ցենսօրը Բայց իմ բոլոր աշխատութիւնքը, կրկին և դարձեալ, առանց թարգմանութեան և թարգմանութեամբ հանդերձ ուղարկելու ձեր գրուածը զէպի Պետերբուրգ անպտուղ մնացին, և դա յետ դարձուցվեցաւ ինձ և ուսներէն թարգմանութեամբ: Վերջերումս ձեր գրչագիրը ընկաւ Միքայէլի ձեռք, որ և մնում է մինչև օրս. եթէ կամիք, կարող էք ստանալ: Ահա մեզ իմ փութաւորութեան բայց ոչ անխոյժութեան ապացոյցը: Այժմ ձեր Անուշաւանի մասին, զրան վաղուց ուղարկած եմ ցենսուրային քննելու, ուստի և վերադարձել է, թոյլտուութեամբ տպելու, ինչպէս կը տեսանէք մի օր. բայց տպել մինչեւ այժմ անկարելի եղաւ, պատճառ այն ուստաց տպարանը, ուր գտնուում է Հիւսիսսփայլը, հաղիւ հաղիւ կարողանում է ներկայումս պատրաստել ամսու մէջ 5 թերթ. և Հաղարեանց տպարանում ինձ ախորժելի չէր գործ կատարել: Գանի որ մեր հայոց գրաչարը (Յովհաննէս Տէր-Սերբաճապետեան) այս տեղ էր, ևս չստացայ ձեր գրչագիրը, որ նա մի քանի շաբաթի մէջ կլանէր շարելով, բայց յետոյ,

երբ այդ օրհնածը, որ Հիւսիսափայլի արծաթով բերած էր Պետերբուրգից, մեղ թողեց երեսի վերայ և վազեց դէպի Այվազեանը Թէոդոսիա, այնուհետեւ անկարելի էր ոռւս գրաչարին պարագել այդպիսի երկրորդական աշխատութիւններ, մանաւանդ որ Հիւսիսափայլը անգամ կարող չէր յառաջ տանել օրինաւոր կերպով, և դա եւս յետ է մնացել քանի մի ամիսներով: Ես չեմ ներում ինձ ոչինչ դատողութիւն գործել ձեր գրուածի վերայ. դորան կարող էք միշտ տպել, ուր և կամիք և ինչպէս կամիք, այդ ձեր խոհականութեան կամքն է: Եթէ հաճոյ է ձեզ, կարելի է դեռ եւս տիպ տալ նորան Լազարեան տպարանի մէջ, և ես կը հոգայի ձեր համար սրբագրութիւնը և այլ պատրաստութիւնք: Միայն հարկաւոր չէր ձեզ յարակցութեան պատճառ տալ ինձ պարոն Մալէնցովի հետ, ասելով թէ նորանից կը ստանայի կամ թէ պահանջելու էի տպագրութեան ծախքը. այդ անպատշաճ է ինձ, մանաւանդ որ նորա նամակը շատ անախորժ թուեցաւ ինձ, համարելով և քարոզելով իւր անձը ազգասէր, որովհետեւ 8 մանէթ գործ էր դրած Հիւսիսափայլը ստանալու համար: Ծախքը տպագրութեան հաշուելով վեց թերթի վրայ և 1000 օրինակի պատենով և կազմապնդութեամբ կը հասանին մինչեւ 230 մանէթ. իմ սրբագրութիւնը և հոգաբարձութիւնը ձեզ բարեկամական առ ի սրտէ յօժարակամ նուէր: Եթէ կամիք այսպէս ընթանալ և տպել ձեր գործը, ուրեմն կարող էք ուղարկել դուք յասկապէս արծաթը և յառաջ տանել ձեր խորհուրդը: Ես կարող էի խնդրել Լազարեանց տպարանում ամենայն ջանք գործ դնել և աւարտել տպագրութիւնը մինչեւ գալոց տարու. Յունվարի վերջը, եթէ հաճոյ է ձեզ, և կարծեմ թէ պիտոյ է հաճոյ լինի Ձեզ, պատճառ, որ կարելի էր այնպէս ստակ և վայելուչ տպել, ինչպէս Մոսկովայի մէջ: Թիֆլիզի աղտոտ ու տղմոտ օդովը յայտնի է, ձեր էջմիածնի տպարանը—աւազ—անդործ: Ուրեմն խնդրեմ գրել ինձ անյապազ, թէ ինչպէս ջանկալի է ձեզ, եթէ ամենեւին անհաճոյ է ձեզ տպել Մոսկովայում, այնուհետեւ կը վերադարձուցանեմ ձեզ ձեր զրչագիրը:

Ձեր գրած լուրերը ինձ ամենեւին հին էին. ևս դորանց վաղուց լսած էի: Այվազեանի չեպիսկոսանալը և անտես լինելը մեր Հայրապետից ո՛վ չգիտէ. իմ տեղեկութիւնս այդ լուրերին համարեալ թէ ամենեւին ընթացակից են եղած նորա ճանապարհորդութեանը Թիֆլիզից էջմիածին և էջմիածնից դէպի Թիֆլիզ և Թէոդոսիա: Մատթէոս սրբազանը դրած էր ինձ վաղիկավկապից նամակ, մի թեթեւ նամակ, յայտնելով որ բերել է իւր հետ էջմիածնից երկու վարդապետի Մկրտիչ Բարա-

միանց և Սիմէօն Մուշեղեան, ըստ որում Նորին Վեհափառութիւնը չէ հասնել արձակել ձեզ, այլ պահել իւր մօտ որպէս դպիր։ Բայց ձեր դրածից պիտոյ է իմաստասիրել այլ բան։ Ուրախ եմ, որ իմ բարեկամութիւնը ազատ է ամենայն կաշառանքից և կարող էր դատել անաշտապէս, միայն թէ յայտնի լինէին ինձ Մատթէոսի խորհուրդները։ Ի հարկէ Ձեզ ևս շատ փոքր եմ ճանաչում, և ձեր մինչև այժմ գրուածներէից դատելով Ձեզ, ունէի չատ բան ասելու ձեզ։ Բայց իմ սովորութիւնից արտաքոյ բան է ասել ճշմարիտը մի այլ մարդու, քան թէ իմ մտեւրիմ բարեկամիս, որ ստացել էր իմ վստահութիւնը և կարող էր մարսել իւր ստամոքսի մէջ իմ բարեկամական կծուութիւնքը և դառնութիւնքը։ Խնդրեմ ներել իմ գուցէ թէ այլանդակ խօսակցութեանս ձեր հետ, բայց ևս շատ յարգում եմ բարեկամութիւնը, քան թէ կարող էի քաղցրախօս լինել աղաւաղելով ճշմարտութիւնը, և այդպէս քանդելով բարեկամութեան հիմքը։

Ինչ որ դրած էիք ինձ մեր վեհափառիւ տիրոջ մասին, այդ ևս վաղուց յայտնի է եղած ինձ արդէն այս միջոցից, երբ նա դեռ ևս Տաճկաստանումն էր և ունէր ձեռքումը իմ գրուածքը։ Բայց ոչ այն ստաճին և ոչ այդ, որպէս թէ նոր լուրերի վերայ կամիմ ևս մի բան հիմնել, գոքա աւագ են իմ համար։ Ինձ ապացոյց չեն գոքա, մեր ժամանակը պահանջում է գործ, գործ և ոչ լոկ խօսք ու զրոյց։ Նա արդէն վաղուց դրած եմ մի մասնաւոր մեծախորհուրդ նամակ Նորին Վեհափառութեանը, բայց մինչև այժմ վեհափառ տէրը արժան չէ համարել իւր վեհափառ քաղաքավարութեան պարտիքը լցուցանելու զէպ ի ինձ մի քանի տողերով։ Նա գրել եմ այն հոյակապ ճառը Հիւսիսախալի մէջ, այնքան պատուելով և մեծարելով Նորին Սրբութիւնը, այնքան զեղեցիկ յոյսեր և ակնկալութիւնք նորանից, որպէս աղգի սրտի թարգման, հրատարակելով բոլոր ազգի մէջ, բայց Սրբազնակատար Հայրապետը մինչև այժմ ժամանակ չէ գտել մատուցանելու ինձ իւր պարտական շնորհակալութիւնը, որպէս մի խելացի մտածող մարդ, մի խելացի մտածող մարդու։ Նւ ինչ էք կարծում Դուք, պատուական վարդապետ, որպէս են բարոյական յարակցութիւնքը մարդերի մէջ։ Գիտէ՞ք դուք, որ բարոյականութիւնը զուգաւորում է քաղաքացին նոյն իսկ հրամայող թաղաւորի և կայսրի յետ, և այդ տեղ պիտոյ է պահվի նոյնպէս կարգ ու օրէնք։ Բայց արհամարհութիւնը մի անտեղի բան է և խելքի պակասութիւն։

Այս բոլորիս Այվալի եղբայրը Պետերբուրգումն է, որ գործ կատարէ իւր սիրելի եղբօր համար, այսինքն զիարդ և իցէ հը-

նարաւորութիւն գտանելու եպիսկոպոսայնել նորան. այսպէս են խօսում լուրքը: Այս և սոյն բոլէիս Պետերբուրգումն է և Նալբանդեանդը, որին շուտով կը հասուցանեմ ձեր բարեկամական ողջոյնը: Հիւսիսափայլը շուտով կ'աւարտէ իւր այս տարու ասպարէզը, որովհետեւ երկու ամսատետրակքը տպւում են միասին (մի և նոյն միջոցում), և մեծ նեղութեան մէջ եմ ամենայն կողմից յապաղանք և յետաձգութիւնք տեսանելով: Հիւսիսափայլի գալոց տարումը յառաջտարութեան մասին եղել է արդէն ծանուցումն, բայց դեռ անյայտ է ինձ, թէ ինչպէս լինելու էր դորա ընթացքը. կամ ուղիղ ևս ասել յայտնի է ինձ արդէն յառաջուց և շատ յայտնի, մանաւանդ որ ամենայն մարդ մեր մէջ ազգասէր է առանց գործ կատարելու. նա որ պիտոյ է լինէր մեր առաջին պաշտպանը և օգնականը և յառաջ տանողը, մեր լուսաւորութեան պարագլուխը, ըստ որում կարողութիւն ունի ձեռքումը, պատասխանում է մեզ միայն իւր անգործ լռութեամբ, շատ շատ, չլինասելով մեզ բռնակալաբար: Եւ այդ մեծ շնորհ է մի այնպիսի ազգի մէջ, որի մէջ գրել է մեզ Նախախնամութիւնը, գուցէ իւր երկնային իմաստութեամբ կամելով ևս առաւել պայծառայնել մեր պարծանքը յետոյ գալոց օրերի մէջ:

Ահա տեսանում էք, որ ոչ թէ միայն կամիմ ձեզանից լսել, այլև ակործելով տալիս եմ ձեզ լսելու ինձանից: Բայց ևս կարծում էի մինչև այժմ, որ բաւական էր իմ գրչի բաղմամասնեայ խօսուածքը մեր ալգին, առանց մասնաւորապէս խօսելու իմ առանձին բարեկամների հետ, մանաւանդ որ սոքա վաղուց խնդրած էին ինձանից չգրել նոցա յաճախ, ըստ որում բաւական արդէն գրում էի ընդհանուրի համար, և սորանից գողանալ թանկագին ժամերը մասնաւորի համար, անտեղի էր:

Յանկանալով Ձեզ ողջ լինել հագով և մարմնով

Մնամ

Ձեզ յարգող և բարեացակամ

Նոյեմբերի 19. 1859

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

Մոսկւա

VI

Մարտի 7 ին. 1860. Մոսկվա.

Ազնիւ բարեկամ.

Ի հարկէ Դուք շատ կը զարմանաք, որ մինչև այժմ ոչինչ նամակ չունիք ինձանից. բայց այդ զարմանքը խնդիրն կը բացատրուի, եթէ տեսնեմ Ձեզ, որ մի անարդ ազգի հետ, որպիսի Հայոց ազգն է, գործ կատարելով, և իմ միայնակ զրութեան մէջ, արդարև անկարելի է ամենայն նամակի պատասխան գրել: Եւ իմ գործը մի վերամարդկային գործ է, որ—թէ հասկանան և թէ չհասկանան մեր Հայերը, բայց անբաններին ինչ տեղիք կայ բան պահանջելու—ախու ամենայնիւ մնում է մի անօրինակ հանգէս թէ եւրոպական և թէ բանաւոր դատաստանի առաջև: Հիւսիսափայլի բոլոր ծանրութիւնը իմ ուսերի վերայ ունելով և ազգի վատթարութիւնը և ամենայն քայլափոխում ճնշելով, կապելով և կաշկանդելով ինձ և սյգպէս հազարաւոր անկարգութիւնք յառաջացնելով գործի մէջ, ևս, այն ես միայն գիտեմ թէ ինչ ասել է մտած լինել մի մատենագրական հանգէսի մէջ, որ նուիրած էր այդպիսի ազգի դատարարակութեան:

Իմ զրաւոր լուսթիւնս եղել է միայն լոկ լուսթիւն: Բայց ձեր ինձ յանձնած գործը յառաջ է գնացել իւր կարգով, և ուրախ եմ այժմ տեղեկութիւն տալ ձեզ, որ Ձեր «Անուշաւանք» այս օրերին դուրս կը գայ տպագրութեան մամուլից, շատ փառահեղ տպած և պատուական թղթի վերայ: Այդ գործի տպագրութեան յապաղանքի պատճառը եղաւ Հայոց ազգի անկարգութիւնը վերաբերութեամբ դէս ի Հիւսիսափայլը, որ երկար ժամանակ անհոգ մնալով, և ժամանակը կորնչելով, հարկաւոր եղաւ ապա բոլոր ոյժը թափել Հիւսիսափայլի վերայ և յետ ձգել Անուշաւանք. բայց երկուքը միայն յառաջ տանել անկարելի էր. որովհետև մեր հայկական անմխիթար չքաւորութեան մէջ, մի մարդ միայն կարող է գործ կատարել որպէս հեղինակ, սրբադրող, հրատարակող և տնտես. և այդ մի մարդը բաց ի դորանից ունի և ընտանեկան հոգսեր և ուսուցչական պաշտօններ, որ նորա ապրուստի հնարքն են, որովհետև Հիւսիսափայլը եղել է նորան մինչև այժմ մի լոկ խաչափայտ: Բայց կարծեմ թէ աւելորդ էր այսպիսի բաների վերայ խօսել Ձեր հետ, որովհետև դժբա պիտի անհասկանալի լինեն մի ասիական մարդու հայկական տեսութեան հորիզոնի մէջ: Պիտոյ

է անհասկանալի լինին, ասում եմ, որովհետեւ դուք բազում անգամ դայթազդված էք իմ լուսթիւնից, որպէս թէ դա մի կամաւոր, կամ ամբարհաւած ինքնապաշտութիւն էր, և ոչ թէ մի անմխիթար ստիպանքի ծնունդ սյս մեր ամենեւին անբանացած ազգի մէջ:

Ձեր ուղարկած զրամը 116 ման, և նամակները հասած են ինձ. ինչպէս ցանկութիւն ունիք, կաղմել կը տամ ձեր գրքոյկը թկթկ թղթակազմով և բոլոր ծախքերի հաշիւը կը հասուցանեմ ձեզ կամ պ. Մալինցովին իւր ժամանակին:

Գրուածը լինելով սակաւամասնեայ բան, հրամայեցի տպել նորան 12 ամալ գրութեամբ, որ շատ գեղեցիկ է և մի փոքր չափ և հասակ է ստացել. 8 ամալ գրութիւնը պիտոյ է շատ փոքրացնէր գիրքը: Յուսով եմ որ թէ Մալինցովը և թէ դուք հաւան կը լինիք իմ հոգաբարձութեանը: Գոնեայ այդպիսի գեղեցիկ, փառաւոր և մաքուր ոչինչ տեղ Ռուսաստանում կարելի չէր տպել, մեր Մոսկվայական տիպքը այն առաւել վայելուչ են քան թէ Վենետիկանը և Վիեննականը, ինչպէս վերահասու կը լինիք խսկոյն, տեսանելով աչքի առաջի ձեր Անուշաւանը, եւ շուտով կը հասուցանեմ ձեզ մի օրինակ, մինչև հնար լինի հասուցանել Մալինցովին բոլոր 500 օրինակքը:

Մի խնդիր ունեմ ձեզանից: Լսում եմ որ Մովսէս վարդապետը որ յառաջուց եղած էր Շամախու առաջնորդ, որ և ժողովրդի պահանջելով հեռացուցած էր այդ վիճակից, դարձեալ, անիրաւ ճանապարհներով ձեռք է բերել այդ վիճակը, և արձակ համարձակ քարոզում է, թէ կամը նահատակվիլ ընդդէմ Շամախու պրօտեստանտներին, որոնցից մի քանիսը հաւաքւում են մի տեղ, սուրբ գիրքը կարդալու և մխիթարվելու Այսպէս ուրեմն սուրբ գիրք կարդացողքը պրօտեստականք դարձան. և սուրբ գիրքը զոցանն է միայն, բայց Հայոց Քրիստոնեաներին ոչ: Այս ինչ բարբարոսութիւն է: Լսում եմ, որ Սարգիս Համբարձումեանին նորա ընկերների հետ միասին տարել են պօլիցիա, Մովսէս վարդապետի սատրողութեամբ, և պատուիրված է նոցա, միւս անգամ չհաւաքվիլ միասին, սուրբ գրքի ընթերցանութեան պարագելու: Եթէ մահմեդականք կարող են կարդալ իւրեանց Դուրանը, ապա միթէ յանցանք է Քրիստոնեաներին կարդալ իւրեանց քրիստոսական կրօնի գրեանքը: Այդ ինչ նորանշան տմարդութիւն է: Խնդրեմ, բան հասկացնել մեր վեհափառ տիրոջ պաաշաճաւոր ճանապարհներով և զաղարեցնել այդ ամօթ ու խայտառակութիւնը. ապա թէ ոչ, ամենեւին վատ ընթացք կ'առնու գործը: Ես չկամիմ գրել կաթողիկոսին,

որովհետեւ նա մինչև այժմ արժան չէ տեսել պատասխանել իմ ոչ մասնաւոր և ոչ հրապարակական նամակներին:

Հիւսիսափայլի 1, 2, 3 և 4 համարքը տպած են արդէն երեքը ճանապարհ ձգած, չորրորդը մնում է դեռ ևս ցենսուրայում: Հիւսիսափայլը տրորվելով, քերվելով, սղոյվելով պիտոյ է անու ամենայնիւ յառաջ դնայ, աղղի թշնամիքը զայրայնելու և ճայթեցնելու համար: Այս մի փորձաքար է, որով պիտոյ է փորձվին մեր աղղի ընտիրքը և վատթարքը. և շատ ցաւում եմ, որ վերջիններին կարգում շատ բազմաթիւ երեւում են մարդիկ հոգեւորական դասուց. մինչեւ այժմ ոչինչ բարեուղակամութեան և ազգասիրութեան նշոյլը յոյց տալով զէպի հեղինակի անօրինակ ճգնողութիւնը: Ուրեմն թող առնուն դոքա իւրեանց արժանի հատուցումը աշխարհի հրապարակի մէջ. մութ անկիւններում խօսել սիրում չէ Հիւսիսափայլը, որովհետեւ նորա խիղճը անարատ է:

Մեծարողապէս

Ձեր պատրաստական Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

VII

30-ին Մայիսի 1860.

Մոսկւա.

Մեծապատիւ Արքեպիսկոպոս,

խոհական բարեկամ.

Քաջայայտ եմ որ մինչև այժմ հասած լինի Ձեզ պարոն Մալենցովի ձեռամբ իմ նամակս, որով տեղեկութիւն էի գրել Ձեզ, որ Ձեր Անուշաւանի պատմութիւնը արդէն տպագրած է, որպէս և խնդրած էի պարոն Մալենցովից հոգաբարձութիւն դործել ստանալ ինձանից տպագրած օրինակքը, որ ինչպէս դուք որոշած էիք պիտի լինէին 500, բայց տպարանի սխալմամբ երեւում են 1200 օրինակ: Այս ոչ Ձեր և ոչ իմ ցաւս է. միայն թէ ընդհանուր վնասը վերաբերվում է այստեղ թղթին միայն. բայց զբաշարութեան և տպի արծաթը մնում է նոյն և անփոփոխ: Ուրեմն ինչպէս կամիք, կարող էք ընթանալ. կամ ընդունել աւելորդ տպածքը, վճարելով աւելորդ թողղթը, կամ թէ թողուլ նորան տպարանի մէջ: Անուշաւանը տպուել է, ինչպէս գրեցի Ձեզ երկոտասան ծալքով և ընդ ամենը բաղկայնում է $3\frac{3}{4}$ թերթ. որպէս ահա տեսանում էք ձեզ ուղար-

կամ օրինակից: Ուրախ եմ, որ լցուցանելով իմ բարեկամական յանձնառութիւնը, չը կայ ինձ տեղիք պատասխան տալու Ձեր նամակի բովանդակութեանը ամսուս 12 թուականից: Մանաւանդ որ արդէն իմ նամակի մէջ որ ստացած էք կամ պիտի անշուշտ լինիք Մալենցովի ձեռամբ, մանրամասնաբար բացայայտած կան այն տրտում պարագայքը, որ մինչև այժմ ակամայ խափանարկու էին ձեր Անուշաւանի տպագրութեանը: 1860 Հիւսիսափայլի ամսատետրակքը 1—4 արձակված են արդէն վաղուց, բայց ոչ մինը դէպի Թավրիզ, Տրովհետեւ ոչ որ ստացող չը կայ այդ տեղ, պարոն Շերմազանեանցն չէ գրված այս տարու համար ընկերագիր, և ոչ ևս դուք, ուրեմն և իրաւունք ևս չունիք Դուք ստանալու: Եւ Հիւսիսափայլի հրատարակողի սովորութեանը ամիսներն ընդդէմ է ծանրաբեռնել մի ոք, առանց օրինաւոր կամայական ընկերագրութեան, ուղարկելով նորան իւր Օրագրի տետրակքը:

Ինչպէս գրեցի, գրում եմ կրկին, որ Ձեր Անուշաւանը պատրաստ է գեղեցիկ և վայելուչ տպած: Հոգ արեցէք միայն, ստանալու ինձանից օրինակքը, և ինչպէս կամիք, կամ 500 կամ թէ ըստ 1200, հատուցանելով աւելորդ թղթի ծախքը, որ ի հարկէ իւր ժամանակին կը դրեմ Ձեզ, եթէ կամիք բոլորը ընդունել:

Մեծապատիւ Արքեպիսկոպոս

Ձեր պատրաստական

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅ

VIII

29 ին մարտի 1861 թուականի

Մոսկվա

Մեծապատիւ Սրբազան Հայր,

Ազնիւ բարեկամ.

Վաղուց արդէն, անցեալ տարու յունիսի 4-ին ուղարկելով Ձեզ Ձեր քաղցրիկ Անուշաւանը, յայտնելով նոյնպէս թէ տպարանի կառավարութիւնը փոխանակ 500 օրինակի սխալմամբ տպել է 1000 օրինակ, խնդրեցի նախ ևս յառաջ հոգաբարձութիւն գործել ստանալու ինձանից պայմանեալ 500 օրինակքը, այլ և տեղեկութիւն տալ Ձեզ, թէ ինչպէս պիտոյ էր ընթանալ միւս 500 օրինակների մասին, եթէ դուք կամ պարոն

Մալենցուլը կամէր ստանալ և յետինքս: Պ. Մալենցուլի հոգաբարձութիւնը, զրեմ Ձեզ ճշմարիտը առանց վարագուերելու, շատ թոյլ և անյաջող եղաւ, մինչև վերջնական այս տարուս մուտքին պատուէր ստացայ ուղարկել գրեանը Թիֆլիզ կամ Հայոց Հոգեւոր Դպրոցի, կամ թէ պարոն Էնֆիաջեանցի (Համբարձումի) անուամբ. ևս վերջինս նախապատիւ համարելով, Հ. Էնֆիաջեանցի գործակատարի ձեռքով ուղարկեցի դէպի Թիֆլիզ պայմանեալ 500 օրինակքը և թղթակազմ: Այժմ հասանում է ինձ եկաւորի ձեռքով մի նամակ Ձեզանից, արձակված անցեալ տարու յուլիսի 7-ից, որի մէջ գրում էք ինձ պատուիրելով ուղարկել Ձեզ և աւելորդ տպած օրինակքը 500 թուով, և առաջարկում էք ինձ դոցա համար 70 մանէթ, որ և այդքան արժէ, ինչպէս գրած եմ Ձեզ յառաջուց: Այսօր իսկ յանձնեցի Մոսկվայում յիշեալ 500 օրինակքը ստացող Մեղիոն Դանդուրեանցին, բայց առանց կազմի, գեղեցիկ մաքուր և կոկ թերթերով և ամենայն բարեկարգութեամբ, այնպէս որ Թիֆլիզում կազմարարը կարող էր Ձեզ կազմել, ինչպէս կամէիք և կը ցանկանայիք: Ինչպէս ծանուցած էիք Ձեր նամակի մէջ ցանկութիւն անցեալ տարու Հիւսիսասիայը և այդ պատճառով Ձեր հատուցման վերայ յաւելացուցած էիք 9¹/₂ մանէթ, նոյնպէս այս նամակիս յետ ուղարկում եմ Ձեզ Հիւսիսասիայի ծրարը, յաւելացանելով դորա վերայ և ներկայ տարուս հրատարակութեան 1—2 ամսատետր, յուսալով անյապաղ հատուցանել Ձեզ և 3-ը: Այս տարու Հիւսիսասիայը շատ անյաջող է, ըստ որում ընկերապիւրքը շատ նուազ են թուով, և հազիւ հազ կարելի է ծախքը հատուցանել: Չգիտեմ ինչպէս պիտոյ է վերջանայ գործը, շատ դժուար է մեր Հայերին բան հասկացնել: Այս երեք տարիս Հայոց անկարգութեամբ ջարդ ու փշուր եղանք և մի վաստակ արած չենք, բայց մեր ազնիւ և բարոյական կամքից և անձնազոհ հայրենասիրութիւնից, թէպէտ բայց Հայրենիքից իրաւունք ունի մեր վերայ և գերզաստանը: Ինչ և իցէ, այս նիւթի վերայ չը կամիմ ես երկար խօսել. բայց ինձ երեւում է, որ հարկաւոր էր փոխել ասպարէզը և փորձ փորձել այլ կերպով արդիւնակատար լինելու: Հայոց անդաստանի մէջ, ուր բանական կարգով կարելի չէ գործել, ի հարկէ այն տեղ դժուար, կամ ընաւ իսկ անհնարին է ինձ անասնանալ անասունների հետ միասին: Բայց իմ կարծիքը այսպէս է, որ մեղ, ազգի բարեմիտներիս պիտոյ է միասին մնալ, զրով ու սրտով, աւելի մօտենալ միմեանց և գործակից լինել մեր հասարակաց յաղթութեանը մեր բազմաթիւ թշնամասէր ամբոխի վերայ: Նալըանդեանցը այս

քուպէիս Լոնդոնումն է, ոչինչ լուր չունեմ նրանից և ոչինչ գործակցութիւն Հիւսիսափայլին. նա զնացել է այնտեղ Նախիջևանցոյ յանձնարարութեամբ, որ գործ կատարէ, Հնդկաստանի մէջ կտակած արծաթը ձեռք բերելու Նախիջևանու օգտի համար: Նա և ինձ մոռացել է, ուրեմն ևս առաւել հետաւորքը: Երբէք չհամարէք գանգատ, եթէ ասէի Ձեզ, թէ ինչպէս անպատշաճաբար ընթացաւ իմ հետ Վեհափառ Տէրը, մի կծու կոնգակ արձակելով իմ վերայ արդարի մի փոքր կծու Հիւսիսափայլի մասին, և ինչպէս երևում է տեղիք տալով դարանագործ թըշնամիների թելադրութեան. ևս պատասխանեցի Նորին Վեհափառութեանը իմ պատասխանելիքը ամենայն պատշաճաւորութեամբ. կը ցանկայի որ դուք իմ նամակս կարդայիք, որովհետև, իմ կարծիքով, բաւական արժանայիչատակ է դա, իւր մանրամասն բանախօսութեամբ, այժմուս եւրոպական մատենագրութեան սլայմանների և հոգու մասին, եթէ դա պիտոյ է լինէր մարդկութեան ցաւերի և զոյա բժշկութեան հնարների անաչառ թարգման: Վեհափառ տէրը մինչև օրս պատասխանել չէ ինձ. բայց ինչպէս հաճոյ է նորան, կարող է ընթանալ. միայն դժուար է մեր ժամանակներում աքացել ընդդէմ խթանի. թագաւորները անգամ անբաւական են այդ մասին, և խոնարհում են ժամանակի պիտոյքի և պահանջմունքի տռաջի: Քանզիլ հեշտ էր, բայց չինելն է դժուար:

Յուսով եմ շուտով աւելի բան լսել Ձեզանից:

Ձեր

Հարազատ Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

Ա Ղ Զ Ի Կ^{*)}

(Առողջապահական և բարոյագիտական եփուղ):

Կ

ԱԿՆԱՆԿ ՀՆԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒ- ԹԵԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Կրթութեան նպատակը.—Ֆիզիկական կրթութիւն և դաստիարակութիւն.—Նորածին երեխայի մշտնօր ու ֆիզիկական անգործութիւնը.—Հաւի ճուշդ և նորածին երեխան ֆիզիկական և բանիմացական տեսակէտից.—Կրթութիւնը վայրենի ցեղերի մէջ.—Կրթութիւնը հին բաղաճակիւր ազգերի մէջ.—Ֆիզիկական կրթական սխառեմը կլասիկ երկրներում.—Յունաց փիլիսոփաների հայեացքը կրթութեան վրայ.—Ամփոփումն զասական կրթութեան սխառեմի:

«Մեծ գործեր կատարելու համար, ասում է մի փիլիսոփայ, մարդ պէտք է այնպէս ապրի, իբր թէ երբէք մեռնելու չէ»: Այն մեծ էգօխտը, որ արտասանում էր—«ինձնից յետոյ թէկուզ ջրհեղեղ» (après moi le déluge) մի անսիրտ և անմիտ խօսք էր ասում:

Աշխարհը ոչ սկսուել է մեղանով, ոչ էլ կը վերջանայ մեղ հետ:

Մենք չարունակութիւն ենք մեր նախնիքների և ապագայ սերունդները մեր չարունակութիւնը պիտի լինեն:

Մարդս բնազդաբար ձգտում է, այսպէս ասած, շարունակուել որդոյ մէջ:

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 4.

Ամեն կրթութիւն նպատակ ունի մեծացնել մանկան իրան—մանկան համար, զարգացնելով նրա մէջ բոլոր այն յատկութիւնները, որոնք նրան իսկական մարդ պիտի դարձնեն: «Իսկ այդ նշանակում է հասարակութեան տալ մի պիտանի անդամ, այդ նշանակում է պատրաստել մի աւելի լաւ հասարակութիւն, մի աւելի լաւ ազգ, մի աւելի լաւ մարդկութիւն», ասում է Մարիօն:

Գիղօն ասում է. «Կրթել—նշանակում է այնպէս պատրաստել մարդուն, որ նա ինքը կարողանայ կատարելագործուել, երբ ուրիշները դադարում են նրան կրթելուց»:

Կրթութիւնը լինում է ֆիզիկական և մտաւոր, որը կոչվում է նոյնպէս մի խօսքով դաստիարակութիւն:

Մարդկութեան պատմութեան սկզբներում մտաւոր կրթութիւնը բացակայ էր:—Երեխան ինքնիրան էր կրթվում, նմանուելով իր մեծերին. դոյութիւն ունէր միայն ֆիզիկական կրթութիւնը, այն էլ ամենատարրական ձևով, այն է. իբրեւ խնամք դէպի զաւակը, ամեն մայր, նոյնիսկ վայրենի ցեղերի մէջ, նոյնիսկ կենդանիների մէջ խնամում է իր զաւակին մինչև նրա հասունանալը, այսինքն, մինչև այն ժամանակ, երբ երեխան կարող կը լինի արդէն ինքն իր գլուխը պահել: Եւ այդ բնական է:

Ո՛չ մի կենդանի էակ այնչափ կարօտ չէ կանոնաւոր կրթութեան և դաստիարակութեան, որքան մարդկային էակը:

Մինչդեռ կենդանիների ձագիկները ծնվում են արդէն համարեա պատրաստ ինքնուրոյն կեանքի համար, երեխան աշխարհ է գալիս բոլորովին անզէն, իբրեւ մի շնչաւոր կոյտ, որին պիտի խնամքով պահել մինչեւ որոշ հասակ, որ նա զոհ չգնայ շրջապատող բիւրաւոր վնասակար ազդեցութիւններին և քաղցին:

Աշխարհ եկած երեխան, ասում է Սիկորսկին, համարեա զուրկ է մտածելու և հասկանալու որևէ

ընդունակութիւնից, զուրկ է նմանապէս և ամեն տեսակ զգացմունքից.— ոչ սիրել գիտէ, ոչ զուարճանալ, ոչ վախենալ, ոչ համբերել ու սպասել: Այդ դեռ ոչինչ—նա ոչ լսողութիւն ունի, ոչ տեսողութիւն և ոչ մի հասկացողութիւն ձայների, առարկաների ձևի, գոյնի, ոչ էլ տարածութեան ու ժամանակի մասին: Այս պատճառով նորածին երեխան բոլորովին անզէն է և, առանց մեծերի խնամքի, նա անխուսափելի կերպով կը մեռնի, քանի որ անկարող է մինչեւ անգամ տեղից շարժուելու: Երեխայի հետ համեմատելով, նորածին կենդանին զինուած է աւելի մեծ մտաւոր ընդունակութիւններով և ինքնապաշտպանութեան ընդունակութիւնով: Ձուկից նոր դուրս եկած հաւի ճուղը միջանի ժամից յետոյ կարող է արդէն շարժուել, վազել, հաստատ կանգնում է ոտերի վրայ և կանգնած զարմանալի մաթեմատիկական ճշտութեամբ կտցահարում է փթռուկը... Նրա վազելը, նրա ուտելու եղանակը, բոլոր շարժումները ցոյց են տալիս, թէ ինչ ճշտութեամբ սրուշուում են նրա փոքրիկ ուղեղի մէջ առարկաների մեծութիւնը, նրանց միջի տարածութիւնը և թէ ինչ մեծ հմտութիւնով կծկեցնում է իր փոքրիկ մկանները: Ճուտիկը ճանաչում է իր մօրը, լսում է և կարծես հասկանում է նրա ձայնը: Նա ընդունակ է վախենալու և վտանգից փախչելու, եթէ մօր ձայնի մէջ վտանգալից հնչիւններ է լսում: Երկու-երեք օրուայ ճուղը արդէն ծնողներին հաւասար իեւթ և իմացականութիւն է ցոյց տալիս!

Ո՛րչափ անկատար է երեւում մեզ երեխան, երբ համեմատում ենք նրան այն փոքրիկ ձագիկի հետ: Երեխան չի ճանաչում իր մօրը, չի լսում նրա ձայնը, ոչ ահ ունի, ոչ երկիւղ: Այս տարբերութեան պատճառը բացատրում է մեզ գիտութիւնը, որ ուսուցանում է, թէ նորածին երեխայի ուղեղն այնքան կատարեալ չէ, որքան կենդանիներինը:

Առհասարակ քանի բարդ է կենդանու անատոմիական կազմը, այնչափ անզէն է ծնւում նրա սերունդը: Մարդը, իբրեւ ամենաբարդ կենդանական էակ, արտադրում է ուղորմելի, նուազ և թոյլ սերունդ, որ մօր արգանդից դուրս գալիս, մի հաւի ճուտից հազար անգամ անկատար է և թոյլ:

Եւ վայրենի մարդը, երբ նա կամենում էր պահպանել զաւակի կեանքը, պիտի պահպանէր նրան, ինչպէս մի նորաբողբոջ տունկ, կորստից, տալով նրան ուտելիք և հագուստ:

Այս է իսկապէս տարրական կրթութիւնը: Այնուհետեւ, քանի աւելանում է մանկան հասակը, այնքան էլ բազմակողմանի ու բարդ է դառնում կրթութիւնը և ծնողները, խնամքի հետ միասին, աշխատում են սովորեցնել իրանց զաւակներին լողալ, ծառ բարձրանալ, որսալ, սովորեցնում են ցրաի, բաղլի ու զանազան զրկանքների դիմանալ:

Աֆրիկայի կաֆրների մէջ թէ տղաները և թէ աղջիկները որոշ սիստեմի կրթութիւն են ստանում, որ մօտեցնում է նրանց Սպարտայում թագաւորող մեթօդին: Որոշ հասակում տղաներն ու աղջիկները հաւաքւում են հմուտ դաստիարակչի կամ դաստիարակչուհու շուրջը և սովորում ինչ որ անհրաժեշտ է կեանքի համար: Աղջիկները, հմուտ կանանց ղեկավարութեամբ, շատ գործնական բաներ են սովորում: Եւ այս գիտելիքները շատ ընդարձակ են, որովհետեւ գլխաւոր աշխատանքը կնոջ վրայ է ընկած: Աղջիկների մէջ հաստատամտութիւն, կամք, տոկունութիւն զարգացնելու համար, նրանց ենթարկում են զանազան զրկանքների ու տառապանքների, որոնց միջոցին նրանք չպէտք է ցաւ արտայայտեն *):

Կաֆր կանանց նման, կարմրամորթների կանայք էլ աշխատում են տոկուն ու դիմացկուն երեխաներ

*) Լըտուրնօ. Կրթութեան էվօլյուցիան:

արտագրել: Մինչեւ 3—4 տարեկան հասակը աղջիկը մօր կաթով է կերակրւում և օրուայ մեծ մասը մօր մէջքի վրայ է անցկացնում, իսկ այս տարիքից սկսած, նա արդէն իր մօր օգնականն է: Սակայն աշխատանքը յարմարացրած է երեխայի հասակին և ոյժերին: Այսպէս, մինչեւ 8 տարեկան հասակը աղջիկները ծանր իրեր չեն վերցնում: Ութ տարեկանից միայն սկսած, աղջկան սովորեցնում են մէջքին ցախ կրել, իսկ մի քիչ յետոյ նոյնպէս և փայտ կոտորել ու եգիպտացորեն մշակել: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ այստեղ պատիժը դոյութիւն չունի, որովհետեւ նա հակասում է նրանց կրթութեան սկզբունքին, այն է, ինքնուրոյնութիւն մշակել մանկան մէջ:

Բոլոր հին քաղակրթութեամբ աղգերի մէջ (Հնդկաստան, Չինաստան, Եգիպտոս, Հրէաստան, Պարսկաստան) աղջկայ կրթութիւնը փոքր հասակում ոչնչով չէր զանազանւում տղայի կրթութիւնից. անայի կըրթութիւնը կայանում էր նրանում, որ աղջիկներին սովորեցնում էին տնայնագործութիւն:

Յունաց հանրապետութիւնների մէջ կրթութեան նպատակն էր պատրաստել առողջ սերունդ. ֆիզիկական մարզութիւնները ստիպողական էին ոչ միայն տղաների, այլև աղջիկների համար:

Եւ այս միջոցով զարգացնում էին աղջկայ մէջ ոյժ, գրացիա, աշխոյժ և, որ գլխաւորն է, վճռականութիւն և ինքնուրոյնութիւն:

Ընդհանուր կրթութիւնը, ինչպէս ասել ենք, հանրապետութիւնն իր ձեռն էր առել: Յունաց երկրի մեծագոյն փիլիսոփաները—Պլատոն և Արիստոտել պաշտպանում էին այն թէօրիան, թէ «մարդը հասարակապատկան կենդանի է»:

Առհասարակ մայրը ինքն էր կերակրում իր զաւակներին, միայն ունեւոր մայրերը ծծմայրեր էին պահում, և ծծմայրեր վերցնում էին կամ ստրկուհիներից կամ սպարտացի կանանցից, սպարտացի կինը ամենալաւ

Ժծմօր համբաւ ունէր: Մինչև 7 տարեկան հասակը աղջիկներն ու տղաները միասին էին կրթութիւն առնում, այնուհետև աղջիկները մօր մօտ սովորում էին տնային գործեր:

Անտարակոյս դասական կրթական կեանքում ամենախոշոր ու նշանաւոր տեղը բռնում էր մարզութիւնները: Յոյն երեխան միշտ մեծ քանակութեամբ խաղալիքներ ունէր և մեր ժամանակուայ բոլոր մանկական խաղերը յայտնի էին նրան: Մեծերը իրանց օրինակով բաշխելով էին փոքրերին մարզուելու և խաղալու մէջ: Աղջիկները մրցում էին տղաների հետ հասարակական մարզական հրապարակների վրայ, որովհետև նրանցից ևս պահանջւում էր «մարմնի գեղեցկութիւն»:

Հին փիլիսոփաներն ու մանկավարժները զարմանալի հմտութիւնով են խօսում մանկավարժական խընդիրների մասին: Նրանց լուրջ հայեացքները մարմնական կրթութեան վրայ ապշեցնում է մեզ:

Կամենալով աւելի երկար կանգ առնել կրթութեան ձևերի վրայ կլասիկ հնութեան դարերում, իբրև եզրափակում, առաջ եմ բերում Կապտերեվի արած ամփոփումն.

1) Հների մանկավարժութիւնը, որ սերտ կապուած էր հասարակագիտութեան և բարոյագիտութեան հետ, չէր հիմնուած հոգեբանութեան վրայ:

2) Հների մանկավարժական հայեացքների մէջ պարզ կերպով արտաբայւում էր միջանի չափազանց կարեւոր կէտեր, այն է. ա. ժառանգական յատկութիւնների ներգործութիւնը երեխաների զարգացման վրայ, բ. երեխային մօր կաթով կերակրելու անհրաժեշտութիւնը, գ. մանկական խաղերի և բազմատեսակ մարզումների ու շարժումների կարեւորութիւնը, դ. լուրջ պայեակի—ծծմօր և դաստիարակի ու վարժապետի անհրաժեշտութիւնը, ե. պատիժների վնասը և գովասանքի ու պարսաւի ազդեցութիւնը մանկան վրայ,

զ. կրթութեան շատ վաղ սկսելու կարեւորութիւնը և նրա կանոնաւոր ընթացքը և է. կրթութիւնը մանկան առանձնայատկութիւններին յարմարացնելու անհրաժեշտութիւնը:

VI

ԱՂՋԿԱՅ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ ՆՈՐ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Աղջկայ կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը միջին դարերում. — Քրիստոնէական ուսման ազդեցութիւնը. — Ֆիզիկական կրթութիւնը մոռացուած է. — Մօնէէնի և Ճենըլօնի հայեացքները աղջկայ կրթութեան վրայ. — Տիկին Մէնսընօն. — Ժան Ժակ-Րուսսօի մտքերը. — Խոնդորսէի յեղափոխիչ հայեացքները աղջկայ մշտնօր զարգացման վրայ. — XIX դարու գիտութեան ազդեցութիւնը մանկավարժական սխրեմների վրայ. — Անգլիական սխրեմը և նրա ազդեցութիւնը Եւրոպայի վրայ:

«Երբ հետեւում ենք աղջկայ դաստիարակութեան ու կրթութեան զարգացմանը, տեսնում ենք, որ նա զուգընդաբար է ընթանում կնոջ հասարակական դիրքի զարգացմանը», ասում է մի յայտնի մանկավարժ:

Քանի կինը գտնւում էր ստոր, ստրկացած դրութեան մէջ, բանի նա տղամարդու առաջ աղախնի դեր էր խաղում, աղջկայ կրթութիւնն էլ արհամարհուած էր:

Բայց փոխւում են հայեացքները քաղաքակրթութեան և կրօնական ուսմունքների ազդեցութեան ներքոյ, և աղջկայ կրթութիւնը սկսում է գրաւել հասարակութեան ուշադրութիւնը: Այսպէս կլասիկ երկրներում, որտեղ կինը որոշ իրաւաբանական անհատ էր, աղջիկները յարգի էին և նրանց ֆիզիկական կրթութեան վրայ գոնէ ուշադրութիւն էր դարձնւում:

Յաւակցաբար քրիստոնէական ուսմունքը, որ քարոզում էր մարմնի նուաճումն ու ճնշումն, ի փառս հոգու, միանգամայն ետ մղեց աղջկայ ֆիզիկական զար-

գացման խնդիրը և առաջ քաշեց հոգեւոր դաստիարակութիւնը:

Այս մի մեծ հարուած էր աղջկայ ֆիզիկական զարգացմանը, որ, ինչպէս կը տեսնենք, միակ գլուխականն է կամքի կազմութեան:

Միջին դարերի երկար շրջանը ծանրացաւ աղջկայ ֆիզիկական ու մտաւոր զարգացման վրայ: Մոռացուեց դասական երկրների սքանչելի կրթական սիստեմը, աղջիկները կամ փակուեցին տանը կամ մենաստանների փակ դպրոցներում, որտեղ տարիների ընթացքում, ծնողներից, ազգականներից անջատուած, կը դիպցած աշխարհային զարգացնող կեանքից, զրկուած մանկական շրջանից, անհրաժեշտ ազատութիւնից, մանկական խաղերից, նրանք ամենաքնքոյշ պատանեկութեան տարիներն անց էին կացնում վանքերի մուայլ մամուսպատ պատերի մէջ, զրկուած ազատ շարժուելու հաճոյքից, ազատ քրքիջի թարմացնող հրապոյրից, սեւածածկ կոյսերի և հոգեւորականների սգաւոր հովանու տակ: Երեխայի և պատանուհու ամեն մի ժամը նախօրօք որոշուած էր. ոչ մի աւելորդ խօսք ու շարժում թոյլ չէր տրուում խեղճ աղջիկներին: Խստիւ արգելուած էր կամքի, ինքնուրոյնութեան ամենաթոյլ արտայայտութիւն անգամ: Բանական էակը վերածուած էր մանրէնի, որ շարժուում էր, խորհում, խօսում ուրիշի թելադրութեամբ, այնպէս, ինչպէս պահանջում էին բարսրտացած, կամ իրանց բռնի կուսութիւնից զայրացած ու մենակեցութիւնից տաղտկացած կոյսերը: Միայն Ս.-Գրքի ընթերցանութիւնն էր թոյլ տրուում այդ խեղճերին, ամեն գեղարուեստ վանուած էր վանական դպրոցներից: «Պատանուհին երբէք չպէտք է լսի երաժշտութեան ձայնը, նա չպիտի գիտենայ, թէ ինչի համար են ջութակն ու արփան». այս էր միջնադարեան հայեացքները:

Տասնութեցերորդ և տասնութերորդ դարերում

աղջկայ դաստիարակութիւնը դեռ դուրս չէր եկել այդ ընկճուած դրութիւնից և Մօնտէնը, որ ապրում էր 16-րդ դարի վերջին կիսում, այն կարծիքին էր, թէ կինը կարիք չունի զարգանալու, «որպէս զի չազաւաղունն նրա բնածին հրապոյրներն ու գրաւչութիւնը»։ Նա թոյլ էր տալիս նրանց միայն զբաղուել բանաստեղծութիւնով, որ «նրանց կարիքներին մօտ մի զուարճալիք է»։ Ֆենել-լօնը, 17-դ դարու այս յեղափոխիչ մանկավարժը, ցաւով սրտի ընդգծում է աղջկայ դաստիարակութեան այս յետամնացութիւնը։ Ահա նրա խօսքերը։

«Ասում են, թէ հարկ չկայ, որ աղջիկները գիտուն լինեն, որովհետեւ հետաքրքրութիւնը նրանց դարձնում է սնտոխի և ունայնապաշտ, բաւական է նրանց տուն կառավարել սովորել և ուսանել հնազանդ լինել իրանց ամուսնուն։ Անմահ Մօլիէրը իր դրամայի մէջ («Գիտուն կանայք») այս խօսքերն է դնում՝ Կրեզալի բերանը. «Ազնիւ գործ չէ, որ կինը այսբան բաներ ուսանի ու գիտենայ, նրա ամբողջ գիտութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը այն պիտի լինի, որ նա կարող լինի կրթել իր զաւակներին, տուն կառավարել, հսկել ծառաների վրայ և խնայողութիւն անել ծախսերի մէջ»։

Եւ այլապէս չէր էլ կարող լինել, քանի որ «ամենակարողը միրուքի տէրն էր։ Թէեւ մարդ ու կին հասարակութեան երկու կէտերն են, բայց կէտերը հաւասար չեն,—մէկը իշխում է, իսկ միւսը հպատակում» և և այլն *):

Աղջկայ կրթութեան խնդրում ահագին դեր խաղաց 17-րդ դարում Ֆենելլօնի «Աղջիկների կրթութիւն» վերնագրով գիրքը **): Այդ առաջին լուրջ գրութեան էր այս խնդրի մասին, և հէնց իր լրջութիւնով էլ մեծ յեղափոխիչ զօրութիւն ունեցաւ աղջկայ կրթական սխտեմի վրայ։

*) Molière, Femmes Savantes.

**) Fenelon. De l' Education des filles.

Ֆենըլօնը բողոքեց աղջիկների փակ, վանական կրթութեան դէմ, ուսուցման սահմանափակման դէմ, ֆիզիկական կրթութեան արհամարհման դէմ:

Սակայն Ֆենըլօնը երկրպագու չէ աղջկայ լայն զարգացման:

Այս դարում մեծ հռչակ ստացած տիկին Մէնտընօնը (որ ղեկավարում էր Սեան-Սիրի կանանց ինստիտուտը), 17-րդ դարի ամենալուսաւոր կանանցից մէկը, համաձայնում էր Ֆենըլօնի հետ և կարծում էր, թէ աղջիկը պիտի «չափաւոր լինի կարգալու մէջ և ընթերցումն փոխարինի ձեռքի աշխատանքի»:

Հետեւեալ 18-րդ դարում Ժ. Ժ. Բուսսօն իր հըռչակաւոր «էմիլի» մէջ բարոյական դաստիարակութիւնը անխցելի կերպով կապում է ֆիզիկական կրթութեան հետ և ասում է, թէ մարմնի թուլութիւնը հոգեկան խանգարումների աղբիւրն է: Նրա իրաւացի կարծիքով, առողջութիւնն ու ոյժը զօրեղ նեցուկ են բարոյական կամքի: Նա քարոզում է սաների ազատութիւն, պէտք է խոսափել առժամանակեայ և մշտական հովանաւորութիւնից, կօնտրօլից, ոչ էլ չափազանց փափկասէր դուրձնել նրանց: Երեխայի հետ չպէտք է վարուել ոչ այնպէս, որ նա միշտ զգայ իր գլխին խնամատարութիւն և պաշտպանութիւն, ոչ էլ այնքան խստապահանջ, ճնշող ղեկավար լինել, որ նա հարկ համարի խորամանկութեան, ստի ու կեղծաւորութեան դիմելու:

Յատկապէս աղջկայ դաստիարակութեան վրայ նրա հայեաղքները շատ չէին տարբերում ժամանակակից հասկացողութիւնից: Երկրպագու լինելով բնական կրթութեան, Բուսսօն աղջկան ամբողջովին մօրն էր յանձնում, որ նրանից պիտի իդէալական ամուսին, մայր և տանտիկին պատրաստէր:

Այս դրութեան մէջ էր աղջկայ կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը մինչեւ ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը: Այս ժամանակամիջոցին յայտնի Կոնդորսէն իր զօրեղ ձայնը բարձրացրեց աղջկայ կրթութեան օգ-

տին: Նա պահանջում էր լայն ծրագրով կրթել աղջկան.
 1. որպէսզի նա կարող լինի լաւ գաստիարակել իր
 զաւակներին, քանի որ նա է իր երեխաների բնական
 կրթողը. 2. որպէսզի արժանաւոր և հաւասար ընկեր
 ու ուղեկից դառնայ ամուսնուն, մասնակցի նրա աշ-
 խատանքներին ու հոգսերին, մի խօսքով ապրի նոյն
 կեանքով. 3. որպէսզի անդարգացած մնալով, հանգցնի
 ամուսնու մէջ նրա սրտի ու մտքի կայծը, որ զարգա-
 ցրել է սրա մէջ ուսումը, այլ ընդհակառակը, պահպանի
 այդ կրակը, մասնակցելով նրա ընթերցումներին և խօ-
 սակցելով նրան զբաղեցնող խնդիրների մասին. 4. վեր-
 ջապէս աղջկայ կրթութիւնը անհրաժեշտ է, որովհետև
 այդ ուղղակի մի արդար պահանջ է, քանի որ երկու
 սեռերն էլ հաւասար իրաւունք ունեն ուսում առնելու
 և զարգանալու»:

Այս էին մեծ գիտնականի և քաղաքական անձի
 հայեացքները: Սակայն նրանց իրազործումն ժամանակ
 էր պահանջում, և Եւրոպայի մէջ, յատկապէս Ֆրան-
 սիայում, աղջկայ կրթութիւնը դեռ մինչեւ վերջին ժա-
 մանակներս հնացած մեթոդով էր տարւում:

Տասնիններորդ դարը, գիտութիւնների զօրեղ զար-
 գացմամբ, յեղափոխեց գաստիարակութեան գործը և
 նոր հիմունքների վրայ դրեց աղջկայ կրթութեան մե-
 թոդը:

Աղջկայ ֆիզիօլոգիայի և հոգեբանութեան ու-
 սումնասիրութիւնը նոր կանոններ տուեց մեզ նրա
 առողջապահութեան համար, ուստի նրա ֆիզիկական
 կրթութիւնն էլ յարմարեցրին այս կանոններին:

Գիտութիւնը ցոյց տուեց, որ, որոշ հասակից սկը-
 սած, աղջկայ օրգանիզմը սկսւում է շեղուել տղայինից,
 և ուրեմն այս երկուսի կրթութեան ու գաստիարակու-
 թեան ձևերն էլ պիտի տարբերուեն:

Հասկացուեց աղջկայ մարմինը խնամելու անհրա-
 ժեշտութիւնը, ապացուցուեց, որ կինը իր վսեմ պար-

տականութիւնները կատարելու համար պէտք է նպատակայարմար ֆիզիկական զարգացումն ստանայ, քանի որ մօր առողջակազմութիւնից է կախուած սերնդի առողջութիւնն ու կենսունակութիւնը:

Շնորհիւ այս ուսման, ֆիզիկական կրթութիւնը, որ, ինչպէս ասեցինք, միջին դարերից վեր բարձի թողի էր արուած, նորից կենսական պահանջ է դառնում, և մենք տեսնում ենք, որ նա կամաց-կամաց տնային—ընտանեկան կրթութեան հիմնաքարն է դառնում:

Անգլիան իրաւամբ կրում է այս ուղղութեան պարագլխի մեծ պատիւը: Անգլիացու մէջ վերածնել է հին հռովմայեցու ոգին, նոյն ոգեւորութիւնը մարդութիւններով, նոյն ձգտումն դէպի մատաղ սերնդի մարմնի բարելաւումն, և այսօր վստահ կարելի է ասել, որ եւրոպացի օրիորդը կարող է մրցել հռովմուհու հետ իր ֆիզիկական զարգացմամբ:

Այս ազատ երկրից—ֆիզիկական կրթութեան սկզբունքները անցան եւրոպա և կօնտինենտի բոլոր երկրներում թէ պետութիւնները, թէ մասնաւոր հիմնարկութիւնները առանձին ուշադրութեան են արժանացրել աղջկայ մարմնի մարզումները: Վերածնուեց մարմնի կուլտը: Մարդիկ յիշեցին հին, վաղուց մոռացուած, սկզբունքը—«առողջ միտք առողջ մարմնի մէջ» ու ձգտեցին կազդուրել, ամրապնդել աղջկայ մարմինը ևս: Միւս կողմից Պետալոյցայի և Փրեօբէլի կրթական և ուսումնատուութեան մեթոդները թարմացրին մանկան կրթութեան հնացած ու փտած գործը:

Աղջկան լաւ կրթելու պահանջը քանի դնաց աճեց և հասարակական կեանքի ամենակարեւոր և ամենախոշոր խնդիրների շարքն անցաւ: Ստորակարգ և միջնակարգ դպրոցների խիտ ցանցը ծածկեց քաղաքակիրթ երկրները և միլիօնաւոր մանուկ-աղջիկներ խըռնուեցան կրթութեան այս տաճարների մէջ: Աղջիկը ձգտեց դէպի բարձրագոյն ուսումն և շատ երկրներում

բացուեցին նրանց առջև համալսարանի և ուրիշ բարձրագոյն կրթական հիմնարկութիւնների դռները:

Միջնակարգ և բարձրագոյն ուսում ստացած օրիորդները մայր դառնալով, մտցրին ընտանիքների մէջ նոր կրթական ձեւեր և այսպիսով, կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը արեւի ճառագայթների պէս տարածուեցին ընտանիքի վրայ:

Խղճուկ հայ աղջիկը ևս ձգտեց դէպի լոյս, բացուեց արեւին, ինչպէս մի թարմ կոկոն՝ Բայց մի օր յանկարծ մթնեցին հայ մանկիկի աչքերը և երբ սա բարձրացրեց իր հայեացքը դէպի երկինք, տեսաւ մի սև ամպ, որ չարագուշակ ու վիթխարի վիշապի նման ծածկել էր լոյս արեւը...

ԲԺՊ. Վ. ԱՐՇՐՈՒՆԻ

(Կը ճարտարագիտի)

ՀՈՍՀՈՍՆ ՈՒ ԻՆՏԵԼԻԳԵՆՏԸ

(Ռուսանդական կեանք)

Մեկը-Քեալլաբաշեան ինք ալ ճշտիւ չէր կրնար ըսել թէ՛ փրկչական ո՞ր թուականէն իվեր հաստատուած էր Լայպցիգի Դիւֆուր փողոցին թիւ 6 տան այդ բարձունքը։ Այսքանը միայն կը յիշէր, որ նոր եկած ատենները տանաթիկնոջը մէկհատիկ որդին, որ հիմայ ամուսնացած և տղու մըն ալ տէր էր՝ իր բացակայութեանը յաճախ սենեակը մանելով իրեղէնները տալնու-վրայ կ'ընէր։ Իսկ Ֆրաու Այզելէ (այսպէս կը կոչուէր տանտիկինը) այդ անյիշատակ ժամանակներէն իվեր իր սիրական կատուներուն բազմաթիւ սերունդները փայփայելու երջանկութիւնը վայելած էր։ Վաղեմի այս ուսանողը ինչ որ պատմէր միջոցը միշտ տարիներով կը հաշուէր, ժամանակի միւս պզտիկ չափերը կարծես գոյութիւն չունէին իրեն համար։

Շուշեցի էր պարոնը. տեղին ըէալակոն զպրոցը աւարտելուն պէս վճռած էր արտասահման անցնիլ «մտաւոր պաշար ձեռք բերելու և ապագայում մեր հասարակական խաւար ասպարիզում լուսաւորութեան զամբար հանդիսանալու»։ Նիւթական միջոցները կը պակսէին, բայց ագոր ալ ճարը գտնուեցաւ։ Բագուի մէջ ունեցած քանի մը բարեկամներուն միջնորդութեամբը յաջողեցաւ բարերար մը գտնել և հասաւ Լայպցիգ։ Քանի մը ամիս պանսիօնի մը մէջ ապրելով դերմաներէնը քիչ մը սորվելէ յետոյ՝ երբ կարգը եկաւ համալսարան մտնելու, դժուարին ու տանջող հարց մը բոյն դրաւ անփորձ երիտասարդին գլխուն մէջ—ինչ մասնագիտութիւն ընտրել։ Դասախօսութիւններու ցանկը ձեռքը՝ ժամերով կը մոմտար։ Նրեւակայեցէք երեխայ մը, մէկը միւսէն աւելի հրապուրիչ զանազան պտուղներով բեռնաւորուած սեղանի մը առջև՝ աղոնցմէ մէկնու-մէկը ընտրելու կաշկանդումէն շուարուն։ Ճիշդ նոյնն էր Մեկը-Քեալլաբաշեանին ալ վիճակը. վիճակ մը սակայն ուրկէ՝

արդար լինելու համար պէտք է ըսենք՝ անցած են ու պիտի անցնին բոլոր ուսանողները զրեթէ առանց բացառութեան: Ինք բացառապէս մտադրած էր բնական գիտութիւններու հետեւիլ, լսւ. բայց միթէ նուազ հետաքրքրական էր զորօրինակ պատմութիւնը, իսկ գրականութիւնը, մաթեմատիկը, բժշկութիւնը, որ փայլուն ապագայ կը խոստանար, հապա հասարակական գիտութիւնը, որ անհրաժեշտ էր իւրաքանչիւր հասարակական գործիչի համար, իսկին իսկին: Երկար մտատանջութենէ ետքը՝ ժամանակ չկորսնցնելու փութկոտութիւնը ստիպեց զինք ընական գիտութիւններու արձանագրուիլ, մինչև յաջորդ կիսամեակ վերջնական ընտրողութիւն մը ընելու վերապահութեամբ: Յաջորդ կիսամեակին գործը բժշկութեան շրջեց, սակայն ազ ալ հոգեկան անդորրութիւն մը չբերաւ իրեն, հետեւաբար զինք տանջող հակամարտ ախորժակներու մղումին անձնատուր՝ շարունակեց տաժանելի տեղափոխութիւնը, մինչև որ բոլոր ֆակուլտետներու շրջանը ընելէ յետոյ՝ չնչաւապա եկաւ թառեցաւ հասարակական գիտութիւններու վրայ ու հոն ալ մնաց: Այս երկար շրջանին մէջ արդէն քանի մը բարեբարներ յուսահատաբար դադրեցուցած էին ուղիւններու առաքումը, սակայն Մելիք-Քեալաբաճեան ամէն անգամին ալ արշաւանք մը կատարելով դէպի Բագու, վերադարձած էր ստիպենդիայի նոր աւարով մը: Եւ ամէն անգամ որ այս կարգի գրամական տաղանայներու—կամ իր իսկ բացատրութեամբ «փողային կրիդիաների»—մատնուէր, չէր կրնար զսպել զայրոյթի քանի մը բացակահալութիւններ իր հանգուցեալ հօրը հասցէին: Անհետաւեա մարդը, ելեր իր գրամները վատներ էր Շուշիի շրջակայքը կալուածներ գնելու, որոնց հասոյթը հաղիւ կը գոցէր իրենց տան տարեկան ծախքը: Մինչդեռ ինք այդ գումարով Բագուի մէջ հողեր գնած ըլլար, այսօր հոն քանի մը փոս փորել տալով պիտի կրնային կնեադի պէս ապրիլ, առանց «բուրժուա շանորդներին» ընթան ծոկելու:

Սակայն ճշմարտութեան դէմ մեծ մնդանչում մը ըրած պիտի ըլլայի, եթէ իր կենսագրութեան այս համառօտ դրութիւնը փակէի, առանց չեղտելու որ Մելիք-Քեալաբաճեան ծոյլ մը չէ: Չէր կրնար գտնել խօսակցութեան նիւթ մը, որ զինք լուսութեան դատապարտէ: Ամէն քանի կը հետաքրքրուի և ամէն ճիւղէ ալ կը կարգայ, թէն հաստ հատորներէն շատ չի ախորժիր և աւելի կը սիրէ բրօշիւրները, որոնք անչափ շուտ կը վերջանան և անչափ ալ ճոխ մթերք կը հայթայթեն վիճաբանութեան ու թղթակցութիւններ գրելու:

Եթէ կար բան մը, որ բնաւ չէր զբաղեցնէր Շուշեցի այս ինտելիգենտին միտքը՝ ան ալ ապահովաբար իր սեփական կեանքն էր, իր ուրիշ գալը և ուր երթալը։ Ուստի շատ կը սխալեք եթէ կը կարծէք թէ այս պահուս իր սենեակին մէջ ձեմելով այդ ջուխտ մը անախորժ հարցումներու մասին կը մտածէր ան։ Մարդուն մտածումը արդէն վաղուց սկսած էր խրաչիլ իր անցեալին միջուկներուն մէջ խորասուզուելէ, իսկ ապագային մէջ աչքերը ալ ուրիշ բան չէին ջոկեր, բայց եթէ ազօտ ու սրտառուչ հեռապատկերը գիտութեան պարիսպներուն վրայ վերջին շունչը փչող ուսանողի մը։ Մանաւանդ որ գլուխն ալ առհասարակ մտածելու վիճակի մէջ չէր այսօր։ Գիշերը ուշ ստեղծ վերադարձած էր Ռուս ուսանողութեան երեկոյթէն և այդ պատճառով բաւական ուշ արթնցած, այսինքն ժամը 12 ին։

Ճաշի տեղ նախաճաշով դոհանալէ ետքը՝ սենեակին մէջ վերվար կը քալէր «մի օպերա շուսցնելով»։ Տաքատը և ժակէտը միայն հագած ըլլալով՝ օձիքին բացուածքէն կուրծքի թաւ անտառին մուտքը կ'երեւնար։ Այդ անխնամ վիճակին մէջ աւելի աչքի կը գարնէր Ղարաբաղցի Հայու իր անխարդախ տիպը։ Հասակը չէր կրնար երկարութեամբը պարծենալ, բայց լայն թիկունքն ու մկանուտ թեւերը անթերի առողջութիւն մը կ'աւետէին։ Դէմքին մազերը՝ կարծես բնութենէն իրենց յատկացուած սահմանները նեղ գտնելով՝ սկսեք էին ռանձգութիւններ ընել դէպի դրացի խոպան մասերը։ Գլխուն ծամերը մանաւանդ՝ վայրենի գեղեցկութիւն մը կը ցուցադրէին իրենց խենթ աճումովը, լերան գաղաթը բուսած մացառքին նման, որուն դպած չէ բնաւ պարտիզպանին յատուցը։ Իսկ սենեակը իրեն հակապատկեր մը չէ որ կը պարզէր այդ պահուն։ Սեղանին վրայ՝ դրբերու չեղջակոյտին ստորոտը կը հանգչէր նախաճաշի ափսէն, սենեակին չորս կողմը ցիրուցան արձուներէն մէկուն կռնակէն կախուած էր շապիկ մը, միւսին վրայ աղտոտ վարդիք մը, երրորդին վրայ սեղան օձիք մը։ Գործածութենէ նոր ելած զոյգ մը գուլպաներ յատակին վրայ կը սողային, բազմոցին վրայ զգեստին դեռ չը հագնուած մասերը կըսպասէին, թեւոյններէն մէկը սեղանի գրքերուն բարձունքէն՝ միւսը սեղանին տակ, կարծես զիրար կը փնտռէին։ Անկողինը իր արտասովոր տակնուվրայութեամբ գիշերուան յուզումները կը պատմէր։ Դրան ետև կախուած էին երկու վերարկու և բազմաթիւ մաշած տաբալներ, զանազան կիսամեակներու փառքին անփառունակ վկաններ։

Մեկը-Քեալլարաչեան այս շքեղութիւններու մէջ անտար-

բեր՝ իր ձեռքը կը շարունակէր, երբ յանկարծ սենեակին դուռը բաղխուեցաւ:

— Հէոայն (մտէք)—պոռաց Շուշեցին քնատութենէ աւելի խռպոտած ձայնովը:

Սակայն բաղխումը կրկնուեցաւ և ինք սրտնեղած՝ դէպի դուռը կ'ուղղուէր բանալու, երբ լսեց տանտիկնոջ ձայնը, որ կէս ֆրանսերէն կէս գերմաներէն՝ կ'ըսէր.

— Մտէք, մտէք, ներսն է պարոնը:

Դուռը բացուեցաւ. երիտասարդ մըն էր եկողը, մաքուր սև գլխասեր հագած՝ խնամոտ արդուդարդով մը. իսկ դէմքը առաջին ակնարկին կը յիշեցնէր սափրիչներու խանութները կախուած յայտարարութիւններու պատկերները: Գլխու արագ հակումներու ընկերացած ժպիտով մը՝ տանտիկնոջ «Մէքսի, մազամ, մէքսի» մը ուղղելէ յետոյ՝ ներս մտաւ: Նոյն անոյշ ժպիտը երեսին, եղբէ՛ք ձեռնափայտն ու սիլինդր գլխարկը ձեռքը, նուրբ մէջքը ուղղանկիւն մը կազմելու աստիճան ձկելով բարեկց Մելիք-Քեալլաբաշեանը:

— Պատիւ ունիմ ինքզինքս ներկայացնելու Ձեզ. Սուրէն Շաւարշ, չըջանաւարտ կենդրոնական վարժարանէն, Հոս եկած եմ ուսանելու: Ժընէվէն անցնելու՝ Ձեր ազնիւ բարեկամներէն պարոն Լիլալեան, որուն հետ ծանօթանալու հաճոյքը ունեցայ՝ հաճեցաւ ազնուօրէն Ձեր հասցէն և Ձեզի ուղղուած յանձնարարական նամակ մըն ալ տալ ինծի: Արդ՝ կը խնդրեմ որ կարգաբ զայն և չղանաք ինծի Ձեր թանկագին աջակցութիւնը, որուն համար յաւիտեան երախտապարտ պիտի մնամ Ձեզի:

Եւ այս ամբողջը գրէթէ մէկ չունչով արտասանելէ ետքը՝ նամակը տուաւ Մելիք-Քեալլաբաշեանին, որ բերանն ու աչքերը խոշոր խոշոր բացած՝ չլմորած մնացած էր այս մուտքի ճառին սպաւորութեան տակ: Քիչ մը սթափեցաւ երբ նամակը ձեռքն առաւ:

— Խնդրեմ նստէք—ըսաւ իր անհաւատալի հիւրին զառնալով և շուարուն արտօրանքով մը՝ աթոռները գրաւող իրերը հաւաքեց ու պահարանին մէջ փակեց—Ներողութիւն, սպիտակեղէնս փոխել եմ, այդ պատճառով սենեակս մի քիչ անկարգ դրութեան մէջ է:

— Ո՛հ կ'աղաչեմ—յարեց քաղաքավարի հիւրը աթոռ մը առնելով—ընդհակառակը ես պէտք է ներողութիւն խնդրեմ որ ասանկ անպատեհ ժամանակ մը Ձեզ անհանդիստ ըրի, սակայն ուրիշ կերպ չէի կրնար ընել, որովհետեւ ըստորովին անժանօթ եմ քաղաքին:

Մելիք-Քեալլաբաշեան յանձնարարական նամակը կարդալէ

ետքը, ինք ալ իր կողմէն քաղաքավարի ըլլալու ճիգով մը խօսակցութիւնը բացաւ:

—Թոյլ տուէք հարցնել, զորտեղից էք:

—Բնիկ մայրաքաղաքացի եմ—պատասխանեց նորեկը ինզնագոհ չեշտով մը:

—Ասինքն Կոստանդնուպոլսից:

—Այո, այո, Պոլիսէն:

—Ի՞նչ էք ուզում սովորել:

—Գլխաւորաբար գրականութիւն—պատասխանեց Սուրէն Շաւարշ ու ձայնը խորհրդաւոր կերպով մը ցածցնելով աւելցուց—և քիչ մըն ալ սօսիալիսթութիւն:

—Ուրեմն հասարակական գիտութիւններ էլ էք ուզում լսել:

—Ո՛չ, ո՛չ—գոչեց մայրաքաղաքացին վերաւորուած ձեռով մը, սխալ հասկնալով հասարակական բառին իմաստը, որ Պոլիս գործածական չէ—հասարակ գիտութիւնները արդէն Պոլիս Կենդրոնականին մէջ սորված եմ, իսկ հոս եկած եմ բարձր գիտութիւններ սորվելու:

Ու կրցածին չափ չեշտեց «բարձր» բառը:

Ղարաբաղցին, որ «հոսհոսների լեզուին» այնչափ ալ ծանօթ չէր՝ շատ բան մը չհասկնալով այս թիւրիմացութենէն՝ չծանրացաւ վրան ու իր հարցումները շարունակեց:

—Ուղիղ Պոլսից էի գալիս:

—Այո, սակայն ճամբան բաւական ուշացայ. ամիսի չափ ստիպուեցայ Մարսէյլ մնալ զանազան կարեւոր գործերու համար, չարաթ մըն ալ ժընէվ նախկին զպրոցական ընկերներս վար գրին. անպիտանները այնչափ կարօտեցի էին զիս, որ դեռ երկար կ'ուզէին քովերնին պահել, բայց ես չկեցայ, ըսելով որ օր մը առաջ աշխատութիւններուս պէտք է սկսիմ:

—Գերմաներէն իմանում էք արդէն:

—Շատ քիչ բան մը, գրեթէ չեմ գիտեր. Պոլսոյ գերմանական վարժարանը յաճախող բարեկամներէս սոսի քանի մը բառեր սորված եմ. ֆրոյլայն, ֆրաու, քուս, մուլըր, լիպէ, թօխթըր. բայց կարծեմ դժուար չլիտի ըլլայ սորվիլը:

—Ասէնք էնքան էլ հեշտ չի, բայց վերջապէս կարելի է սովորել, մանաւանդ որ Տաճկահայերդ լեզուներ հեշտ էք սովորում:

—Այո, այո, աղէկ ըսիք—հաստատեց տաճկահայը մեծ հրճուանքով—զորօրինակ ես հայերէնէ զատ գիտեմ ֆրանսե-

րէն, թիւրքերէն, անգլիերէն եւ քիչ մըն ալ յունարէն ու շատ դիւրութեամբ սորված եմ:

—Ուրեմն կը մնաք այստեղ—հարցուց ուսահայը, խօսակցութիւնը իր բուն նպատակին դարձնելու գիտումով:

—Այո, այո, առնուազն կիսամեակ մը պիտի անցընեմ հոս, թէն մասդեր եմ Պերլին ալ երթալ, սակայն յետոյ երբ լեզուն լաւ մը սորված ըլլամ: Անշուշտ ինծի համար աւելի դիւրին էր Փարիզ ուսանիլ, որովհետեւ ֆրանսերէնի մէջ շատ զօրաւոր եմ, սակայն ես կ'ուզեմ գերմանական կրթութիւն առնել. գերմանական կրթութիւնը այսօր աշխարհի մէջ առաջինն է. անանկ չէ:

—Անշուշտ այդպէս է. ուրեմն սենեակ պիտի վարձէք թէ ուզում էք պանսիօն մտնել, լեզու սովորելու համար:

—Լեզուն փանսիօնին մէջ կը սորվեցնեն:

—Դրսում էլ կարելի է սովորել, բայց ի հարկէ աւելի հեշտ կը լինի պանսիօնում, էնտեղ առիթ ունէք խօսելու, իսկ դրսում դա մի քիչ դժուար կը լինի:

—Անանկ է նէ փանսիօն կը մտնամ. սակայն դրամական տեսակէտով տարբերութիւն մը կ'ընէ:

—Ինչպէս:

—Ըսել կ'ուզեմ փանսիօն մտնալը աժան կը նստի, թէ սենեակ վարձելը:

—Նո՛ւ, ասեմք տարբերութիւնը էնքան էլ մեծ չէ, բայց լաւ պանսիօնը ի հարկէ մի քիչ թանկ կը լինի, ամսեկան գոնէ մի 100 մարկ կը պահանջեն:

—Ի՜նչ կ'ըսէք եղբայր, ատիկա ահագին գումար մըն է —գոչեց Սուրէն այլալաժ—հարիւր մարքով Պոլիս տուն մը կ'ապրի. չէ սիրելիս, ես առջափ ստակ չեմ կրնար տալ:

—Բայց դրսում էլ դրանից պակասով հազիւ թէ կարողանաք ապրել, ի հարկէ եթէ չէք ուզում վատ ապրել:

—Ի՜նչ կ'ըլլայ եղբայր, ուսման սիրուն քիչ մըն ալ գէշ կ'ապրիմ. Փարիզ ընկերներ ունիմ, որոնք առանց ստակի կ'ապրին, ես նորէն ամսական 60—70 ֆրանկ մը ստանալու յոյս ունիմ:

—Նո՛ւ, դա ջոկ հարց է, էդ գէպքում շատ էժան սենեակ պէտք է վարձէք:

—Այո, այո, կարելի եղածին չափ աժան. կ'աղաչեմ մի խնայէք Ձեր աշակցութիւնը, որովհետեւ ես իմ գլխուս բան մը չեմ կրնար ընել, ոչ լեզու գիտեմ, ոչ ալ քաղաքին ծանօթ եմ:

— Ես սիրով կ'անեմ. միայն թէ էսօր էզուց չէ կարելի մի այդպիսի սենեակ ճարել, պէտք է երկար ման գալ և կամ լրագրում յայտարարութիւն տալ:

— Ա՛լ դուք գիտէք, կ'աղաչեմ ինչպէս որ պէտք է անանկ ալ կարգադրեցէք, շնորհապարտ կը կացուցանէք զիս:

— Դուք որչափ ժամանակէ ի վեր Եւրոպա էք—խօսակցութեան նիւթը փոխեց Պոլսեցին, իր գործը արդէն կարգադրուած համարելով:

— Ես... բաւական ժամանակ է ինչ այստեղ եմ—սպասախանեց յաւիտենական ուսանողը, խօսակցութեան այս փոփոխումէն զգալապէս սրտնեղած—բայց սկզբում զանազան առարկաներ եմ լսել. էնպէս, ընդհանուր կրթութեան համար, այնպէս որ իսկապէս մասնագիտութեամբ պարապուելս հազիւ մի քանի տարի կը լինի:

Ու այս անախորժ հարցութիւնը շարունակութիւնը իսպիանելու համար, անմիջապէս տեղէն ելնելով հարցուց.

— Թէյ խմում էք:

— Կ'աղաչեմ, չափազանց աղնիւ էք, ինչու աւելորդ յոգնութիւն կը քաշէք, արդէն առանց աղոր ալ բաւական նեղութիւն բարդեցի վրաննիդ:

— Ոչինչ, նեղութեան բան չկայ, ես ինքս էլ եմ ուզում խմել—ըսաւ Մելիք-Քեալլաբաշեան ու սկսաւ թէյի պատրաստութիւն տեսնել:

Այդ առիթէն օգտուելով Սուրէն Շաւարշ թերթերու ծրար մը հանեց զրպանէն ու սկսաւ աչքէ անցընել:

Երբ հիւրասէր Ղարաբաղցին թէյը վրայ դնելով կրկին իր տեղը նստաւ, շատ ուրախացաւ տեսնելով որ իր անխորհուրդ հիւրը զբաղում մը գտած էր և փութաց ընդհատուած խօսակցութիւնը այդ նիւթին վրայ դարձնել:

— Պոլսական թերթեր էք կարդում:

— Ո՛հ կը ներէք անբաղադարութեանս—գոչեց Սուրէն թերթերը ժողովելու շարժում մը ընելով—չեմ կարդար, միայն հարեւանցի կերպով մը կը նայիմ թէ գրական ինչ նորութիւններ կան: Մարտէյլէն մեկնելու օրերս Լայփցիի poste restante հասցէ տուած էի, հոս հասնելուս պէս նամակատուն հանդիպեցայ առի, սակայն դեռ չէի բացած:

— Ոչինչ, ոչինչ, ինչդեմ կարդացէք—քաջալերեց Մելիք-Քեալլաբաշեան: Հոսհոսին ուզածն ալ ադ էր. անմիջապէս թերթերէն մէկը երկնցուց անոր:

— Եթէ կը հետաքրքրուիք մէկ հատն ալ Դուք աչքէ անցուցէք, զորօրինակ սա յօդուածը գէշ չէ:

Ղարաբաղցիներն ակնարկ մը նետեց ցոյց տրուած յօդուածին վրայ, որ ճամբու ու թեր վերնագիրը և Ֆանթագիր օտորագրութիւնը կը կրէր։

— Ինչացու է էգ Ֆանթագիրօն, Պոլսում յայտնի գրող է։

— Բաւական յայտնի— ըսաւ հոսհոսը և պահ մը խորհրդաւոր կերպով ժպտելէ յետոյ աւելցուց— Ձեզի պէս բարեկամէ մը ինչ պահեմ. ատիկա իմ գրական անունս է. աղւոր ծածկանուն է չէ. սակայն պիտի աղաչէի որ մարդու չըսէք, որովհետեւ ընդհանրապէս յօդուածներս մեծ աղմուկ հանած են, ամէն ոք կը հետաքրքրուի իմանալու թէ ով է գրողը. բայց ես չեմ ուզեր որ ես ըլլալս զիտնան, ասանկ աւելի խորհրդաւոր կ'ըլլայ. Կ'աղաչեմ եթէ կը հաճիք Դուք ալ կարդացէք և Ձեր հեղինակաւոր կարծիքը յայտնեցէք. թէն ատիկա աղւոր գրութիւններէս չէ, մէկ մասը չոգեկառքին մէջ և միւս մասն ալ Մարսէլ գրուած թռուցիկ բաներ են։ Այսօր որ լաւագոյն յօդուածներս հիմա քովս չեն, պայուսակիս մէջ են. սակայն անգամ մը տեղաւորուիմ նէ անոնք ալ կը բերեմ Ձեզի։

Տարաբախտ Շուշեցիին քաղաքավարութեան համար ստիպուած էր կամ կարդալ և կամ կարդալ ձեւացնել։ Մինչդեռ հարեւանցի ակնարկով մը յօդուածին երկարութիւնը չափելու վրայ էր, հանդիպեցաւ նախադասութեան մը, որ կարծես աչքերն ու ուղեղը միանգամայն վիրաւորեց։ Շչմլած դէմքով մը քանի մը անգամ կարդալէ յետոյ, դարձաւ հեղինակին։

— Ախր սա ինչ է նշանակում, ինչ էք կամեցել ասել էս Ֆրագով Ու դարեւջուրի գաւաթները իրենց բիւրեղի հնչուն շաինդովը եղբայրօրէն իրարու դարնուելով անհուն տքտմութիւնով մը հառաչեցին։

— Այո, իրաւունք ունիք հարցնելու— բացատրեց Սուրէն ուսուցանողի լրջութիւն մը հաղնելով— որովհետեւ ատիկա չափազանց գրական նկարագրութիւն մըն է, ատիկա պէտք եղածին պէս հասկնալու համար, պէտք է որ ներկայ ըլլայիք մեր այդ հաւաքումին։ Մարսէլէն մեկնելուս նախընթորը բարեկամներս ինծի ողջերթ մաղթելու համար սրճարանի մը առանձնասենեակը ժողովուած էին, անոնցմէ մէկը իր աղւոր, հնչական ձայնովը վերհարէնի մէկ նոր պահնչելի կտորը կը կարդար և այդ հոգեզմայլ տողերուն հեշտօրօր տպաւորութեանը տակ՝ մեր հիացումի ընդարմացումը գարեջուրով կը գողգողայնէինք։ Բաժակները անընդհատ իրարու կը յաջորդէին ու կ'երեւակայէք, որ այդ բաժակները իրարու զարնուելով սանկ հառաչանքի պէս ձայներ մը կը հանէին։ Սանկ պահ մը երեւակայեցէք ու անտուն պիտի հասկնաք, անանկ չէ։

—Նո՛ւ, չորս եվո զնայետ: հասկանալի է—մոմոայ Մելիք-Քեալլաբաշեան թաւ. յօնքերը կիտելով:

Եւ քիչ մըն ալ յօդուածին պոչէն ծայրէն կարգալէ յետոյ՝ թերթը սեղանին վրայ դրաւ, քթին տակէն խնդալով:

—Ինտո՞ր է, հաւնեցա՞ք—հարցուց անմիջապէս Փանտաղիօ:

— ... Վատ չի, միայն թէ, Տաճկահայերդ խօսքեր չատ էք գործածում, զրանով զրուածքի էներգիան կորչում է. ա՛յ, օրինակ այստեղ մի խօսք կար, որը ես մինչև անգամ չկարողացայ կարդալ:

Եւ թերթը կրկին ձեռքն առնելով յիշեալ բառը գտաւ ու ծիծաղը հազիւ զսպած՝ յղուց յօդուածագրին:

—Ասիկա չկրցա՞ք կարդալ—բայագանչեց Սուրէն զարմայած—սակայն չատ պարզ է տպուած, խոյանք:

—Ի՞նչ է նշանակում դա:

—Խոյանք. կը նշանակէ խոյի պէս վրայ վազել. ատիկա խոյանալ, խոյ, (այսինքն արու ոչխար) բառերէն կը ծագի և ֆրանսերէն élan, élanement բառերուն կը համապատասխանէ:

—Որ էդպէս է, ասէք ոչխարի նման վազ տալ պըծնի գնաց, էլ լինչ էք այդպիսի տգեղ խօսքեր թխում. մեր լեզուն արդէն առանց այն էլ բաւական տգեղ է, իսկ այդպիսով դուք նրան աւելի էք տգեղացնում: Ա՛յ օրինակ մի ուրիշ խօսք—և դէմքի սոսկալի ծամածուծութեամբ մը արտասանեց—ժողովրդա-կան. ֆո՛ւյ, ի՛նչ վատ խօսք է, այդ մեր անպիտան կօնսօնանանքը երբեմն մի այնպիսի զիսօնանցիա կն առաջ բերում, որ կրթուած ականջները չեն կարողանում տանել. ինչո՞ւ գործ չածել ուղղակի պապուլէր խօսքը, որը բոլոր կուլտուրական լեզուներում ընդունուած է և վեր կենալ էդ տեսակ սարսափելի խօսքեր թխել:

—Ի՞նչ խօսք պէտք է գործածել ըսիք—հարցուց խեղճ հոսհոսը, որ ապշած մտիկ կ'ընէր դժբախտ հայ լեզուի այս տարօրինակ բարենորոգչին քննադատութիւնները:

—Պ, օ, պ, ու, լ, է, բ—հեգեց Մելիք-Քեալլաբաշեան, յուցամատովը օդին մէջ գրելով—դա անպայման աւելի սիրուն խօսք է, քան թէ մեր էդ անիծած ժողովրդականը:

—Հա՛, փօփիւլէր ըսել կ'ուզէք—գոչեց Պոլսեցին պաւհիկ մը մտմտալէ ետքը—բայց եղբայր ատիկա ֆրանսերէն է..... Ուրեմն կ'ուզէիք որ յօդուածս ֆրանսերէն գրէի—աւելցուց, մտքէն իսկ չկրնալով անցընել թէ լեզու մը գեղեցկացնելու համար կարելի է սեփականը վտարելով օտարէն բառեր մու-

բալ—Ֆրանսերէն ալ նոյնչափ յաջող կրնամ գրել, սակայն «Արեւելք» ը ֆրանսերէն յօդուածներ չի տպեր:

Այս միջոցին Մելիք-Քեալլաբաշեան թէյ լեցնելու զբաղած ըլլալով, ուշադրութիւն չդարձուց վերջին խօսքերուն վրայ, Իսկ հոսնոսը՝ թէյէն քանի մը ունի իմելով կոկորդը կազդուրելէ և միջանկեալօրէն ուստական թէյին հակիրճ ներբողեան մը կարգալէ ետքը՝ աւելի ոգևորուած չարունակեց:

—Ինչ կ'ըսէք եղբայր, սրտերնիս հրաբուխի մը կը նմանի, որ սակայն բռնութեան կափարիչներուն սակ ճնշուած՝ չի կրնար կոր ժայթքիլ: Պոլիս անանկ խըյախ գրիչի տէր տղաք ունինք որ, սակայն խեղճերը չեն կրնար կոր գրել, տաղանդնին խորշակահար ծաղիկի նման կը ցամքի կ'երթայ.... ազատութիւն չկայ, ազատութիւն, ապա թէ ոչ սանկ երկուտող գրէին նէ ամբողջ հայ ազգը ոտքի կը հանէին:

—Բայց միթէ ձեզ արգելում են հասկանալի լեզուով գրել, ես կարծում եմ որ մեղաւորը մենակ Տաճկաց ցնդուորը չէ. ձեզ փճացրել է ֆրանսիական գրականական խոհանոցը, ձեր ամբողջ բնութարարական մի ինչ որ ֆանտաստիկական անօրմալ բան է, ձեր հէնց ամենալաւ գրողները սեփական ինքիդատիվա չունեն, իրանց իմպուլսները ստանում են Պարիզի ժոնգլէօրներից, ինքներդ ձեզ համար թխել էք մի տեսակ՝ էսպէս ասած՝ գրականական ժարգօն, որից խեղճ ժողովուրդը ի հարկէ ոչինչ չի հասկանում. էլ ում համար էք գրոտում. պէտք է ախտաւ պարզ գրել, որքան կարելի է պարզ, էնքան պարզ որ մինչեւ անգամ.... կարդալ չիմացողը կարդայ և հասկանայ:

—Կ'աղաչեմ բարեկամ, ինչ կ'սէք, ատիկա կարելի բան չէ, ժողովուրդը ինչ կը հասկնայ բարձր գրականութիւնէն. զորօրինակ կօշկակար մը անշուշտ բան մը չի կրնար հասկնալ Վերլէնէն, սակայն ազոր համար կ'ուզէիք որ Վերլէն արտադրած չըլլար իր անմահ էջերը: Բանաստեղծութիւնը երկնային բան մըն է, իրենց ամբողջ էութիւնովը ամպերէն ալ վեր սաւառնող էակները միայն կրնան ըմբռնենել անոր զեղեցկութիւնները:

—Այ, ձեր սխալը հէնց էդտեղ է—ըսաւ զրգուած Մելիք-Քեալլաբաշեան, որուն Ղարաբաղցի յամառութիւնը բռնած էր —բոլոր գրականութիւնների մէջ իսկական պօէզիայի աղբիւրը, էսպէս ասած՝ գլխաւոր ֆակտորը հէնց ինքը ժողովուրդն է եղել: Այսպէս՝ գրականութեան պատմութեան մէջ մենք տեսնում ենք, որ զանազան էպօխաներում ստեղծուած բոլոր չկօլաներն էլ իրանց հիմք են ունեցել պօպուլէր՝ կամ ինչպէս զուք էք ասում՝ ժողովրդական պօէզիան: Օրինակ մեզանում

էս վերջերս մի նոր պօէտ է գուրս եկել, մի ջահէլ տղայ՝ Աւետիք Իսահակեան՝ գուցէ ծանօթ է Ձեզ, ես ունեմ մօտս նրա բրօշիւը, եթէ ուզում էք կարող էք վերցնել կարգաւ, ժողովրդական մօտիվներ է գրում, բայց անպիտանը է՛նքան կենդանի է գրում, որ կարծէք հէնց կեանքից խլած լինի:

—Այո, այո, անկէ քանի մը ոտանաւորներ կարգացած ըլլալս կը յիշեմ, սանկ տողեր մը ունի, որոնք շատ աղւոր են — և պոլսական ձեւով սկսաւ արտասանել —

Ով կեանք ունի, քարք էլ ունի,

Թարթին քարման եար էլ ունի,

Մինակ ես եմ քամկախտ ծներ,

Սիրտս քարքոսս ու ճար չունի:

Սակայն ատոնք գրական մեծ արժէք մը չունին, համեմատութեան իսկ չեն կրնար գրուիլ Վերլէնի կամ Վերհարէնի հետ:

Միւրք-Քեալլաբաշեանին գլուխը պէտք եղածէն աւելի ուսած և ջիղերն ալ բաւական գրգռուած ըլլալով՝ ալ չկրցաւ կենալ քաղաքավարութեան նեղ սահմանին մէջ.

—Հէնց էդ Վերլէնների նման պսիխօպատները չեն ձեր տունը քանդողները, նրանց վայել տեղը ոչ թէ գրականական կարիէրան է, այլ գժատունը:

Հոսհոսը՝ իր պաշտած բանաստեղծին հասցէին ուղղուած այս նախատինքէն վիրաւոր՝ ալ չչարունակեց:

Պահ մը լռութիւն տիրեց, որ Ղարաբաղցիին ձանձրոյթ արտայայտող ն ու, դ ա ն երովը կը խանգարուէր: Սակայն՝ ինչպէս հին փիլիսոփաները ըսած են հոսհոսութիւնն ու յարատեւութիւնը իրարու բոլորովին հակառակ առաքինութիւններ են: Ուստի շատ չանցած մեր հոսհոսին ալ լռութեան համբերութիւնը հատնելով, խօսակցութեան խզուած թելը հանգուցեց:

—Պարոն Մեւրք-Քեալլաբաշեան, կարծեմ Դուք ալ կը գրէք, կը ներէք համարձակութեանս, կրնամ Ձեր կեղծանունը հարցնել:

—Ո՛չ, ես պսեղծոնիմ չեմ գործածում—պատասխանեց Շուշեցին նկատելի դժկամակութեամբ մը, մանաւանդ տեսնելով որ խօսակցութիւնը կրկին իր վրայ կը շրջուէր:

—Սակայն կը գրէք, չէ՞:

—Երբեմն թղթակցութիւններ եմ գրում, իսկ յօդուածներ աւելի սակաւ. էս վերջերս իմ մի երկար յօդուածը գուրս եկաւ «Մշակ»-ում, կօնսումֆէրայնների մասին:

—Կը ներէք, ինչի՞ մասին:

—Կօն-սուռ-ֆէրայնների:

—Դժբաղդարար ոռւսերէն չեմ հասկնար, կը հաճի՞ր թարգմանել:

—Դա ոռւսերէն չէ, դա մի գերմանական խօսք է, նշանակում է..... էսպէս ասած..... դրա համար հայերէն խօսք չկայ, ինչպէս թարգմանել.... նո՛ւ ասնք, ուտելեղէնների և այլ կեանքի պիտոյքների մագաղինների ֆէրայններ..... ընկերու-թիւններ:

—Այո՛, այո՛, հիմա կը յիշեմ կոր—վրայ բերաւ հոսհոսը, որ ոչ բան մը կը յիշէր և ոչ ալ տրուած քաղատութենէն բան մը հասկացած էր—շատ աղւոր գրած էիք և կարծեմ սանկ պարագային յարմար ականարկութիւն մըն ալ ըրած էիք ապագայ Հայաստանի մասին: Դուք Ռուսահայերդ աւելի գիտական գրիչ մը ունիք, իսկ մենք աւելի գրական: Ժընէլ իմացայ որ Ձեր բարեկամ պարոն Լիլավեանն լուրջ գրող մըն է, չիտակ է, Ձեզմէ աղէկ չըլլայ, սակայն շատ ազնիւ երիտասարդ մըն էր:

—Այո՛, նա մշտական գրում է և մեր լաւ տղերանցից մին է, մեր ինտելիգենցիային պատիւ է բերում:

—Ղարաբաղցի չէ՞ ուրեմն:

—Այո՛, ինչպէ՞ս չէ:

—Հասաւ ըսիք թէ Ինտելիգիայի է—ըսաւ Սուրէն Շաւարշ մտմտութիւն մը գլուխը վեր տնկելով—ուրեմն Ղարաբաղի քաղաքներէն մէկն է ասիկա. հա՛ իրաւ որ աշխարհագրութենէն ատանկ քաղաք մը կը յիշեմ Ղարաբաղի մէջ. Ինտելիգիա՛ ըսիք թէ Ինտելիգիա:

—Ինտելիգենցիա միթէ չէք հասկանում—ըսաւ զարմացած ինտելիգենտը, որ բան մը չէր հասկացած այդ խօսքերէն—իսկ Դուք էդ ի՞նչ քաղաքի մասին էիք հարցնում:

—Իշտէ ադ Ինտելիգենցիա քաղաքի մասին:

Մեղիք-Քալլաբաշեան շառաչուն քրքիչ մը փրցուց.

—Ախր էդ ինչեր էք ասում. Ղարաբաղում էդպէս քաղաք չկայ, մենք երկուսս էլ Շուշեցի ենք. ես ասացի որ նա մեր ինտելիգենցիային պատիւ է բերում, իսկ Դուք՝ ինչպէս երեւում է՝ կարծել էք թէ դա մեր քաղաքի անունն է. Ինտելիգենցիա նշանակում է ինտելիգենտ մարդիկ, ֆրանսերէն կարծեմ ասում են ինտելիժանտ...

—Ա՛խ, այո՛ հիմա հասկցայ. է՛ն թէ լիժան ըսել կ'ուղէք

—բացականչեց հոսհոսը ձեռքը ճակատին զարնելով ու սաստիկ կարմրած—ֆրանսերէն բառերը Դուք միշտ ոռւսերէնի ձևով կ'արտասանէք այդ պատճառով աղէկ չեմ հասկնար:

Եւ երկուքն ալ բաւական խնդացին այս գուարճալի թիւ-
րիմացութեան վրայ, բայց Պոլսեցին շուտով նոր հարցում մը
մէջտեղ զլորեց, իր ամօթահարութիւնը ծածկելու համար:

—Անվայել չըլլայ հարցնելը, սակայն կարծեմ Ղարաբաղի
հայ մելիքներուն ցեղէն էք Դուք, ինչպէս արդէն Ձեր մակա-
նունն ալ ցոյց կուտայ:

—Ո՛հ, ո՛հ, —պատասխանեց Ղարաբաղցին, որ դեռ կը շա-
րունակէր խնդալ:

—Խնդրեմ, ի՞նչ կը պահէք ինձմէ, թէև ցարդ զիրար ճան-
չնալու բարեբախտութիւնը չենք ունեցած, սակայն կրնաք վըս-
տահ ըլլալ, որ մատնիչ մը չեմ ես. և մանաւանդ որ հիմա ա-
զատ երկրի մը մէջ ենք փառք Աստուծոյ, ալ ի՞նչ կը վախնաք:

—Վախենալու ոչինչ չկայ, դա խօսմ մի փտանգաւոր բան
չէ, որ ուղիղ լինէր կ'ասէի էլի:

—Պահեցէք, եղբայր, պահեցէք վրաս չունի—ըսաւ հոս-
հոսը զլուխը շարժելով—խոհեմութիւնը ատանկ կը պահանջէ,
սակայն վստահ եմ, որ քիչ ատենէն երբ աւելի մտերմանանք՝
սրտերնիդ համարձակօրէն պիտի բանաք ինծի:

—Ինտելիգենտի հոգին բերանն էր հասեր, աթոռին վրայ
անհանդիստ շարժումներ կ'ընէր, կը յօրանջէր, կը փնջէր, ժա-
մացոյցը կը նայէր և մէկ խօսքով միտքն ինկած ամէն անուղ-
ղակի միջոց գործի կը դնէր իր ձանձրոյթն ու սրտնեղու-
թիւնը հասկցնելու համար: Սակայն դիմացինը տեղէն շարժուե-
լու ամենապոյզն հաւանականութիւն մը անգամ չէր ընծայեր,
ուստի ալ ճարահատ ինք ոտքի ելաւ.

—Կը ներէք, ամենայն սիրով դեռ կը նստէի Ձեզ հետ,
բայց դժբաղդաբար երկու ժամ միմեանց ետեից դասախօ-
սութիւն ունեմ, այնպէս որ կը ներէք.....

—Ո՛հ կ'աղաչեմ, կ'աղաչեմ,—ըսաւ հոսհոսը տեղէն ցատկե-
լով—արդեւ չըլլամ Ձեր գործին. արդէն ես ալ կ'ուզէի երթալ
կայարանէն պայուսակներս առնելու, կրնամ հոս բերել զանոնք,
մինչև որ սենեակ մը վարձենք:

—Խնդրեմ, ի հարկէ կարող էք, միայն թէ երկու ժամից
յետոյ բերէք, երբ ես տանը կը լինեմ, որպէսզի..... տանտի-
կինը դժուարութիւն չհանի:

—Շատ աղէկ, իսկ սենեակին խնդիրը չէք մոռնար, ա-
նանկ չէ:

—Ո՛հ, ո՛հ:

—Սանկ աղւոր, մաքուր, կոկիկ, աժան սենեակ մը—և
խնդալով աւելցուց—եթէ տունին մէջ աղւոր աղջիկ մըն ալ
ըլլայ նէ, ալ ուրիշ բան չեմ ուզեր, որովհետև գիտէք օրիորդ-

ներուն հետ խօսակցելով մարդ աւելի շուտ կը սորվի լեզուն:

—Շատ լաւ, շատ լաւ, էգուց կը տեսնենք.

Սուրէն-Շաւարշ-Պանթաղիօ գլխարկն ու ձեռնափայտը առաւ, Մելիք-Քեալլաբաշեանին ձեռքը սեղմեց սրտագին չորհրհակալութիւններ յայտնելով, մէջքի նոյն ճկունութեամբ խորհարհութիւն մը ըրաւ և արդէն սենեակին դռնէն դուրս կ'ելնէր, երբ Ռուսահայի ցը' ն ականջներուն հասաւ:

—Ի՞նչպէս, ի՞նչ ըսիք—հարցուց ետ դառնալով:

—Ոչինչ, բան չասացի—սլատասխանեց Մելիք-Քեալլաբաշեան, որուն սիրտը դող ինկաւ այս վերադարձէն:

—Ձէ հիմա բան մը կ'ըսէիք ցի էր, ի՞նչ էր:

—Յը՛, միթէ Ձեզ մօտ գործածական չէ, ցտեսութիւնն է կրճատած:

—Յտեսութիւնն ին կրճատումն է ուրեմն. ո՞ն ինչ աղւոր գիւտ. ասկէ վերջ ես ալ ատիկա կը գործածեմ անպատճառ, ուրեմն ցը՛ սիրելի բարեկամ:

Ու կրկին ձեռքը սեղմելով մեկնեցաւ:

—Ա՛յ ես քո հէրն անիծած, հոռհոս շանորդի—պոռաց ինտելիգենտը երկար շունչ մը առնելով—հողիս հանեց էլի, սա որ էստեղ մնայ կըսպանի ինձ:

Եւ բացմոցին վրայ փռուեցաւ այնպէս ուժասպառ, որ կարծես եղան սայլ մը քաշած ըլլար:

ԱՌԱՆՁԱՐ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի

19) Dr. Max Nordau: „Der Zionismus“ verlag der „Jüdischen Volksstimme“ Brünn, 1902.—Դ-ր Մաքս Նորդաու. „Սիօնիզմ“:

Սիօնիստների հսկայական կազմակերպութեանը անդամ է և գրքոյկիս հեղինակը՝ յայտնի հրապարակախօս-փիլիսոփայ Մ. Նորդաուն, որը իր ներկայ աշխատութեամբ հակիրճ ձեռով պատկերացնում է սիօնիզմի պատմական զարգացումը և ընդգծած նպատակը: Ահա նրա համառոտութիւնը.

—Միայն վերջին երկու տասնամեակումն է զարգացել իսկական քաղաքական սիօնիզմը: Բայց մինչև այդ, նա ունեցել է իր նախապատրաստական հոսանքները, հակառակ կարծիքների փոխանակութիւնն ու ազդեցութիւնը:

Առաջ քայլերով առաջագիմում էր մարդկութեան տնտեսական-հասարակական կեանքը, իր հետ առաջ մղելով թէ անհատների և թէ ազգերի զարգացումը: Հրէաներն էլ այդ առաջագիմական շարժման մէջն էին: Բայց նրանք առաջագիմում էին միայն իբրեւ անհատներ և ոչ իբրեւ ազգ: Ազգային դաշափարը դեռ հեռու էր նրանցից:

Ժամանակի ընթացքում առաջ եկաւ հրէական մի երիտասարդութիւն, որին տարօրինակ էին թւում Մենդելսոնի գաղափարը, որի համար աւելի քան տարօրինակ էր այն կարծիքը, թէ հրէաները պարտաւոր են թափառել երկրից-երկիր՝ մինչ որ աշխարհաքաղաքացիութիւն (kosmopolitismus) քարոզելու ցանկութեամբ:

Այդ երիտասարդութիւնը տեսնում էր հրէաների կրած հալածանքն ու անարգանքը և անկարող էր անտարբեր մնալ: Անկարող էր, որովհետեւ իրան էլ հասնում էին այդ անարգանքի սուր սլաքները, որովհետեւ զուրկ չէր ազգային դիտակցութիւնից: Եւ միթէ նա կարող էր չունենալ այդ զգայմունքը, երբ տեղի էին ունենում պատերազմներ ու խուշոր քա-

ղաքական սնյքեր՝ միմիայն ազգային արժանապատուութիւնից ու շահերից առաջացած:

Ինչո՞ւ յոյնն ու բուլղարը, սերբն ու խաւային, ռուսն ու լեհացին, գերմանացին ու ֆրանսիացին կարող էին ազգային ընդհանուր շահերն ունենալ և այդ շահերի համար նոյն խոկ արիւն թափել, իսկ հրէաները—ոչ: Դա անբնական էր և անհասկանալի:

Վերջին ժամանակներս հրէաների դէմ ձեռք առած քաղաքական խստութիւնները և օրէցօր աճող հակասեմիտական շարժումը մի առանձին զարկ տուին հրէական ազգային գաղափարին և կենդանացրին սեփական հայրենիք ունենալու ցանկութիւնը:

Առաջին անգամ պարզ կերպով այդ ցանկութիւնն արտայայտեց գերմանահպատակ մի հրէայ, որը երկիւղից դրդուած իր անունը չէր դրել զրբի վրայ: Բայց այնուամենայնիւ անսունուն հեղինակի գիրքը արժանապաւ ուշադրութեան, որովհետեւ իր մէջ պարունակում էր մի օրիգինալ միտք, այն է՝ ձեռք բերել Պաղեստինը և գաղթել այնտեղ: Այդ գիրքը քառասնական թուականներին լոյս տեսաւ: Մօտ քսան տարի յետոյ հրապարակ եկաւ նոյնանման մի գիրք, որը աւելի ուժեղ ցնցում, աւելի մեծ խլրտում առաջ բերեց մտածող հրէաների մէջ: Դա Մովսէս Հեսսի «Rom und Jerusalem» խորագրով աշխատութիւնն էր:

Սակայն այդ ցնցումն աւելի մեծ ծաւալ ընդունեց, աւելի որոշ արտայայտութիւն ստացաւ ութսունական թուականների սկզբում, երբ լոյս տեսաւ Դ-ր Լ. Պինսկերի «Auto-Emancipation» վերնագրով գրքոյկը: Այդ գրքոյկի մէջ արծարծած էր այն միտքը, թէ հրէաները ոչ թէ մի կրօնական համայնք են, այլ մի ազգութիւն, որը ունի իր պատմութիւնն ու լեզուն, իր ազգային շահերն ու առանձնայատկութիւնները և որը իրաւունք ունի ձգտելու դէպի իր հայրենիքը, դէպի Սիօն: Հրէաների այդ վերածնութիւնը պիտի կատարուի միաժամանակ տնտեսական, ֆիզիկական, հոգեկան և կրօնական ասպարէզներում:

Ահա այդ գաղափարները դարձան խթան հրէական երիտասարդութեան համար: Գիմնազիստներ ու ուսանողներ, բանուորներ ու մանրավաճառներ—բոլորն էլ հետաքրքրուած էին, բոլորն էլ աշխատում էին կազմել մանր-մանր ընկերութիւններ, տարածել հրէական լեզուն ու առանձնայատկութիւնները, ստեղծել փոխադարձ օգնութիւն՝ մի խօսքով հարթել—նախապատրաստել հրէական ազգի փրկութեան ճանապարհը: Շատե-

րի ոգևորութիւնն հասնում էր այն աստիճանի, որ ստիպում էր թողնել գործ ու ընտանիք, զոհել փող ու ժամանակ և գնալ Պաղեստին՝ Սիօնի նուիրական հողը տեսնելու, նրա օգով շնչելու:

Ահա այդ ընդհանուր ոգևորութեան ժամանակ հարկաւոր էր մի ուժեղ մարդ, որը օգտուէր բարեբաստիկ հանգամանքներից և ցանկալի ուղղութիւնը տար սկսուած հոսանքին: Այդ մարդը եղաւ Դ-ր Թ. Հերցլը իր «Der Indenstaat» (Հրէական թագաւորութիւնը) վերնագրով աշխատութեամբ, որը լոյս տեսաւ 1896 թուականին:

Մի առանձին նորութիւն չէր պարունակում այդ գիրքը: Նրա մէջ աւելի հիմնաւոր, աւելի սիստեմատիկ կերպով կրկնուած էին այն մտքերը, որոնց մասին խօսել էին ուրիշ հեղինակներ և որոնք արդէն մտածողութեան ու խօսակցութեան նիւթ չեն դարձել հրէական ամբողջ ժողովրդի համար: Այդպէս ուրեմն Հերցլի աշխատութեան ուղուծումը կազմում էր այն գաղափարը, թէ հրէաները մի ազգ են և արժանի են իրանց սեփական հայրենիքն ու անկախ թագաւորութիւնն ունենալու:

«Հրէական թագաւորութիւնը» դարձաւ սիօնիստների գլխաւոր յենակէտը, նրանց մտքերի ընդհանուր արտայայտիչը, այսպէս ասած նրանց «հաւատոյ հանգանակը»: Սակայն դա միայն մի անհատական աշխատութիւն էր և ոչ մշակուած ծրագիր, վերացական առաջարկութիւն էր և ոչ կօնկրէտ գործունէութիւն:

Հարկաւոր էր այդ վճռական քայլն էլ անել՝ անմիջական գործունէութեան մի ծրագիր կազմել և առանց դանդաղելու սկսել կենդանի գործ: Այս հարցում էլ նախաձեռնող հանդիսացաւ Հերցլը: 1897 թ. նա հրատարակեց մի կոչ սիօնիստների անունով, որով հրաւիրում էր նրանց պատգամաւորներ ուղարկել ընդհանուր գործունէութեան մասին խորհրդակցելու համար: Մինչեւ օգուստոսի վերջը Զուիցարիայի Բազել քաղաքում հաւաքուեցին 204 պատգամաւորներ: Համագումարի մի այդպիսի բաղամարդութիւնը մի ազդու ցոյց էր յօգուտ սիօնիզմի, պերճախօս պատասխան էր այն հակառակորդներին, որոնք պնդում էին թէ «սիօնիզմը» մի քանի անհատների գործ է և ոչ ժողովրդական ընդհանուր ցանկութիւն:

Այդ առաջին համագումարը մշակեց գործունէութեան ծրագիրը, որը մինչ օրս էլ ընդհանուր առմամբ մնում է անփոփոխ: Ահա այդ ծրագրի գլխաւոր կէտերը.

—Սիօնիզմը աշխատում է հրէական ազգի համար Պաղես-

տինում ձեռք բերել հայրենի բնակավայրեր, որտեղ լինի կեանքի, գոյքի և իրաւունքի ազատութիւն:

Այդ նպատակին հասնելու համար նա միջոց է ընտրում հետեւեալ 4 կէտերը.

1. Նպատակայարմար պահանջ անել դէպի Պաղեստին հրէայ երկրագործներ, արհեստաւորներ և բանուորներ գաղթեցնելու մասին:

2. Ընդհանուր կապ ու համերաշխութիւն հաստատել բոլոր հրէաների մէջ, իւրաքանչիւր երկրում—տեղական օրէնքների համեմատ—ընկերութիւններ ու կազմակերպութիւններ առաջ բերելով:

3. Ուժեղացնել հրէական ինքնաճանաչութեան և ազգային ինքնագիտակցութեան զգայմունքները:

4. Նախապարաստական քայլեր անել, որպէս զի ձեռք բերուի պետութիւնների հաւանութիւնը սիօնիզմի նպատակն իրագործելու համար:

Ահա այդ 4 կէտերն են սիօնիստների գործունէութեան ղեկավարն ու ուղեցոյցը:

Պարզ է, որ մշակուած ծրագիրը և նրանից յետոյ սկսուած կռանդուն ազդեցության պիտի աւելացնէին սիօնիստների թիւը: Այդ բանին ապացոյց է հետեւեալ համագումարների կազմը, Առաջինից յետոյ մինչև օրս տեղի են ունեցել սիօնիստների չորս կօնգրէս, այն է.

1898 թ. Բաղեյում, 280 հոգու մասնակցութեամբ.

1899 » Բաղեյում, 370 » »

1900 » Լօդօնում, 420 » »

և 1901 » Բաղեյում, որտեղ մասնակցում էին պատգամաւորներ 180,000 ընտրողների կողմից:

Փալով ընդհանուր կազմակերպութեանը, պէտք է ասել, որ այժմ սիօնիստներն ունին տեղական ընկերութիւններ բոլոր այն երկրներում, որտեղ հրէաներ կան: Այդ ընկերութիւնների թիւը հասնում է 600-ի: Սիօնիզմի կենդրոնական մարմին է համարւում այն սեկրետարիատը, որը գտնւում է Վիեննայում: Նրա վարչական բոլոր ծախսերը հոգացւում են անդամավճարներով: Իւրաքանչիւր սիօնիստ տալիս է տարեկան 1 մարկ=1 ֆրանկ=1 շիլլինգ = 50 կոպէկ անդամավճար, որը կոչւում է «Շեկել»:

Այդ միևնոյն կենդրոնական մարմնի ղեկավարութեամբ Վիեննայում հրատարակւում է սիօնիզմի պաշտօնական օրգանը—«Die Welt» (Աշխարհ) շաբաթաթերթը: Բացի դրանից կան մօտ 40 ուրիշ պարբերական հրատարակութիւններ—(հրէահրէն,

լեհերէն, գերմաներէն, ռուսերէն, իտալերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն, ռումիներէն և սպաներէն) — որոնք մեծ կամ փոքր չափով համակրում և իրենց էջերում արժարժում են սիօնիստական գաղափարները:

Սիօնիստները յոյս ունեն փողով գնել Պաղեստինը: Նրանք գիտեն, որ սուլթան Համիդի կառավարութիւնը չափ է սիրում փող և այդ պատճառով էլ համոզուած են, որ նրանց պիտի աջողուի ցանկալի նպատակի հասնել: Սակայն այդ գործը զրուխ բերելու համար հարկաւոր էր բանակցող մի մարմին, առևտրական մի հաստատութիւն՝ ուժեղ պետութեան հովանաւորութեամբ ապահովուած:

Ահա այդ անհրաժեշտութիւնից զրդուած Բազելի համագումարը (1898) որոշեց Լօնդօնում հիմնել հրէական ազգային բանկ — (Jewish Colonial Trust): Հարուստ սիօնիստների աջակցութեան շնորհիւ այդ որոշումն այժմ իրագործուած կարող է համարուել: Բանկի ակցիաների գումարը հասնում է 2,000,000 ֆունտ ստերլինգի: Ըստ կանոնադրութեան բանկը իր գործունէութիւնը կարող է սկսել միայն այն ժամանակ, երբ այդ գումարի $\frac{1}{8}$ = 250,000 ֆունտ ստերլինգի արդէն հաւաքած կը լինի: Այժմ այդ գումարը պատրաստ է, ուստի և հրէական ազգային բանկը կարող է սկսել իր ձեռնարկութիւնները:

Սակայն զրամական այգպիսի մեծ հիմնարկութիւնն էլ բաւական չը համարեցին սիօնիստները, ուստի և անյեղալ համագումարում — (Բազել 1901 թ.) որոշեցին հիմնել ազգային ֆոնդ՝ 200,000 ֆունտ ստերլինգ քանակութեամբ: Այդ գումարի կէսը պիտի ծառայէ Պաղեստինում հողեր գնելու համար, իսկ մնացած կէսը պիտի զաւնայ ազգային անձեռնմխելի սեփականութիւն: Միայն զրա տոկոսները կարող են գործադրուել ազգային անյետաձգելի կարիքների համար:

Ինչպէս տեսնում ենք, սիօնիզմը բաւական խոշոր ու պաշտկառելի կազմակերպութիւն է ներկայացնում. թէ իր զրամական միջոցներով և թէ անդամների թուով:

Ձը նայելով դրան, նա ունի բազմաթիւ հակառակորդներ հրէաների միջից: Խօսելով դրանց մասին, Նորդաու նկատում է, որ զրանցից շատերը հակառակուում են, որովհետեւ սովորութիւն են դարձրել տմեն բանի հակառակել: Շատերը սիօնիզմի ղեկավարների անձնական թշնամիներն են և աշխատում են զրպարտութեամբ և չարախօսութեամբ խանդաբել նրանց: Վերջապէս մնացածածներն էլ հակառակուում են, որովհետեւ չեն հասկանում սիօնիզմի էութիւնն ու հիմունքները:

Զարմանալին այն է, որ պ. Նորդաու ոչինչ չի ասում

սիօնիզմի ամենագլխաւոր հակառակորդի մասին: Դա հրէական լաւագոյն երիտասարդութեան մի մասն է, որը շատ լաւ հասկանում է նոր շարժման էութիւնը, բայց նա չի համակրում մանաւանդ գործունէութեան սակտիկան: Նա դատաւարտում է սիօնիստներին, որ միայն մեծ մեծ ծրագիրներ են կազմում առանց անմիջական օգնութեան հասցնելու թշուառ հրէաներին, որ ամբողջ յոյսը դրել են ապագայի վրայ և ոգևորւում են կարմիր գազանի—սուլթան Համիդի հետ բանակցութիւններ վարելով, բանակցութիւններ, որոնք, երևի, վերջ ի վերջոյ ոչ մի զբաղման հետեանք ունենալու չեն:

Ահա այդ հրէայ երիտասարդների շատերն էին, որ միայն հայ, ռուս, բուլղար վրացի ուսանողների հետ և բողոքեցին սիօնիստների վերջին համադումարի ժամանակ՝ Համիդին չնորհաւորական հռչակիր ուղարկելու առթիւ:

Ե. Թ.

20) ՌԺԿ. Վ. ԱՐԾԻՈՒՆԵՆԻ, «Թոփալիս կամ Բարակացու», պատկերազարդ, Թիֆլիս, 1902 թ., դինն է 10 կ:

Յարգելի հեղինակը մեծ եռանդով շարունակում է հրատարակել իր «Բժշկի Զրոյցները»: Նրա գրելու ձեւի մասին արդէն քանիցս ասիթ ենք ունեցել խօսելու: Այս չորրորդ «զրոյցը» վերաբերում է այն սարսափելի դաւին, որից գլխաւորապէս զոհւում են մարդիկ իրանց ծաղիկ հասակում:

«Եթէ հաշուելու լինենք 20-ից մինչեւ 40 տարեկան հասակում մեռնողների թիւը, ասում է հեղինակը, կը տեսնենք, որ երեք մեռնողներից մէկը բարակացուից է»:

Ահա այդ գրքի բովանդակութիւնը.

Թոքախտաւորը.—Թոքախտը վարակիչ հիւանդութիւն է.—Թոքախտի թոյնը.—Զգոյշ եղէք թոքախտաւորի թքից, որովհետեւ նրա մէջն է թոյնը.—Ո՞վքեր են հիւանդանում թոքախտով.—Ի՞նչպէս պէտք է պահպանուել վարակումից.—Ի՞նչպէս պէտք է պահել թոքախտաւոր ծնողների դաւակններին.—Ի՞նչպէս պէտք է խնամել հիւանդին.—Թոքախտը բուժելի հիւանդութիւն է.—Թոքախտաւորները կարող են ամուսնանալ, թէ ոչ:

Այս համառօտ վերնադիրներից պարզ է, որ հարցը ամեն կողմից լուսաբանուած է և ընթերցողը կարող է ոչ միայն

լիակատար դադարի ար կազմել այդ զարհուրելի ցաւի մասին, այլ և իրան պահպանել վարակումներէց: Յանկալի է որ այս գրքոյլը տարածուի և զպրոցներում:

Լ. Ս.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Ա. Ա. Պոյիթոյ, Ներոն, ողբերգութիւն 5 արար., թարգմ. Հ. Ա. Ղազարեան, Վենետիկ, 1902, գինն է 75 սանտիմ:
- 2) Բժ. Ա. Բուզուզեան. Ի՞նչ է կաշուի հիւանդութիւնը, Պետերբուրգ, 1902, գինն է 15 կոպ.:
- 3) » » » Վերաբուժական հիւանդութիւն և օպերացիա, Պետերբուրգ, 1902, գինն է 5 կոպ.:
- 4) Գր. Բազմալանեան, բանաստեղծութիւններ, Բագու, 1902, գինն է 10 կոպ.:
- 5) Լէօ, Յովսէփ Կաթողիկոս Արղութեան, չորս պատկերով, Թիֆլիս, 1902, գինն է 60 կոպ.:
- 6) Ա. քահանայ Բագրատունի, Հոգեւոր ընթերց, Վաղարշապատ, 1901, գինն է 40 կոպ.:
- 7) Ե. Թ. Հաուպտման, (պատկերով) հրատ. Յ. Աղամեանի, Պետերբուրգ, 1902, գինն է 15 կոպ.:
- 8) Սուքիաս Պարոնեան. Քաղկեդոնեան ժողով և Հայաստանեայց եկեղեցի, Պարիս, 1902 թ. գինն է 2,50 ֆր.:
- 9) Н. Адонцъ, „Начальная исторія Арменіи“ у Себеоса въ ея отношеніяхъ къ трудамъ Моисея Хоренскаго и Фауста Византійскаго (оттискъ изъ VIII тома, № 1 и 2 „Византійскаго Временника“, 1901 г.)
- 10) А. К. Дживелеговъ, Средневѣковыя города въ западной Европѣ, С.-Петербургъ, 1902, цѣна 1 руб.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԵՒ ԱՍԻԱՅԻ ՆԱԽԱԳՈՐԾԸ

Արդէն մի քանի ամիս է, որ անգլիական «The Shell Transport and Trading Co» ընկ.-թիւնը շրջաբերականներ է ուղարկել՝ Հեռուոր արեւելքի հետ հաղորդակցութիւն ունեցող բոլոր շոգենաւային ընկ.-երին, առաջարկելով նրանց ձեռնառու պայմանով հեղուկ վառելիք: Այդ գրութիւնը առաջարկութիւնից օգտուել ջանկացողը պիտի պարտաւորուի իր շոգենաւաներից մի քանիսը (թիւը պիտի սրոշուի) յարմարեցնել հեղուկ վառելիքի, և որոշ ժամանակից պիտի սկսի այդ վառելիքը բանացնել, որ իրաւունք չը պիտի ունենայ մի ուրիշից գնելու մինչև պայմանաժամի լրանալը: Իսկ «Շելը» (վերայիշեալ անգլիական ընկ.-ը) պարտաւորում է հեղուկ վառելիք տալ պայմանաւորուած նաւերին համաշխարհային համարեա բոլոր նշանաւոր նաւահանգիստներում (այստեղ նա 15 նաւահանգիստ է թուում և վառելիքի զինը նշանակում նրանցից ամեն մէկում) և այդ վառելիքը նաւը խփել, մի ժամում ոչ պակաս քան 100 տոնն (տոննը 61 պուդ է): «Շելը» խոստանում է այդ տասնհինգ նաւահանգիստին (ուր նա արդէն կազմակերպել է գործը) աւելաւայել էլի նոր նաւահանգիստներ, ուր գործը կազմակերպուելու վրայ է, կամ պիտի կազմակերպուի մօտ ապագայում:

Անկասկած մի հակայական գործ է այս, որ ձեռնարկում է «Շելը»: Հեշտ բան չէ երկրագնդիս ամեն կողմը վառելիքի ահագին պահեստներ ունենալ և մի այնպիսի կազմակերպութիւն, որ ամեն մի նաւահանգիստը մտնող նաւ մի-երկու ժամում իր վառելիքը ստանայ ու ճանապարհուի... Սակայն անկարելի բան չէ այդ մի ընկերութեան համար, որ արդէն 40-ից աւելի շոգենաւուն մասնաւորապէս նաւթ տեղափոխելու համար յարմարեցրած և դեռ 14-ն էլ նորերս է պատուիրել:

Քարածուխը իրրե վառելիք շատ ու շատ անյարմարու-
Մայիս, 1902.

թիւններ ունի և երբէք չի կարող մրցել հեղուկ վառելիքի (նաւթի կամ մազութի) հետ, եթէ վերջինիս գները շատ չեն թանկ: Եթէ մինչև օրս շողենաւերը գեռ քարածուխ են գործածում, դրա միակ պատճառն այն է, որ չէր դուրս գալիս մէկը, որ մի սրոշ ժամանակով (ասենք հէնց 3 տարով) պարտաւորուէր հայթայթել այդ վառելիքը, ինչպէս այսօր «Շեն» է պարտաւորում: Քարածուխը ահագին տեղ է բռնում շոգենաւերում, նրա բռնելը բաւականին ժամանակ է պահանջում, քարածուխ այրելիս ամեն մի շոգենաւ մինչև 150—160 մարդ է պահում մասնաւորապէս վառելիք տանող, բերող, այրող, մոխիրը դուրս տուող և այլն, որոնց գործն էլ մի տաժանիկ բան է: Իսկ հեղուկ վառելիքը տեղ շատ քիչ է բռնում, բռնելը հեշտ ու արագ է, մոխիր չի տալիս և նաւի վրայ՝ փոխանակ 150—160 մարդու բաւական է 24—25 մարդ, որոնց գործը անհամեմատ հեշտ ու մաքուր էլ է:

Անգրկովկասեան երկաթուղին մինչև չը վերջացնի Բագուից-Բաթում անընդհատ կերտինանցքը (керосинопрободъ)—անկարող է վառելիք փոխադրել Սև ծովի ափերը, Միակ ելքը առ այժմ Պետրովսկ-Նովորոսիյսկ ճանապարհն է մնում (մինչև Պետրովսկ է ժամութեան պատճառով, ի հարկէ ծովով պիտի տանել վառելիքը): Բագուի նաւթարդիւնա բերողների «Ժողովի» Պետերբուրգի ներկայացուցիչ Ն. Ն. Իզնարը «Торг. Пром. Газ.» լրագրի ապրիլի համարներում մանրամասն հաշիւներով ապացուցում է, որ նոյն իսկ այդ անբնական-երկար ու թանգ ճանապարհով, նոյն իսկ այժմեան թանգ ճանապարհածախսով, մեր նաւթը կարող է մինչև Պորտ-Սայդ և Ալէքսանդրեա մրցել քարածուխի հետ: Բայց պէտք է յուսալ, ասում է Իզնարը, որ Վլադիկավկազեան երկաթուղու վարչութիւնը նոյն իսկ 2—2½ կոպ. պուղին կը պակսեցնի քրահը, եթէ վառելիքի արտահանութեան գործը կազմակերպուի Բագում:

Առ այժմ Իզնարը առաջարկում է մի փոքրիկ փորձ անել. մինչև անընդհատ Բագու-Բաթում կերտինանցքի բացուելը, գործը սահմանափակել երեք կէտում. Նովորոսիյսկ, Ալէքսանդրեա, Պետերբուրգ: Հեղուկ վառելիքը Պետերբուրգ պիտի ուղարկուի, ի հարկէ, Կասպից ծովով, Վոլգայով մինչև Ռէրիբնսկ կամ Եարոսլավլ և ապա երկաթուղով—Պետերբուրգ, ուր պուղը 30 կոպ. կը նստի, եթէ Բագում 10 կոպ. հաշուենք նաւթը: Այսքանս բաւական է, Իզնարի ասելով, որ Ռուսաց շոգենաւային ընկ.-ը պայմանաւորուի տարին մինչև 7 միլիոն պուղ վառելիք վերցնել, եթէ նախօրոք

որոշ գին նշանակուի ամեն մի նաւահանգստի համար, ինչպէս «Շեղն» է անուամբ Ապագայում, երբ արդէն կերոսինանցքը պատրաստ կը լինի և Սնդրկովկասեան երկաթուղին հնարաւորութիւն կ'ունենայ մեծ քանակութեամբ վառելիք փոխադրել ձեռնառու գնով Բաթում, կարելի կը լինի գործը լայնացնել:

Այս բոլորը, ի հարկէ, հնարաւոր է միայն ընդհանուր, հաւաքական ուժերով: Կազմակերպութիւն է հարկաւոր մի այդպիսի հսկայական նախագիծ իրագործելու համար... Իսկ մեր նաւթագործները ամեն մի գործ Կոնիսթի սպլի օրն են գցում, որ իր տեղն է մնացել մինչև օրս, որովհետև կարապը երկինքն է թռչում, ձուկը դէպ ծովն է քաշում, իսկ խնկեւորները յետոյն է գնում...

Նաւթագործների վերջին ժողովը միաձայն վճռեց, որ պէտք է կազմակերպել կերոսինի արտահանութեան գործը, Կոնստանդնուպոլիսի ձերաններից ազատուելու համար, սակայն մինչև օրս խօսքից գործի դեռ չենք անցել... Քիչ չէ խօսուել ամբարների անհրաժեշտութեան մասին: Վերջերս նոյն իսկ յոյս կար կարևոր փոխառնութիւնը երկրագործութեան միջնատրութիւնից ստանալ (նաւթագործների դրաւականներից), սակայն, երբ խնդիրքը արդէն պատրաստ էր, Նոբէլի և Կասպեան-Սի ծովեան ընկ. (Ռոտշիլդ) ներկայացուցիչները հրաժարուեցան ստորագրելուց... որովհետև իրանք ահագին ամբարներ ունեն արդէն և նաւթը շատանալուն պէս հաւաքում են իրանց ուղած էփան դներով, որ ի հարկէ, անկարելի կը դառնայ, երբ ուրիշ ամբարներ էլ չինուն Բազուի շրջակայքում:

Ի.

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

† Բազրատ վ. Թաւաքալեան.—Անդարաւոր իղէալիստներ.—Մենք չը զիտենք օգտուել եղած ոչմերից.—Թիֆլիսի քաղաքային ընտրութիւնների նախապատրաստութիւններ.—Մեկախութիւն պահպանելու դժուարութիւնը.—Արքունական հողարածիւններ ձեռք բերելու նոր կանոններ.—Մի խորհուրդ մեր երիտասարդներին.—Մխիթարական երեւոյթ մեր հասարակական կեանքում:

Պ ա շ տ օ ն ա կ ա ն . հ ա ղ ո Ր Ղ ա գ ր ու թ իւ ն ն ե ր .

Որոշ հանգամանքների պատճառով հայերիս մէջ, մասնաւորապէս, շատ իղէալիստ երիտասարդներ՝ ժողովրդին ծառայելու նպատակով կուսակրօնի սքեմ էին հազնուում: Հէնց ուսանայելու իրա կեանքից յայտնի են Խորէն Ստեփանէի, Վահան Բաստամեանի, Լեւոն Խօջայեանի և, միայն մի քանի չաբաթ առաջ (մայիսի 12-ին) Բագուում վախճանուած, Բազրատ Թաւաքալեանի օրինակները:

Մեր թէ կեանքը և թէ ինքը այն դասակարգը, որի անդամն էին դառնում այս վեղարաւոր իղէալիստները, շատ շուտ դրանց առաջն էին դնում ամեն աւսակ խոչընդոտներ: Մեր եկեղեցական կազմակերպութիւնը ոչ մի դիւրութիւն չէր տալիս այդ ոգեւորուած գործիչներին. ընդհակառակը, կղերական նեղարտութիւնը և անշարժութիւնը ամեն ջանք էին գործ դնում սառցնելու դրանց ջերմ ոգեւորութիւնը, չբացնելու դրանց խիզախ էներգիան: Զարմանալի չէ եթէ այդպիսի անպիտան միջնափայրի երկարատեւ ազդեցութիւնը յաճախ վախկոտութեան չափ զգուշաւոր էր դարձնում նախկին անվեհեր աշխարհական երիտասարդին կամ, ընկճելով ու հիասթափեցնելով, վաղաժամ գերեզման էր իջեցնում նրան:

Դէպի կուսակրօնութիւնը տանող հոսանքը վերջերում արդէն կորցրեց մեզանում իր գաղափարականութիւնը և դառաւ շատերի համար միայն մի դիւրին ճանապարհ՝ իշխանութիւն և ապահով դիրք ձեռք բերելու համար: Գաղափարական երիտասարդու-

թիւնը, մանաւանդ ուս-թրքական պատերազմից յետոյ, իր ուշքը սկսեց վարձնել Թիւրքաց Հայաստանի վրայ: Սկսուեց մի նոր շարժում: Այդ վերջին շարժման առաջին ներկայացուցիչներէն մէկն էլ Բագրատ վարդապետ Թաւաքալեանն էր, որ իւրի աշխարհական՝ Ալէքսանդր Թաւաքալեան կամ Զաքի անունով էր յայտնի երիտասարդ շրջաններում:

Գիւղական ուսուցչի համեստ դերով սկսեց դերերնդոյի այդ երիտասարդը իր գործունէութիւնը Վասպուրականում: Պտտելով Հայաստանի զանազան գաւառներում նա տեղն ու տեղը ծանօթացաւ Թիւրքահայ ժողովրդի դրութեան հետ, միաժամանակ դալով այն եզրակացութեան, որ իր ժողովրդասիրական նպատակներին հասնելու համար աւելի յարմար է զլինի վեղար ծածկել: Եւ նա 1889 թ., Ալաշկերտի Ս. Յովհաննու վանքում, վարդապետ է ձեռնադրւում: Մի քանի ժամանակից յետոյ՝ ստիպուած լինելով վերագտնալ Կովկաս, նա չէր կարողանում հաշտուել փափուկ բարձերի մէջ բազմած զԱՅՏԻ—գործունէութեան հետ, ուստի ուրախութեամբ յանձն առաւ 1891 թ. գնալ Թիւրք-պարսկական սահմանագլխում, վայրենի բնութեան մէջ գտնուող և աւազակաբարոյ քիւրդ հրոսակներով պաշարուած, մի աւերակ ու ամայի վանքում հաստատել իր գործունէութիւնը: Եւ, արդարեւ, կարճ միջոցում դարերից ի վեր աւերակ Դերեկի վանքը վերակենդանութիւն ստացաւ և դառաւ ճամբորդների համար զօրավիզ և ապաստան: Բայց երկարատեւ չկաւ աւերակների միջից կանգնած այդ վանքի գոյութիւնը, և դրա պատճառը, մասամբ, և Ատրպատականի առաջնորդարոնի ապիկարութիւնն էր... «Դերեկի հերոսը» 1893 թ. վերադարձաւ Էջմիածին լի յոյսերով, որ կ'իրագործի իր բաղձանքները, կը վերադառնայ կրկին Սալմաստ. բայց այնուհետեւ նա այլ ևս չը տեսաւ սահմանի միւս կողմը և ստիպուած եղաւ աւելի խաղաղ գործունէութեամբ բաւականանալ: Բոլորիս յայտնի է թէ իբրեւ Ալեքսանդրօպօլի և Գանձակի յաջորդ ինչ մեծ համակրանք գտաւ Բագրատ վարդապետը այդ տեղերի հայ ժողովրդի սրտում:

Աւելի աննշան էր նրա դերը Թիֆլիսում, ուր նա սկսել էր իրան չափազանց զգոյշ պահել, նոյն իսկ երբեմն համակերպել առաջնորդի մի քանի պահանջներին: Այնուհետեւ ընտրուելով Էջմիածնի սինօդի անդամ, նա միջոց չունեցաւ յոյց տալ իր ընդունակութիւնները այդ ասպարէզում և վախճանուեց դեռ 50 տարեկան հասակին չը հասած, արդէն յուսախաբութեան և թախիծի դրոշմը կրելով իր խոշոր զիմաղծի վրայ: Իր ոյժերի մեծագոյն մասը վերջերում թաւ կորցրեց կօնսիստօրիա

կան չնչին գործերի վրայ, էջմիածինը չիմացաւ ինչպէս հարկն է օգտուել այդպիսի հաղուագիւտ գործիչից:

Ասեմք էջմիածինը այդ կողմից բացառութիւն չէ կազմում հայկական կեանքում. նա միայն աւելի տիպիկական ձեւով է արտայայտում մեր այդ բնորոշ գիծը: Մենք, տահասարակ, չենք գնահատում, չենք շահագործում մեր ոյժերը ինչպէս հարկն է. մենք վատնում ենք եղած ոյժերը, թէև չենք կարող պարծենալ դրանց առանձին առատութեամբ: Մենք հեռացնում ենք ասպարիզից, ջլատում ենք մեր ոյժերը, չորացնում ենք ու թունաւորում դրանց անձնուէր ոգևորութեան աղբիւրը: Մենք գրաւելու փոխարէն հեռացնում ենք հասարակական ասպարէզ դիմող ոյժերին:

Համոզուելու համար մեր ասածների մէջ, եթէ կամքը, դիտէք մեր դպրոցական, թատրոնական, գրական և եկեղեցական-վարչական կարգերը:

Այդպէս, օրինակ, հայ ուսուցիչը միշտ դողում է իր ապագայի համար. նա չը գիտէ միւս տարի լինելու է ինքը թէ դէն է չարտուելու դպրոցից, առանց այլ և այլութեան, լոկ սրտ-նրա քմահաճութեամբ: Ամառնային օթերին ինտրիգները, խոտովութիւնները մեր դպրոցական կեանքում հասնում են իրանց դադաթնակէտին: Էջմիածնի և թեմական դպրոցների վարչութիւնների մէջ հեռագիրն ու պոստը անվերջ գանգատներ, ինտրիգներ, հակասական կարգադրութիւններ է որ տանում ու բերում են: Այդպիսի իրարանցման մէջ անցնում է ամառը, վրայ է հասնում աշունը, և միայն սարսափելի կադ ու կոտից յետոյ է սկսում մեղանում իւրաքանչիւր ուսումնական տարին... Այդ պայմաններում դժուար է գրաւել լաւ պատրաստուած ոյժեր մեր դպրոցական ասպարէզի համար:

Նոյն անորոշութիւնը և իրարանցումն է տիրում և մեր դերասանական աշխարհում: Թիֆլիսի և Բագուի թատրոնական կոմիտէաները մինչև այժմ չեն կարողանում միանալ և մի խելացի կազմակերպութիւն տալ թատրոնական գործին, համախմբել լաւագոյն մեր ոյժերը: Զանազան մանր-մունր, անձնական բժախնդրութիւններ, նախանձ, ինտրիգներ ջլատում են եղած ոյժերը և, բաժան-բաժան անելով մեր դերասանական խումբը, ցրում են նրա բեկորները զանազան քաղաքներում...

Աւելի մխիթարական չէ գրութիւնը մեր գրական, եկեղեցական-վարչական ասպարէզներում... Կարծես հայը հետանկարող է միասին գործ կատարել, մինչդեռ օտարների հետ չփուլելիս նա գիտէ խելացի կազմակերպուել որոշ գործ կատարելու համար: Այդպէս, օրինակ, Թիֆլիսում լինում են ապա-

գայ քաղաքային ընտրութիւնների համար նախապատրաստական ժողովներ, ուր հայը վրայու և ուստի հետ միասին ոչ միայն հանդիստ կերպով ընտրողական ցուցակներ է կազմում, այլ և ապագայ գործունէութեան պրօգրամներ պատրաստում...

Անյեալ տարուայ մեր մի տեսութեան մէջ (№ 4) մենք արդէն ասիթ ենք ունեցել պարզել մեր տեսակէտը քաղաքային ինքնավարութեան գործերի մասին: Անշուշտ ցանկալի է որ ապագայ դուման կաղմուած լինի այնպիսի ընդունակ և շիտակ ձայնաւորներէ, որոնք միակերպ հոգ տանեն Թիֆլիսի բոլոր բնակիչների շահերի մասին, ամենեւին խտրութիւն չը դնելով դրանց ծագման և կրօնի մէջ. ցանկալի է որ քաղաքային ինքնավարութեան միջոցները հաւասարապէս գործադրուեն քաղաքի բոլոր մասերի, առաւելապէս ծայրերի, կարիքների վրայ. ցանկալի է աւելի մեծ չափերով հոգալ լուսաւորութեան և առողջապահական հաստատութիւնների մասին. ցանկալի է քաղաքային տնտեսութեան չլանաղան ճիւղերը մասնաւոր անհատներէ՝ վերցնել և գցել մունիցիպալիտետի ձեռքը, կայլն կայլն: Սակայն, չը պէտք է մոռանալ, որ ամեն պրօգրամ պահանջում է աւելի մեծ չնորճ իրագործելու, քան գրուելու համար: Շատ ցանկութիւններ միայն այն ժամանակ կարող են իրագործուել, երբ քաղաքային ընտրողական իրաւունքը չը սահմանափակուի միայն տնտեսքերի և խոշոր բուրժուազիայի ձեռքում: Ձքաւոր, սեփականադուրկ դասակարգերը, ինչպէս յայտնի է, այժմ ձայն չունեն քաղաքային ինքնավարութեան մէջ. հետեւապէս շատ հարցեր, որոնք մօտ են դրանց սրտին, չեն էլ շօշափուում նոյն իսկ այդ պրօգրամներում. ուրեմն, էլ ինչ սպասել դրանց իրագործման մասին... Այդպէս է, օրինակ, էժան բնակարանների հարցը, որ կարելի էր նոյնպէս աջողութեամբ կազմակերպել, օգտուելով արեւմտեան Եւրոպայի փորձերից, ինչ աջողութեամբ, օրինակ, իրագործուեց քաղաքային մասշտաբական խանութների բացումը...

Քաղաքիս չքաւոր դասակարգերը, սեփական ներկայացուցիչներ չունենալով, իրանց դատի պաշտպանութիւնը յանձնում են աւելի երիտասարդ ինտելիգենտ-բուրժուաներին... Յամենայն դէպս չի կարելի չողջունել ընտրողական նախապատրաստութեան այն նոր ձեւը, որ այժմ է գործադրւում. նախկին «Դիօրցօվեան կուսակցութեան» գաղտնապահ սիստեմով՝ քաղաքի աէր էին դառնում մի քանի խոշոր զբոսմատէրեր իրանց հլու գործակիցներով և ազգականներով: Նոր եղանակով աւելի հնարաւորութիւն ունեն մուտք գործել քաղաքային խորհրդարանի մէջ կապիտալիստներից անկախ ոյժեր, որոնք, գուցէ, աւելի ընդու-

նալ լինեն մտածել ամբողջ քաղաքի բարեկարգութեան, քաղաքացիների մեծագոյն մասի՝ բուն ժողովրդի կարիքների մասին, քան մեր բանկային փոքրիկ նապօլէտները իրանց համախոհներով...

Չը կարծէք թէ հեշտ բան է ներկայ տնտեսական պայմաններում անհատական անկախութիւն պահպանելը, և volens nolens մեր ինտելիգենտը քաւում է փողի իշխաններին, որովհետեւ առանց դրամի և վարկի ոչ միայն գիւղացին, արհեստավորը, այլ և գիւղատնտեսը, ինժեները անկարող է սեփական գործ սկսել: Այդ է պատճառը, որ մեր գիւղատնտեսների և ինժեներների մեծագոյն մասը ծառայութեան են մտնում և չեն սկսում սեփական ձեռնարկութիւններ: Կախումը հասկանալի է...

Մանաւանդ մեր գիւղատնտեսները պէտք ունեն վարկի՝ սեփական գործ սկսելու համար: Այլապէս շատ դժուար է որ դրանք ինչպէս հարկն է օգտուեն, օրինակ, հէնց այն նոր Բարձրագոյն հրամանից, որով հաստատուում են մասնաւոր անձանց արքունական հողերից կտորներ տալու կանոնները—այն նպատակով որ բուսցնուեն այդ բաժինների վրայ խաղողի, պտղատու և այլ ծառերի այգիներ:

Այդ հողաբաժինների տարածութիւնը չը պէտք անցնի 25 գեոսետինից: Հողաբաժինները տրւում են բացառապէս ուսասնապատակներին՝ հինգ տարի ժամանակամիջոցում կապալով օգտուելու պայմանով և յետոյ ի սեփականութիւն գնելու իրաւունքով: Հրատարակած կանոնները, որոնց մանրամասնութիւնների հետ ընթերցողը կարող է ծանօթանալ լրագրներից, բաւական զիւրութիւններ են տալիս հողաբաժիններ վերցնողներին: Չը նայած դրան, ի հարկէ, մեր գիւղացիների մեծագոյն մասը անկարող կը լինի օգտուել այդ կարգադրութիւնից, թէ իրանց տգիտութեան և թէ վարկադուրի լինելու պատճառով:

Աւելի հեշտ կը լինէր այդ անել մեր այն ինտելիգենտ կամ կիսաինտելիգենտ երիտասարդներին, որոնք քիչ միչ փող ունեն իրանց ձեռքում: Եւ դրանց մեծամասնութեան համար անկասկած աւելի լաւ կը լինի դառնալ սեփական մի կտոր հողի անկախ տէր, քան շարունակ ծառայել Բալախանի կամ Բագուի «խօղէյիներին», որոնք առանց տատանուելու ամեն րոպէ պատրաստ կը լինեն փողոց չաքտել դրանց, հէնց որ «կրիզիսի» ուրուականը երեւայ...

Իսկապէս, արժէ որ լուրջ մտածեն մեր երիտասարդները վերս յիշած կանոններից օգտուելու մասին:

Ամեն բան լաւ է համեմատական չափով վերցնել. այդ չափով ապագայում քսան և հինգ դեսեատին սեփական այգի ունենալու հուանկարը, յամենայն դէպս, աւելի գրաւիչ է իր սնկախութեամբ, քան զանազան առեւտրական գրասենեակներում մշտապէս ուրիշից կախուած կեանք մաշելը...

Վատ չէ, առհասարակ, համեմատական չափերով քննել հասարակական երեւոյթները. այդ եղանակով մարդ աւելի հետաւորութեամբ է նկատում միախառնական կողմեր, քան բացարձակ չափերի զիմեւով: Այդ համեմատական չափերով 'նոյն իսկ մեր ինքնաճանաչութեան մէջ առաջագիմութեան 'նշոյլներ կարելի է նկատել... Համեմատելէք, օրինակ, «Մուրճի» այս համարում Ստ. Նազարեանից 'նամակներում դուրս բերուած «անասնա-յած» հայութիւնը այժմեան հայութեան հետ, և կը տեսնէք որ անշարժ չէ մնացել մեր ազգը այս 40 տարիների ընթացքում, թէև, անշուշտ, միայն կրիալի քայլերով է շարժուել նա իր սեղից:

Ղ. Աղայեանի յօրելեանը լաւ ապացոյց է մեր այդ առաջագիմութեան: Հայը չը բաւականացաւ լոկ վերոն խօսքերով, շատ անգամ չափազանցած դրուատումների տարափով, այլ և իմացաւ չօշափելի ձեւով արտայայտել իր երախտագիտութիւնը դէպի ծերունի գործիչը... Եւ եթէ մեր չուրջը նայելու լինենք, կը տեսնենք որ վերջին տասնամեակում կարելի է արդէն յիշել մի քանի դէպքեր, երբ այս կամ այն մեր հաստատութիւնը կենսաթոշակ է սահմանել իր մի երկու բազմամեայ աշխատաւորներին: Ծիշտ է, դեռ ես շատ սակաւաթիւ են այդ ուշադրութեան արժանաւոր գործիչները և մի մեծ բան չէ ինքն ըստ ինքեան այդ կենսաթոշակների չափը (400—600 ռուբլի), բայց երեւոյթը, իր սաղմային գրութեան մէջ անգամ, յամենայն դէպս, նոր է և կարող է աւելի եւ գորգանալ...

Անհրաժեշտ է, ի հարկէ, ամենախիստ մտրակումներով միշտ ցոյց տալ հասարակութեան իր հիւանդոտ, այլանդակ և յետաճանց կողմերը, սակայն, որպէս զի այդ հասարակութիւնը չը կորցնի կատարելագործուելու յոյսը, լաւ է նրան ցոյց տալ երբեմն և նրա կեանքի միախառնական կողմերը, նրա առաջագիմութեան 'նոյն իսկ չնչին առհաւատչեաները, թող այդ լինի մի խրախոյս, որ ընդունակ է, ինքնապատահութիւն ներշնչելով, արագացնել նրա առաջագիմութիւնը...

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Մայիսի 25.

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Правит. Вѣсти.»-ում տպուած է հետեւեալը.—Այս մայիսի 5-ին Վիլնո քաղաքում, երեկոյեան ժամը 12-ին, տեղական նահանգապետ գեներալ-լէյտենանտ Ֆոն-Վալի վրայ յարձակում է գործուած, ակնյայտնի է, քաղաղական միտումով: Գեներալը թեթեւ կերպով վիրաւորուած է բեվօլվերի երկու հարուածով ձեռքից և ոտից: Չարագործը կալանաւորուած է յանցանքի տեղում և և կը յանձնուի գինուորական դատի:

Մամուլի գործերի գլխաւոր վարչութեան պետ, իշխան Ն. Վ. Շախովսկոյի փոխարէն, նշանակուեց Մոսկուայի համալսարանի նախկին պրոֆէսոր և բեկտօր, լուսաւորութեան միջնիստրի նախկին օգնական, սենատօր պաղտնի խորհրդական Ն. Ա. Զվէրեւ:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Կուրան անկախ.—Մարտինիկայի աղէտը.—Ֆրանս-ռուսական զինակցութեան նոր ցոյց.—Ֆրանսիական պարլամենտի նոր կազմը.—Նոր կառավարութիւնը.—Ելզաս-Լոթարինգոմ բացառիկ օրէնքների վերացումը.—Պրուսիայի քաղաքականութիւնը լեհական պատճառներով.—Համեմատութիւն Անգլիայի հետ.—Խաղաղութեան դաշն անգլիացիների և բօէրների մէջ.—Անգլիայի և Ռուսաստանի մրցումը մերձաւոր Արեւելքում.—Պարսից Շահի նոր ճանապարհորդութիւնը և Պարսկաստանի բարենորոգման հարցը:

Անգլիայի կաթողիկոսական հարցը.—Սանասարեան դպրոցը:

Նոր Աշխարհի Մեծ Անտիլեան կղզիների «գոհար» Կուրան, որի բնակիչների հերոսական մաքսուռումը սպանական բռնութեան դէմ մի քանի տարի առաջ աշխարհ էր դարմացնում, ինչպէս յայտնի է, ազատուելի եանկիների միջամտութեամբ և սկզբում կառավարուում էր այդ ազատարարների ձեռքով: Միայնակ-Նահանգների կառավարութիւնը այժմ արդէն իր միասիւն կատարած է համարում. ամերիկական զինուորական նահանգապետ Վուդը յանձնեց կղզու կառավարութիւնը և ու բ ա կ ա ն հ ա ն ր ա պ ե տ ու թ ե ա ն նախագահին և իր զօրքերի հետ հեռացաւ խաղաղած կղզուց...

Եթէ մի ժամանակ տմարդ չարագործութիւններից առաջացած աղէտն էր դարձրել աշխարհի ուշադրութիւնը Անտիլեան կղզիների վրայ, այժմ բնութեան ահեղ մի երեւոյթ է բեւեռել մարդկութեան ուշքը դէպի այդ կղզիների այն խումբը, որ կոչւում է Փոքր Անտիլեան, որոնցից է և ֆրանսիապատկան Մարտինիկան:

Մի դժբախտ առաւօտ (ապրիլի 26) այդ կղզու Սեն-Պիեռ քաղաքը, հին Սոդոմ և Գոմօրի նման, կործանուեց երկնքից թափուող կրակից: Այդ կղզու վրայ գտնուող Ճաղատ լեռը (Montagne Pelée), որ յիսուն տարի մարած էր երեւում իբրեւ հրաբուլի, դուրս ժայթքեց իր միջից հրանիւթ լաւա, կրակի նման շիկացած քարերի մի տարափ և ամպանման մոխիր, որոնք

միանգամայն ջնջեցին երկրի երեսից դարերի ընթացքում մըր-
ջիւնային ջանասիրութեամբ կառուցուած քաղաքը իր բազմա-
թիւ բնակիչներով:

Այդ գաղութի մայրը, Ֆրանսիան, ամեն կողմից ստացաւ
խոր ցաւակցութիւն և դրամական նուիրատուութիւններ աղէ-
տից մեասուածների օգտին: Բայց կեանքը սուղի և ուրա-
խութեան անվերջ մի շղթայ է, ուստի Մարտինիկայի աղէտը
չէր կարող նսեմացնել այն ցնծալի ողբերգութիւնը, որով
կենսուրախ ֆրանսիական ազգը հետեւում էր իր ներկայացու-
ցիչ Լուրէին, Կրօնշտատում, Ֆարսիօէ Սէլօյում և Պետերբուր-
գում ցոյց տուած փառաւոր ընդունելութեան մանրամասնու-
թիւններին: Ի լուր աշխարհի երկու բարեկամ ազգերը, յանձին
Նիկոլայ II Միսպետի և Հանրապետութեան նախագահ Լուրէի,
յայտնում էին ֆրանս-ռուսական զինակցութեան օրէցօր աճող
և ամրացող կապերը:

Մինչդեռ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչը փոխադարձ այցե-
լութեան էր գնացել ռուսաց Կայսրին, Պարիզում վերջնակա-
նապէս պարզւում էր պատգամաւորների ընտրութեան վերջ-
նական արտայայտութիւնը: Այդ ընտրութիւնները հաստատե-
ցին, որ արմատական հայեացքները այժմ գերիշխում են Ֆրան-
սիայում: Ընտրուած 589 պատգամաւորներից միայն 41 հոգի են
պատկանում անպայման յետադիմական կուսակցութեան կամ մի-
պետականներին: «Matin» հաշւում է որ պատգամաւորներից
388-ը կառավարութեան կողմնակից հանրապետականներ են: Եւ
թէ դա լաւատեսութիւն չէ այդ երկում է նրանից, որ մայիսի
19-ին պատգամաւորների ժողովի նախագահ ընտրուեց 326
ձայնով արմատական կուսակցութեան պարագլուխներից մէկը
— Լէօն Բուրժուան...

Չընայած որ Ֆրանսիան ընտրութիւններով մեծամասնութիւն
տուաւ Վալդէկ-Րուսսօյի կաբինետին, այդ վերջինը, երեք տա-
րուայ եռանդուն զործունէութիւնից յետոյ, համարեց իր զրաժ
նպատակներին հասած — երկիրը Դրէյֆուսեան և հակահանրա-
պետական կուսակցութիւնների յարուցած յուզումներից և խոռ-
վութիւններից հանգստացած էր — ուստի և, պատճառ բերելով
յոդնածութիւնը, հրաժարուեց շարունակել կառավարութեան
զեկավարութիւնը:

Լուրէն յանձնեց նոր կաբինետի կազմութիւնը դարձնալ
արմատականի, սկսածոր Կոմբին, որ չը նայած իր մօտ 67 տա-
րեկան հասակին բաւական եռանդուն մասնակցութիւն էր ցոյց
տուել Վալդէկ-Րուսսօյի հակակղերական ձեռնարկութիւններին,
Կոմբը, ի միջի այլոց, նախագահում էր Մերակոյաի այն յանձնա-

ժողովին, որին յանձնուած էր միաբանութիւնների օրինագծի քննութիւնը:

Հեռագիրներից յայտնի է, որ նախագահ Կոմբը նոր կարիւնետում լինելու է և ներքին գործերի ու դատաւարութիւնների մինիստր, իսկ կարիւնետի միւս անդամներն են. Վալլէ—արդարագատութեան, Դելկասէ—արտաքին գործերի, Անդրէ—գինուորական, Մարէժուլ—ծովային, Շօմի—լուսաւորութեան, Պելլըտան—հասարակական աշխատանքների, Դումէրգ—գաղութների, Տրույօ—առետրի, Մուժօ—երկրագործութեան և Բուվիէ—ֆինանսների:

Այդպէս ահա երեսուն տարի առաջ պարտուած ու անպատուած միապետական Ֆրանսիան այսօր կարող է պարծենալ որ հանրապետական իդէալները արդէն խոր արմատներ են դնել իր ժողորդի սրտում. հետեւանքը փառաւոր է թէկուզ այդ եղած լինի էլլաս-Լօթարինգիան կորցնելու գնով...

Երբեմն Ֆրանսիայի մի մաս եղած էլլաս-Լօթարինգիան էլ այնքան արդէն հաշտուած է երեսում իր խորթ մօր հետ, որ արժանի է գտնուել նրա չնորքին. Վիլհելմ II-ը այսուհետեւ աւելորդ է համարում պահպանել կայսրութեան այդ գաւառում բացառիկ օրէնքների արապետութիւնը, սուտի վերադնում է գիկտատուրան էլլաս-Լօթարինգիայից և հաստատում է նրա մէջ գերմանական ընդհանուր օրինական կարգ կանոն. այլ ևս ոչ մի էլլաս-Լօթարինգիի չի կարող աքսորուել, ոչ մի լրագիր չի կարող գաղարկեցնուել, ոչ ոք չի կարող պատժուել լոկ ազմի-նիստարացայի բարեհայեցողութեամբ: Քաղաքացիական իրաւունքները վերականգնուած են Գերմանիայի և այդ մասում:

Այդպէս բարեհաճ վարուելով իր կայսրութեան արեւմտեան սահմանի ազդաւնակութեան հետ, Վիլհելմը չը քաշուեց հրապարակապէս, Մարիենբուրգում, իր յասումը և սպանալիքը յայտնել արեւմտեան սահմանի իր հպատակների, այսինքն լեհացիների հասցէին: Պրուսիան, Բիւմարիկից սկսած, ոչ մի միջոց չի խնայիլ գերմանացնելու համար լեհական գաւառները. բայց բաւական չը համարուեց հասարակական դպրոցներից լեհական լեզուն հալածելը և 200 միլիօն գումարի յատկացումը լեհական կալուածները գերմանական դարձնելու նպատակով: Այժմ, երբ լեհը յոյց տուեց զօրեղ ինքնապաշտպանութիւն, սկսեւում է գայլի և գառան պատմութիւնը. ճնշողը գանգաւում է ճնշողից: Պրուսական կառավարութիւնը ծրագրում է նշանակել նոր 250 միլիօն մարկ՝ գերմանական գաղթական հոսանքով ողողելու համար լեհական գաւառները:

Գերմանացման այդ քաղաքականութեան անսրգար կողմը

լաւ ընտրուում են Ե. Րիւտէրի հետեւեալ խօսքերը. «Ով կանգնած է իրաւունքի և օրինականութեան կողմը, նա չը պէտք է այնպէս երեւակայի, որ իբրեւ թէ լեհերը—աւելի պակաս լիա-իրաւունք քաղաքացիներ են, քան գերմանացիները. սահմանադրութիւնը ասում է, թէ քաղաքացիները, առանց կրօնի և լեզուի խտրութեան, հաւասարապէս օգտուում են բոլոր հաս-տատութիւններից, բոլոր իրաւունքներից և ազատութիւնից, մինչդեռ կառավարութիւնը այդ օրինազօնով, ինչպէս և զրա նախորդներով 1886 և 1898 թ.թ., տարբերութիւն է դնում լեհերի և գերմանացիների մէջ: Հարկ վճարողների փողերով, հետեւապէս նաև լեհերի փողով, հիմնուում է մի ֆօնդ՝ ձեռք բերելու հող, որից կարող են օգտուել միայն գերմանացիները: Այդ թէ ըստ էութեան և թէ ըստ ձեւի—սահմանադրութեան հիմնական յօդուածի խախտում է...»

Ի հարկէ, այդ բոլոր արտահարգ կարգադրութիւնները միայն ուժեղացնում են լեհ ազգի ընդդիմադրական ոյժը. չը նայած Պրուսիայի յատկացրած միլիօններին, լեհական մասնաւոր հողային բանկը մեծ աջողութեամբ մրցում էր այդ ֆօնդի հետ ու ինքը գնում լեհական գաւառներում վաճառուող հողերը, և այսօր ոչ միայն չի կրճատուել լեհական հողատիրութիւնը, այլ նոյն իսկ ընդարձակուել է Հեհաստանում...»

Այդ բոլորից յետոյ, ինչպէս կեղծիք և փարիսեցիութիւն չը համարել գերմանական չօվինիստների հարայ հրոցները Անգլիայի քաղաքականութեան դէմ բօէրների նկատմամբ: Կատարեալ իրաւունք ունէր Չեմբերլէնը համեմատական չափեր դնել Անգլիայի և եւրոպական միւս մեծ պետութիւնների գործ դրած միջոցների մէջ... Այդ հաստատուում է նոյն իսկ խաղաղութեան վերջին դաշինքի յօդուածներով. թշնամու քաջութիւնը և անվահերութիւնը դրուատել և վեհանձնութիւն ցոյց տալ դէպի պարտուած ժողովուրդը, զրկելով նրան միայն քաղաքական անկախութիւնից, բայց ոչ քաղաքացիական լիակատար իրաւունքներից—այդ ներկայումս միայն Անգլիան գիտէ անել...

Բօէրների պարագլուխները, մայիսի 15-ին, հաւաքուելով, Կիչնների հաւանութեամբ, Ֆերէյնիզինգում, միասին խորհրդակցեցին Անգլիայի առաջարկած պայմանների մասին և ապա ուղարկեցին իրանց ներկայացուցիչներին Պրետորիա, Կիչնների մօտ: Մայիսի 31-ին (ն. տ.) խաղաղութեան պայմանագիրը կնքուեց երկու ազգերի ներկայացուցիչների ստորագրութիւններով: Անգլիայի կողմից Կիչններն էր և Միլնէրը, Օրանժեան նախկին հանրապետութեան կողմից՝ Շոէն, Դեվետ, Օլիվէ և

Հերցոգ, իսկ Տրանսվաալի կողմից—Շալկ Բուրգեր, Բէյց, Լուի Բօթա և Դեկարէյ:

Ահա $2\frac{1}{2}$ տարուայ սարսափելի մաքառումից յետոյ անգլո-սաքս և հօլլանդական ռասաների կնքած պայմանագրի գրկաւոր կէտերը.

Պատերազմի դաշտում գտնուող բօէրները անյապաղ վայր են դնում զէնքը և յանձնում են իրանց ձեռքում և թէ իրանց հսկողութեան տակ եղած բոլոր թնդանօթերը, ուրիշ զէնքեր և պատերազմական պաշարք, և հրաժարւում են այլ ևս ընդդիմադրել Էդուարդ VII թագաւորի իշխանութեան, որին ընդունում են իրանց օրինաւոր վեհապետ:

Տրանսվաալի և Օրանժեան հանրապետութեան սահմաններից դուրս պատերազմի դաշտում գտնուող բոլոր բօէրները, և բոլոր բօէր գերիները, որոնք այժմ գտնւում են Հարաւային Աֆրիկայի սահմաններից դուրս, յետ են բերուելու, հէնց որ յայտնեն թէ ընդունում են Էդուարդ թագաւորի հպատակութիւնը, և հէնց որ կը ճարուեն և կը սպահովուեն դրանց փոխադրելու և պահելու միջոցները:

Անձնատուր եղածների կամ յօժարակամ վերադարձած բօէրների դէմ չի յարուցուելու ոչ քաղաքական, ոչ քրէական մեղադրանք պատերազմին մասնակցելու համար: Այս յօդուածը չի տարածւում մի քանի վարմունքների վրայ, որոնք հակասում են պատերազմական սովորութիւններին. դրանք քննուելու են զինուորական դատարանով, իսկոյն պատերազմը դադարելուց յետոյ:

Հօլլանդական լեզուն կը դասաւանդուի Տրանսվաալի և Օրանժեան հասարակական գպրոցներում և կը թոյլատրուի դատարաններում:

Զինուորական կառավարչութիւնը ըստ կարելոյն կարճ ժամանակամիջոցում կը փոխուի քաղաքացիականով, և, հէնց որ հանգամանքները ներեն, կը մտնուեն ներկայացուցչական հաստատութիւններ, որոնք տանում են դէպի ինքնավարութիւն:

Պատերազմական ծախքերը վճարելու համար առանձին հարկ չի դնուելու Տրանսվաալի և Օրանժեան գաղութի անչարժ կայքերի վրայ:

Անգլիական կառավարութիւնը կը յտուկացնի անվերադարձ 3 միլիօն ֆունտ ստերլինգ՝ նպաստ տալու համար այն բօէրներին, որոնք իրանց սեփական ոյժերով անկարող են վեճականդնել իրանց անստեղծութիւնը:

Բայի այդ 3 միլիօնից, անգլիական կառավարութիւնը

պատրաստ է նոյն նպատակով տալ անտոկոս ավանս, իբրև փոխառութիւն երկու տարով:

Կապի և Նատալի ապստամբների (աֆրիկանդերների) բոլոր պարագլուխները դատի են մասնուելու և պատժի ենթարկուելու, սակայն ոչ մի դէպքում մահուան պատժի: Իսկ մնացած ապստամբները, որոնք կուռւմ էին Անգլիայի դէմ իբրև հասարակ մարտնչողներ, կը պատժուեն նրանով որ կը զրկուեն ընտրողական իրաւունքից, այսինքն՝ իրաւունք չեն ունենալ իրանց ներկայացուցիչ ընտրել պարլամենտում և ընտրուել նրա մէջ: Նմանապէս դրանք զրկուում են իրաւունքից՝ ստանալ վերին յիշած օժանդակութիւնից և փոխառութիւնից՝ իրանց տնտեսութիւնը վերականգնելու համար:

Հասկանալի է, թէ ինչպիսի անկեղծ յնձութեամբ, սկսած թագաւորից մինչև վերջին բանուոր անգլիացին, ընդունեցին խաղաղութիւն կապելու լուրը: Անգլիան այդպիսով ազատուեց սարսափելի վտանգից, որ ինչպէս մի կօչմար 2¹/₂ տարի կաշկանդել էր նրա ներքին կեանքը և թուլացրել նրա ձայնը միջազգային հարցերում:

Անգլիայի այդ գրութիւնը, ի միջի այլոց, ձեռնտու էր գերմանական ազդեցութեան տարածման թիւրքիայում և ուսասականին՝ Պարսկաստանում: Թուսաստանը, չը բաւականանալով իր գերիշխող գրութիւնից հիւսիսային Պարսկաստանում, փորձեր արեց երևալ և Պարսից Ծոցում, առետրական կապեր սկըսել նաև հարաւային Պարսկաստանում, ուր մինչև այժմ գերիշխում էր Անգլիան: Ինականաբար, Թէհրանի կառավարութիւնը չի կարող, անգլիայիների «խաթեր»՝ թուլայնել իր բարեկամական կապերը իր հիւսիսային մեծ և հզօր հարեւանի հետ. Պարսկաստանը զոհուում է ամբողջապէս ուսասական հմայքի տակ և ներքնապէս այնքան թոյլ է և յետամնայ, որ լոկ կրաւորական դեր կարող է կատարել միջազգային կեանքում:

Թէ նախկին վեհապետ Նասրէդդինի և թէ նրա յաջորդի, այժմեան Շահի, ճանապարհորդութիւնները Եւրոպայում շատ քիչ բան կարող են փոխել պարսկական ներքին կացութեան մէջ: Պարսկաստանը չունի այն մտաւորական տարրը, ինտելիգենցիան, որը կարողանար լուրջ վերանորոգումներ ածողեցնել իր հայրենիքում: Պարսկական միջավայրում հայերը, չը նայած որ թէ այժմեան Շահը և թէ նրա հայրը առանձին համալիրանք և հովանաւորութիւն են յոյց տուել դէպի իրանց այդ հպատակները դեռ շատ հեռու են եւրոպական քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչներ լինելուց: Իսկապէս, մինչև օրս շատ ուշորակի

առաջագիմութիւն են արել և, յամենայն դէպս, այնքան աչքաբայ և զարգացած չեն որ առաջնորդեն կոյրին . .

Այդ պէտք է խոստովանուել:

Շատ ուժեղ աշխարհական իշխանութիւն և լայն եւրոպական հայեացքների ու հզօր կամքի տէր, մի խօսքով, ձ և ձ Մեծն Պետրոս վերանորոգիչ են պէտք Պարսկաստանին, որ նա դուրս գայ թէօկրատիական կապանքներից, զարթնի դարեւոր քնից և սկսի նոր կեանքով ապրել: Ինչքան և լցուած լինի մեր սիրտը բարի զգացումներով դէպի Պարսկաստանի ապագան, այնուամենայնիւ, ի նկատի ունենալով նրա մէջ դեր կատարող տարրերը, մասւորականութեան բացակայութիւնը, զժբախտաբար, լուսատես լինել և հաւատալ նրա ինքնուրոյն վերածնութեան—դժուարանում ենք...

Լ. Ս.

Մայիսի 27.

Կարնոյ Գաւառական ընդհանուր ժողովն Ապրիլ 24-ին երկար և կարեւոր նիստ մ'ունեցաւ: Դադրած ժողովականներուն տեղ նորեր ընտրելու որոշումէն և տարեկան եւմտացոյցին քննութեան յետաձգումէն ետքը, գիւղացի երկու ժողովականներ առաջարկեցին Կարնոյ երեք վանքերու հասոյթներն յատկացնել վանքի մը մէջ զպրոցի հաստատման, ուր գիւղերուն համար վարժապետ և քահանայ պատրաստուին: Որոշուեցաւ Գաւառային վարչութեան Խառն ժողովէն ստանալ ձիշտ տեղեկութիւն մը նոյն վանքերուն հասոյթներուն վրայ: Նստին մեծագոյն մասը, 7 ժամ, զոհուեցաւ Սանասարեան Վարժարանի խնդրոյն: Այս պատճառաւ Քաղաքական ժողովն հրաժարած էր, բայց անընդունելի դատուեցաւ Պ. Կարապետ Եզեանց կարնեցիներն «ապերախտ» կոչած ըլլալով, բողոքելու համար դրութեան մը պատրաստութիւնն յանձնուած էր մասնախմբի մը, որ փոխանակ մէկի, երեք տեսակ գրութիւն բերաւ: Յետ երկար վիճարանութեան ընդունուեցաւ Աստուրեան Յովհ. էֆ.ի պատրաստածը, որ երկարօրէն կ'իթուէ թէ կարնեցիք որչափ բարեկամութեամբ, համակրութեամբ և թոյլաւութեամբ վարուած են Սանասարեան Հաստատութեան հետ, և կ'եզրակացնէ խնդրելով որ վարժարանը Կարինէն չփոխադրուի: Արդէն Սանասարեանի վարձու տրուած չէնքն այնքան վնասուած է երկրաչարժէն որ բազում ծախքի կ'կարօտի անոր նորոգութիւնը, և Կարնոյ Առաջնորդարանի անտուկն այնքան ուրիշ ծախքեր

Մայիս, 1902.

13

ունի որ կ'երեւի թէ հոն աւելի շահաւոր կ'զատուի որ ժամանակ մը ևս Սանասարեանք մեան՝ նորոգելով յիշեալ շէնքը:

Սանասարեան Վարժարանը Խարբերդ պիտի փոխադրուի թէ ոչ, օրուան զլխաւոր խնդիրն այս է տակաւին: Խնամակալութիւնը վերջնական որոշումը պիտի տայ այսօր վաղը, լսելէ ետքը նաև Աբուլեան էֆ-ն, որ եկած է փաստաբանելու Վարժարանին Կարին մնալը: Ինչպէս մեր երէկի լուրերէն երեւեցաւ, Կարնոյ Գաւառական Ժողովն որոշած է խնդրել որ Վարժարանը մնայ Կարին, որովհետև Կարնեցիք կ'օգտուին աւելի ներկայութիւնէն: Անտարակոյս: Բայց ասիկա պատճառ մ'է որ Կարին մնայ, երբ ուրիշ աւելի ընդհանուր պատճառներ կ'պահանջեն որ այլուր փոխադրուի: Եթէ այսօր Կարնոյ քաղաքի ազգայինք կ'օգտուին նիւթապէս, դրամապէս, կամ ուսումնապէս, վաղն ալ Խարբերդի քաղաքին ազգայինք կրնան օգտուիլ նոյն չափ և նոյն ձևերով: Դիտելին այն միայն կրնայ ըլլալ թէ իբրև վերջնական սեղ հաստատութեան Կարին թէ Խարբերդ զգալի առաւելութիւն կ'ընծայէ, և իբրև բազմահայ թեմերու կեդրոն, Կարին թէ Խարբերդ մեծագոյն իրաւունք ունի: Այս կրկին նկատուածով ալ Խարբերդի առաւել յարմարութիւնն անսկիզբի է: Բայց որովհետև մեր մէջ խնդիրները զոն ուրեք սկզբունքի տեսակետով կ'որոշուին, որովհետև մեր մէջ խնդիրներուն զուտ իմացականը միշտ երկրորդական կամ զրկուածական տեղ մը միայն կ'ընէ: Մեք միշտ կ'կասկածինք թէ տեղափոխութեան այս բոլոր պաշտօնական խօսուածքները լոկ ձեռնադրութիւն կամ ժամաւաճառութիւն են, և թէ Սանասարեան Տեսուչներն և իրենց բազմաթիւ Կարնեցի խնամիք, պարագայք և այլք գոհ սրտով կրնան յեղյեղել ընդ միշտ թէ պապա պոլսա եքրի տիր: Արդէն, այս պահուս, Կարնեցիք ստորագրած պիտի ըլլան իրենց մեղայագիրն առ Պ. Կարապետ Եղեանց՝ երբէք իրենց մտքէն անցուցած ըլլալուն համար թէ Սանասարեան Վարժարանն այլուր կրնայ փոխադրուիլ և Ազգին մէկ կայուածն իրեն վերագարծուի: Տեսուչներն ալ, իբրև իրենց բանը գործը զիտցող մարդիկ, հարկաւ կ'նախադասեն մնալ Կարին, փոխանակ տեղափոխութեան մը ծախքերուն և յոգնութիւններուն, այնպիսի տեղափոխութեան մը մանաւանդ որուն ծայրը մեծագոյն աշխատութիւն և յոգնութիւն կայ քան Կարնոյ մէջ: զի Խարբերդի մէջ մրցիլ պէտք է Ամերիկացոց Եփրատ Քոլէճին և Լատին Քոլէճին դէմ, մինչ Կարնոյ մէջ միակ ձեռ մրցումի դօր կ'ձանձնան Սանասարեան Տեսուչները Կարնոյ պատուական ցուրտ ձմրան մէջ չմուշկի հիւսնալի, ոգեորիչ մըր-

ցումն է Վարժարանին հարժադատակ և լոկ տախարակ սառնա-
րանին վրայ...

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Նոր ընտրութիւնն յետաձգուած
կ'մնայ մինչև որ Պատրիարքարանի պատուիրակն որոշուի. որով-
հետեւ, տեղւոյն Գաւառական Խառն Ժողովը խնդրած է Ազգ.
Պատրիարքարանէն Աշոտ Եպս-ին Սամսոն մնալը, եկեղեցին
վերաշինութեան դործին համար: Առաջին օրէն յարմարագոյն
ընտրելին նկատուած էր Պատրիարքական Փոխանորդ Սրբա-
ղանը, բայց իր նեղացուցիչ հիւանդութիւնն որ մերթ
կ'նորոգուի՝ արգելք էր իր Պսլսէն հետանալուն: Կ'երևի թէ Ազգ.
Վարչութիւնը պատուիրակի ուրիշ ընտրութիւն մի պիտի ընէ,
և այն ատեն Ատանայի մէջ օրինական դործողութիւններն որոշ-
ուած ձևով պիտի կրկնուին, և այս անգամ աւելի դիւրին պի-
տի ըլլան, որովհետեւ Կիլիկիոյ Թեմականներուն կողմէ Նոր
պատգամաւորներու ընտրութեան պէտք չէ մնացած, նախորդ
պատգամաւորներն իրենց պաշտօնին մէջ անվտուտի ըլլա-
լով:

«Բիւզանդիոն»

ՆԱԽԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Թէհրան, մայիսի 22.

Նախորդ թղթակցութեամբ *) գրած էի որ Թէհրանը ունի միայն մէկ ազգային ուսումնարան՝ Հայկազեան երկսեռ դպրոցը։ Արդ, Հայկազեան ուսումնարանը երկդասեան է և ոչ հինգ-դասեան, իսկ աղջկանցը՝ միադասեան։ Դրամի և, հետեւաբար, ուսուցչի պակասութիւնը արգելեց անցեալ դպրոցական տարիի սկիզբին՝ երրորդ տղայոց դասարան մը ստեղծել։ Աշակերտներ կային, բայց դրամ չկար։ Ուստի, առաջինները հեռացան վարժարանէն և Alliance Française ի և ուրիշ օտար դպրոցներու աշակերտեցան։

Թէհրանի համար Հայկազեան վարժարանը բաւական չէ. Հասանապատի թաղին մէջ ևս անհրաժեշտ է ազգային դպրոց մը ունենալ, 150-ի չափ հայ աղջիկներն ու աղաքները օտար ուսումնարաններէն ազատելու համար։

Արդ Թէհրանցիները որոշած են այդ վարժարանի չինութիւնը աւարտելով բանալ այս տարի։ Բայց ինչպէս պիտի ընեն. իրենց առաջին ուսումնարանը պահելու դժուարութիւններ ունին, երկրորդին ինչպէս պիտի հասնին։

Այս պատճառով իսկ պէտք է ուշադրութիւն դարձնել Թէհրանին՝ որուն հայ բնակչութիւնը երթալով բազմանալու վրայ է։

Թէհրանը այսօր ունի 360 տուն բնակիչ։ Վերջին տասը տարուան մէջ 50 տուն աւելցած է։

Եթէ գրեւն անմիջական օգնութիւն չըլլայ, Հասանապատի դպրոցին բայումը այս տարի ևս չենք տեսներ։

Ահա այս տրտում հաւանականութեան առջև է, որ Թէհրանի «Խնամակալութիւնները» վճռեցին պաշտօնապէս, լրագրական կոչով՝ գիմնի հայ բարերարներու։

Այդ կոչը ժամանակին կ'երեւնայ։

*) Ցե'ս «Մուրճ» № 1.

Եթէ կրթական գործի ընդհ. կազմակերպութեան սպասեն թէհրանցիները, ապահովաբար, սերունդ մըն ալ պիտի կորցնեն, որովհետեւ արդէն, սերունդ մը մնասուած է գալրոցական գործի անկանոնութեան չնորհիւ: Այս վերջին տասը տարիներու միջոցին դպրոցէ ելլող երիտասարդներու մէջ, հազիւ մէկ երկու հոգի կարող էք գտնել որ երկու տող անսխալ իր մայրենի լեզուն գրել գիտնայ: Այս երեւոյթը ամօթաբեր է ոչ միայն թէհրանցիներուն՝ այլ բոլոր հայութեան համար: Մտքի լայն զարգացումի վրայ չէ խօսքս, այլ պարզ գրել կարգալու. Թէհրանի ուսումնարանէն ինչո՞ւ ընդհ. զարգացում ունեցող երիտասարդներ չեն ելեր. չեմ ասում, ինչո՞ւ վերջապէս չենք կրցեր այնքան կանոնաւոր դպրոց մը ունենալ, որ հայ տղաքը պարզ հայերէն մը կարողանային սորվիլ, գէթ երկու տող անսխալ գրել:

Հօ, փառք Աստուծոյ, Թիւրքիոյ մէջ չենք որ հայ լեզուն հալածեն, մեր գալրոցները քար ու քանդ ընեն...

Ահաւասիկ այս բանն է որ մեզի համար ամօթ է:

ՏԻԳՐԱՆ

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ի Ց

Ա Ն Վ Ն Ա Ս Ծ Խ Ա Խ Ո Տ

Մեր անցեալ յօղուածից ընթերցողները արդէն գիտեն, որ ծխախոտին վնասակար յատկութիւն տուող բանը, նրա մէջ գտնուող նիկոտին թոյնն է: Ուրեմն, եթէ կարելի լինի ծխախոտից անջատել այդ թոյնը, ծխախոտը վնասակար լինելուց դադարելու է:

Այժմ կարող եմ ծխողների աչքը լուսել, նրանց աւետելով, որ յետայսու կարող են ծխել առանց վնասուելու, որքան որ կամենան. որովհետեւ, մի կարգ քիմիական գործողութիւնների շնորհիւ յաջողուած է ծխախոտից անջատել, կամ աւելի ճիշտ ասած, չէզոքացնել նիկոտինը, և այսպէս անվնաս դարձնել ծխախոտը, առանց վնասելու նրա համն ու հոտին:

Նրանք, որոնք պատենութիւն ունեցել են զարմանել ծխախոտի վնասուած հիւանդներին, գիտեն թէ որքան դժուարին է ծխողը իր սիգառից զրկել: Բժիշկները խմանում են այն մասնաւոր տխրութիւնը՝ դիւրագրգռութիւն, անախորժակութիւն, փորի պնդութիւն, որոնք առաջ են գալիս ծխախոտի միանգամից թողնելուց: Ուրեմն, շատ բնական է, որ աշխատէին ծխախոտը անվնաս դարձնելու մի միջոց գտնել: Դժբախտաբար, ծխախոտից նիկոտինը անջատելու բոլոր փորձերը ուրիշ անպատենութիւններ առաջ բերին, ծխախոտը այնքան անհամ անհոտ էր լինում, կամ մի այնպիսի անախորժ համ էր ստանում, որ մինչև ցարդ շատ ծխողներ չունեցաւ. թէև այս կերպ պատրաստուած ծխախոտը բոլորովին անվնաս էր դառնում, բայց երբեք գոհացում չէր տալիս ծխողների արտրժակին, խոտի նման մի բան էր լինում:

Վերջերս փորձեցին կաֆէի տերևներից պատրաստել մի տեսակ ծխախոտ, բայց այդ պատրաստութիւնն էլ չէ կարող

գոհացում տալ ծխողներին քմահաճոյքին, ծխախոտի տեղը բռնել:

Այս անպատեհութիւնները նկատի ունենալով, Հալլի համալսարանին Պրոֆէսէօր Gerold մտածեց փոխանակ ծխախոտից նիկոտինը անջատելու, չէզոքացնել այն և անվնաս դարձնել ծխախոտը:

Իսկապէս, պրոֆէսօր Գէրօլդի պատրաստած ծխախոտը թունաւոր յատկութիւնից բոլորովին զերծ է և աւելի մեծ արժէք ունի, քան թէ նիկոտինից զուրկ կամ կաֆէի տերեւներից պատրաստուած ծխախոտը: Անկասկած է, որ նիկոտինը չէզոքացրած Գէրօլդի ծխախոտը իր սիրողները պիտի ունենայ: Մեր կողմից աւելորդ կը լինէր ծխողներին խորհուրդ տալ Գէրօլդի ծխախոտից ծխելու. միայն կը բաւականանք Համբուրգում գումարուած դերմանացի բժիշկների կօնգրէսում՝ Բերլինից դօկտ. Ֆիւրստի (Fürst) արած խիստ շահագրգիռ հաղորդակցութիւնը ներկայացնել ընթերցողներին, համոզուած լինելով, որ այդ հաղորդակցութիւնը կարգալույց յետոյ, բոլոր ծխողները կը փնտռեն նիկոտինը չէզոքացրած Գէրօլդի ծխախոտը և հասարակ ծխախոտ ծխելուց կը հրաժարուեն:

Ծխախոտի տերեւները գլտորաթթուի (acide taunique) ջրով լուանում են, որը բոյսերի պարունակած ալկալիկ աղերը (alcaloïde) մեկուսացնելու յատկութիւնն ունի, այնպէս, որ ցիկոտինը և բոյսի մէջ գտնուած ցնդող նիւթերը (essencis), ինչպէս ցիկոտինը (nicotianine) և այլն, չէզոքացուած և անվնաս են դառնում: Նկատելի է, որ ծխախոտի կրած այս փոփոխութիւնը, նրա ծխախոտի համը չի կորցնում: Ծխողներին հաճելի հոտը աւելացնելու համար, որը գլտորից վնասուած է, իսկոյն ծխախոտը թաթախում են հասարակ զուբրակի (Origanum vulgare) բոյսով պատրաստուած խաշոյի (décoction) մէջ:

Ճերկայումս, Գերմանիայում, Ամերիկայում և Ռուսաստանում *) այս սիգարներից վաճառում են, որոնք, ինչպէս երևում է, շատ են գնահատուած ծխողների կողմից և բժիշկների կողմից մասնաւորապէս յանձնարարուած են:

Այս խնդրում, ինչ որ մեզ աւելի պէտք է շահագրգռէ, այն է՝ թէ Գէրօլդի մէթոդով պատրաստուելուց յետոյ ծխախոտը իսկապէս դադարում է թունաւոր լինելուց: Այս մասին կարծում ենք, չահեկան կը լինի նշանակել Ֆիւրստ և Կօլլ բժիշկների կողմից մարդկանց և անասունների վրայ կատարուած փորձերը: 22-ից 24 տարեկան, առողջ կազմուածքով և

*) Հետաքրքիր էր իմանալ զործարանների անունները՝ ձեռք բերելու համար անվնաս ծխախոտը: Ե. Թ.

ոչ արկղամուկ չափաւոր ծխողները հետեւեալ փորձերի են ենթարկուած: Նախապէս, Բաշի մասնաւոր գործիքով (sphygmo-manomètre de Basch) չափում էին բազկերակի (artère radiale) ճնշումը, և Մարէյի գործիքով (spsygmographe) արձանագրում երակազարկը (pouls): Յետոյ, նրանց տալիս էին ծխելու սիգարաներ, որոնք որ և է փոփոխութիւն չէին կրած, հետեւաբար իրանց մէջ պարունակում էին ազդեցիկ նիկոտինը: Նորից էին չափում երակային ճնշումը և վերստին արձանագրում երակազարկի հեաքերը: 24 ժամից յետոյ, որի միջոցում փորձի ենթարկուածները ծխելուց բոլորովին դադարում էին, նրանց տալիս էին ծխելու չէզոքացրած նիկոտինով սիգարաներ (Գէրօլզի սիգարաներ) և իսկոյն արձանագրում երակային ճնշումը և երակազարկի դիժը: Այս կարգի 50 փորձեր հետեւեալ արդիւնքները յոյց են տուած:—Ձի պատրաստուած (ազդեցիկ նիկոտինով, սովորական) սիգարաներից յետոյ երակային ճնշումն պակասում էր և երակազարկի տկարացումը հաստատում են:—Պատրաստուած (նիկոտինը չէզոքացրած, Գէրօլզի) սիգարաներից յետոյ երակային ճնշումը և երակազարկը որ և է փոփոխութիւն չեն ընծայում: Այս մասին, № 1 (ծխելուց առաջ) և № 2 (Գէրօլզի սիգարաներ ծխելուց յետոյ) արձանագրութիւնների բաղադրութիւնը, որոնք բացարձակապէս նոյնաման են, չափ համոզող և հրահանգող է:

«Այս փորձերի եզրակացութիւնը բոլորովին նպաստաւոր է Գէրօլզի սիգարաներին:

«Փորձերի ենթարկուող անասունները նախապէս գորտեր եղած են, որոնց մորթի ներքեւ ներմուծում էին ծխախոտի տերեւներից պատրաստուած և թղթից անցկացրած թրջոցի (maceration) հեղուկը, յետոյ չէզոքացրած ծխախոտի տերեւներով պատրաստուած հեղուկը: 36—37 զրամ կշռող ուժեղ մի գորտի մորթի ներքեւ առաջին հեղուկից 5 հարիւրորդադրամ ներմուծելուց մի քանի վայրկեան յետոյ, նկատուում էր մի անտրամադրութիւն և ծուլութիւն, և 20 րոպէ, յետոյ մի կատարեալ անզգայութիւն: Մէջքի վրայ շուռ արուած գորտը որ և է շարժում չէր կատարում և իր բնական դիրքը վերստանալու որ և է կամէութիւն յոյց չէր տալիս: Անդամներին ինչ դիրք որ տալիս էին, նոյն դիրքում մնում էին սառչած: Նման: Հազիւ մի ժամ յետոյ գորտը դանդաղօրէն իր բնական կենդանութիւնը վերստանում էր: Երկրորդ հեղուկից նոյն չափով և նոյնանման պարագաներում մի գորտի ներմուծելով, հազիւ 10 րոպէ տևող փոքր թուլութիւնից բացի ոչինչ չէր նկատուում, ոչ անտրամադրութիւն, ոչ անզգայութիւն: Կէս ժամից յետոյ ա-

նասունը վերստանում էր իր կենդանութիւնը: Սխալ մեկնութիւնների տեղի չը տալու համար, բոլոր գորտերը երկու օր թռչնում էին համագտանալ, և իսկոյն փորձերը կրկնում էին հա՛լառակ կերպով, այսինքն, առաջին փորձում ազդեցիկ նիկոտին պարունակող հեղուկից ընդունող գորտերը, այս անգամ նիկոտինը չէզոքացրած հեղուկից էին ընդունում, և սրա հակառակը: Այս երկրորդ կարգի փորձերի արդիւնքները առաջին փորձերի արդիւնքների հետ համամասն էին:

Նոյնպէս ճաղարները ենթարկելին չնչելու թէ ազդեցիկ նիկոտին պարունակող և թէ նիկոտինը չէզոքացրած ծխախոտի ծուխը, և հաստատեցին, որ այս անասունը ազդեցիկ նիկոտինի ծուխը տանել չէր կարողանում: Սրտի չարժումները անկանոն և ընդհատ էին լինում, երակային ճնշումը պակասում էր և չնչառութիւնը դանդաղում: Ծագարը իր բնական վիճակը վերադառնալու համար 10 րոպէ էր հարկաւոր: Իսկ նիկոտինը չէզոքացրած ծխախոտի ծուխին ենթարկուող ճաղարը հազիւ թէ անհանգստութիւն էր գգում: Սրտի բարախումների կողմից ոչ մի փոփոխութիւն: Միայն երակազարի և չնչառութեան մի թեթիւ թուլութիւն էր նշմարւում, բայց 3 րոպէում ամեն ինչ կարգի էր մտնում:

«Այս փորձերի արդիւնքները իսկապէս շատ շահագրգիռ են: Սակայն և այնպէս, այս սիգարետների գործնական օգուտը գնահատելու համար, հարկաւոր է կլինիքական փորձեր կատարել, այսինքն, այս սիգարետներից ծխել տալ այն մարդկանց, որոնք չափազանց ծխելուց նիկոտինով թունաւորուած են և հասարակ ծխախոտը երբեք չեն կարողանում ծխել»:

Ծխախոտի ահագին սպառումը և նրա չափազանց գործածութիւնից առաջացրած խանգարումների յաճախագէտ լինելը նկատի ունենալով, նիկոտինը չէզոքացրած ծխախոտի ինդիքը հանրային առողջութեան հետ այնքան սերտ կապ ունի, որ արժէ իսկապէս հիմնովին ուսումնասիրելու նեղութիւնը կրել:

Դոկտ. Բարդէ մեր թարգմանած այս յօդուածի մասին պատշաճօրէն մի քանի նկատողութիւններ է արած, որից քաղում ենք հետեւեալը.

«Պ. զոկտ. Հիրշբերգ իրաւունք ունի պրօֆէսէօր Գէրօլդի չէզոքացրած ծխախոտի վրայ ուշադրորթիւն հրաւիրելու, որովհետեւ, ինչպէս ինքն է ասում, խնդիրը ուսումնասիրելու համար արժէ այս մասին նեղութիւն կրել: Պ. Ֆիւրստի կողմից վերջերս կատարուած ֆիզիօլօգիքական առաջին կարեւոր փորձերի արդիւնքը աչքի առաջ ունենալով, կարելի է նկատել, որ

խակապէս ծխախոտին տրուած այս պատրաստութիւնը մեծ ներգործութիւն է ունենում, որովհետեւ, ենթակայների արեան շրջառութիւնը կանոնաւորում է:

«Անցեալ տարի այս պատրաստութեան վրայ արդէն իմ ուշադրութիւնը հրաւիրուած էր պ. Հիրշբերգի կողմից և արձակուրդների միջոցում, ես ինքս ծխեցի երկու կամ երեք հարիւրի շափ Գէրօլդի մէթոդով պատրաստուած սիգառներից: Սովորական ծխախոտի նման երբէք ինձ չի հիւանդացրեց, չեմ կարող ասել, որ թոյնից զերծ այս սիգառը գործածելուց որ և է առաւելութիւն զգացի, բայց գոնէ կարողացայ հաստատել հետեւեալները, որոնք ունեն իրանց արժէքը:

«1—Այս սիգառները շատ հաճելի կերպով և կատարեալապէս պահած են իրանց ծխախոտի համը, հազիւ թէ կարելի լինի հաստատել մի թեթեւ տարբերութիւն, երբոր նրանք բազդատուին չը պատրաստուած միենոյն տեսակի սիգառների հետ: Այս բանը խակապէս նրանց տալիս է մի ահագին առաւելութիւն նիկոտինը բոլորովին հանուած ծխախոտների վրայ, որոնք, ինձ համար, երբէք չը պիտի համարձակիմ ծխելու:

«2—Յանկանալով այս ծխախոտի նուազացրած, այսինքն չէզոքացրած ներգործութեան մասին մի քանի փորձեր կատարել, մի օր, առաւօտեան ժամը 10-ից մինչեւ երեկոյեան ժամը 6 սկսայ ծխել 15 սիգառ, բաւական մեծ քանակութիւն: Արդ, այս բանը արեցի առանց վնասուելու, մինչեւ հետեւեալ օր, նոյնքան ժամանակամիջորում երբէք չը կարողացայ բէժու իմ սովորական սիգառների 10-ից աւելին ծխել. նոյնպէս պէտք է նշանակեմ, որ շատ մեծ տհաճութիւնով կարողացայ տաաներորդին համեմել: Այս փորձը ինձ վճռական է երևում, եթէ աւելացնեմ, որ միենոյն տեսակից և միենոյն ծխախոտից, Բրէմի միենոյն գործարանից, բայց չը պատրաստուած սիգառներով կատարածս փորձում, ինք սիգառից աւելի չէր կարելի գործածել, փորձի չորրորդ օրում:

«3—Վերջապէս, ահաւասիկ մի փորձ ևս, որ ես փորձել եմ. պատրաստուած Գէրօլդի մի սիգառ տուեցի ծխելու 16 տարեկան մի պատանու, որը մի անգամ Ֆրանսական հասարակ կապօրալի մի սիգառ ծխել փորձելով հիւանդացել էր: Այս երիտասարդը որեւէ անախորժ ազդեցութիւն չի զգացը:

Մեր յիշած բոլոր այս փորձերը շատ համոզիչ կերպով ապացուցանում են, որ վերջապէս գտնուած է ծխախոտը ան-

վնաս դարձնելու մեծ գաղտնիքը, և այլ ևս մարդկութիւնը չը պիտի տառապի ծխախոտի վնասակար հետեանքների պատճառով, միայն յաւուժ կամ, ընթերցողներին չը պիտի կարողանամ Գէրօլդի ծխախոտ պատրաստող գործարանների անունները տալ, որպէս զի կարողանային ձեռք ձգել այդ անվնաս ծխախոտը:

ԴՈԿՏ. Կ. Յ. ՓԱՇԱՅԵԱՆ

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ազգագրական հանդես, վեցերորդ տարի, 1901 թ., VII—VIII զրբ.: Մի քիչ ուշ լոյս տեսնող այս հատորը աչքի է ընկնում իր ճոխ հրատարակութեամբ և բազմաթիւ նորրո պատկերներով: Իբրև սխտեմատիկ կերպով կազմուած ազգագրական նկարագրութիւն ուղադրութիւն է զրաւում մանաւանդ պ. Ե. Լալայեանի «Թորչալուի զաւառ» ուսումնասիրութիւնը: Հետաքրքրական է և պ. Ե. Շահաղիյի «Նոր-Նախիջևան և Նոր-Նախիջևանցիք» գրութեամբ: Ժողովրդական բանահիւտութիւնը հարստանում է «Թըլ-ուատ Դաւիթ» և «Թուստում Ջալա վէպերով: Քերտած են և Սլաշկերտի ժողովրդական մի քանի երգեր ու առածներ: Քաջութիւնն աչքի կան տոլորութիւններ յօդուածում աւելիս է առատ նիւթ, կազմուած Անդրկովկասի մի քանի հայաբնակ զաւառների ժողովրդական վանազան ստորութիւններից և երգերից:

«Արտեմիա», ամսահանդէս ընտանեկան և գրական №№ 1 և 2:

Մառի Պէլլերեանի խմբագրութեամբ հրատարակուող այս նոր ամսագիրը, որ լոյս է տեսնում Գահիրէում, «20-րդ դարամատի նորածին օղջիկն է», որ երևան է գալիս իբրև հոյ կանանց օրգան—«Քաներ-րորդ դարամատի սկզբէն թող հայ կիներն ալ իր բերան թերթն ունենայ, հո՛ն կռուի, հո՛ն վիճէ, հո՛ն երգէ, հո՛ն արտասուէ, և եթէ

շնորհք ունի՝ հո՛ն ցուցադրէ».— այսպէս է գրում առաջին համարի գլխաւոր յօդուածագիրներից մէկը: Ողջունելով մի աշուպի օրգանի հրատարակութիւնը՝ նրա կարևորութիւնը անկողի ենք համարում փաստարանել: Յիրաւի «Արտեմիա», այս Անդրանիկ քոյր թերթին նշանակութիւնը շեշտուելու է ոչ միայն նրանով, որ դա պէտք է դառնայ մի օրգան կանանց խնդրի համար, ալլ և մասնաւորապէս հայուհիների մտաւոր աշխատանքի և գրական գործունէութեան մի ասպարէզ: Պէտք է նկատել, որ մեր գրական անապատում տղամարդ գրողների հետ գուզընթաց առանձնապէս աչքի է ընկնում կին գրողների բացակայութիւնը. և սա նկատելի է մանաւանդ ռուսահայ գրականութեան մէջ, որ բացի մէկից, մինչև այժմ չէ տուել և ոչ մի կին գրող, այն ինչ տանկահայերը այս կողմից սակի նախանձելի են. ապացոյց հէնց այն փաստը, որ կանանց օրգանի հիմնագիրը դարձեալ մի արեւմտեան հայուհի է: Սպասելի է անշուշտ, որ ռուսահայ կանայք նոյնպէս կ'աջակցեն «Արտեմիան» և չեն խնայի իրանց գրական օժանդակութիւնը:

«Արտեմիա» երկու համարներումն էլ առանձնապէս աչքի են ընկնում Մառիի և Սփի տառջնորդող յօդուածները: «Թէ ինչու այս թերթն այս յօդուածում Մառին փորձում է հայ իգական սեռի համար անփական անկախ թերթ մը»

ունենալու անհրաժեշտութիւնը պարզելու Միւս կողմից ուղեգծում է այս նոր օրգանի նպատակը—«Արտեմիս պիտի հանդիսանայ խորհող և լուրջ մայրը, իմաստուն և պարտաճանաչ դատարարակը... պիտի զբաղի գաւառացի կնոջ ներկայ տխուր կեանքով... Արտեմիսի նպատակը պիտի ըլլայ պատրաստել օրիորդներ, ամուսիններ, մայրեր, որպէս զի օր մը հպարտութեամբ կարենայ ըսել—աւիս ձեզ մայրեր, հուէի ազգը», Ըստ երեոյթին այս նպատակուն է պալմանաւորում հետեւալ միտքը—«Մենք չը պիտի քարոզենք սանձարձակ ազատութիւն կնոջ, չէ թէ որովհետեւ կինը իրատեւք չունի զայդ ձեռք բերելու, այլ վասն զի մենք համոզուած ենք թէ՛ ընտանեկան չարկն է մասնատրապէս կնոջ վայել պատշաճ տեղը»։ «Արտեմիսը» ֆէմինիզմի էութիւնը հիմնովին չէ ձեւակերպում և սոսկաւորակ այս մեծ շարժումը շատ միակողմանի կերպով է հասկանում։ Այս կարեւոր խնդրին մենք կը վերադառնանք մի ալլ անգամ։ Աւելորդ չենք համարում ուշադրութիւն դարձնել առաջին համարում Բազմալէսի գրուած մի նամակի վրայ, ուր պատմուած է մի յեղեղութիւն, իր իսկական գոյնով—«մի եղեղութիւն, որ իր զգուշի իրականութեամբ կովկասեան Բարիլոնի ապականուած բարքերից մի բնորոշ գիծ է ներկայացնում

Բազմալէս, մայիս—Հայերէն սամեանին պարբերական հրատարակութիւնն է «Բազմալէսը»։ Այս մայիս ամսին նա մտաւ իր գոյութեան վաթսուամեայ շրջանը։ Խմբագրութիւնը այդ առիթով զրել է նախկին խմբագիրների պատկերները և համառօտ տեղեկութիւններ թէ նրանց և թէ գլխաւոր աշխատակիցների մասին։ Այսօր նախանձելի և րկարակեցութեան գաղտ-

նիքը այն պիտի համարուի, որ Պենետիկի միաբանութիւնը գրական ոլորտի պակասութիւն երբէք չէ զգացել։ միշտ եղել են աշխատողներ, միշտ ամառգիրը նիւթ է ստացել գլխաւորապէս միաբանութեան անդամներից։ «Արտեմիս» կն յաջորդել իրար, անվարձ աշխատողների սերունդներ, որոնք պարտականութիւն են համարել տանել գործը առանց որ և է ակնկալութեան։ Այս գրութեան մէջ միայն տպագրական ծախսերը աւտահովելը արդէն բաւական է եղել ամառգիրն յարատեւութիւն տալու համար։ Ձեռք կարող առել թէ «Բազմալէսը» միշտ միանման կերպարանք է ունեցել իր ևրկարամեայ գոյութեան ընթացքում։ Ո՛չ, նա շատ փոփոխութիւնների է ենթարկուել թէ արտաքինի և թէ բովանդակութեան կողմից և հետաքրքիր ընթերցողը այս վաթսուն տարիների «Բազմալէսերի» վրայ կարող է տեսնել այն հոսանքները, որոնք մտնում էին միաբանութեան մէջ, այն աստիճանական փոփոխութիւնները, որոնք ենթարկում էին տարիների ընթացքում ա. Ղալարի վաճառւած գործող սերունդները՝ Յամենայն զէպս, նաչելով «Բազմալէսի» հասակին զուտ յրազրական տեսակէտից, չէ կարելի չը խոստովանել որ վաթսուն անընդհատ տարիների այդ հրատարակութիւնը պատիւ է բերում միաբանութեան, իբրեւ անխոնջ աշխատասիրութեան, յամառութեան և տոկուն յարատեւութեան մի նշան—«Բազմալէսը» սկսեց հրատարակուել 1843 թուականից։ Սկիզբը դնողը Հ. Գալբիէլ վ. Այվազովսկին էր։ Խմբագրական յօդուածից երեւում է թէ որքան մեծ դեր է կատարել այդ նշանաւոր հոգեւորականը Միսթարեան միաբանութեան մէջ։ Նա զրեց աշխարհաբար, ժողովրդական ընթերցանութեան ծառա-

յող ամսագրի հիմքը և այնուհետև գործը շարունակեցին զլիաուրապէս նրա աշակերտները: Այդ աշակերտներից կ'անուանենք այստեղ հ. Ալիշանին, որ մինչև իր կեանքի վերջը աշխատակցում էր «Բազմավէպին»: Միայն նշանաւոր աշակերտն էր անցեալ տարի վախճանուած Հ. Գարեգին Չալոյանը: «Բազմավէպը» — յավաքակութեամբ կը խօսէր իր զստարակին Հ. Ալիազովսկիի վրայ, կը զարմանար անոր արագահաս լայնատարած գործունէութեան վրայ: Ամսագրի արդիւնաւոր աշխատակիցներից մէկն էր և Հ. Պապիկեան: «Սա Հ. Գարեգինը Ալիազովսկիի ձեռնասուն աշակերտն էր, անկէ սովորած էր անձնուրացութեամբ նուիրագործուել հասարակութեան օգտին, ծառայութեան և յառաջդիմութեան. անկէ ընդունած էր եւրոպական լեզուաց կատարեալ հմտութիւն: Ահա ինչ է տուել Ալիազովսկին Մխիթարեան միաբանութեան: Նույնպէս էր ասել որ Մխիթարեաները այսօր խոստովանում են նրա այդ ծառայութիւնները, թէև, ինչպէս յայտնի է, Ալիազովսկին, միաբանութիւնից հեռանալուց յետոյ, անխնայ մերկացումներով և խիստ քննադատութիւններով շատ վնասեց Մխիթարեաններին:— Յիշատակենք այստեղ և «Բազմավէպին» աչքի ընկնող աշխատակիցներից մէկին, որ Հ. Սուքրեանն է, մի երիտասարդ գիտնական:— Ցաւով իր անցեալի համառօտ հաշիւը, «Բազմավէպը» ասում է իր այսօրուայ բռնած դիրքի մասին. «Առանց մոլեռանդութեան՝ չարգել հին մատենագրութիւնը, տարածել զեղեցկագիրութիւնը, հաղորդել եւրոպական մտաւորական յառաջդիմութիւնը, անդրադառնալ մեր լսու ու վատ բարքերու վրայ և լուղել մեռելութիւնը, հարուածել ազգակործան ոգիները, ճանչնալ և ճանչցնել

աշխատող արժանաւոր գործիչները՝ հաւաքել և մեր նշանաբանը՝: Աստարեալ աղօղութիւն ենք ցանկանում մեր հնազոյն հաշ ամսագրին:— «Բազմավէպին» այս համարում «Հանդէս հանդիսից» բաժնի տեղ տեւում ենք «Հանրապատում» անունով բաժինը, որ խօսում է զրքերի, նորութիւնների, տեղեկութիւնների մասին: Այդտեղ զրուած են Գօգօլի և Լեւիմոնաօփի պատկերները և համառօտ տեղեկութիւններ նրանց մասին: Տպուած է և Վիկտորիա Աղանուրի մի ոտանաւորի հայերէն թարգմանութիւնը: Վիկտորիա Աղանուր հայ տիկին է, բայց գրում է խաչերէն:

Համալսարան, ասորիլ-մալիս
 «Մուրճ» անցեալ համարներից մէկում մի նկատողութիւն էինք արել այս ամսագրում տպուած «Հայ կղերը և դիտութիւնը» յօդուածի մասին: Այժմ «Համալսարանը» մեզ պատասխանում է, և ի՞նչպէս Համաձայն չը լինելով յօդուածի հիմնական մտքին, մենք անուանել էինք նրան «Չորոքորթում խմբագրութեան երեւակայութիւն»: Մենք ունէինք փաստը. — դառնիկ տառերով տպուած կոնդակն էր «Համալսարանը» մեզ անուանում է քրնական դիրքի խմբագրութիւն: Ինչու «Ո՞չ ապաւէն Վեհափառ Հայրապետին նկատմամբ կովկասեան հրապարակագիրներին ումանց զղացումները հանրածանօթ են», ասում է նա: Ի՞նչ զղացումներ են դրանք: «Համալսարանը չը գիտէ, չէ էլ կարող իմանալ»: Չամաչելով իր վերնագրից, նա այնպիսի անգիտութիւն է ցոյց տալիս հանրածանօթ հարցերի և իրողութիւնների մէջ, որ մեզ չը պիտի դարմաջեն նրա վայրենի զստողութիւնները: Մենք ասում ենք կղերը անցեալում էլ նոր մտքերի թշնամի է եղել, «Համալսարանը» պատասխանում է.

«Անցեալ պատմութիւնը օրուան գաղափարներով չէ որ կը դատուի»։ Հրաշալի գիւտ, եթէ Ասորեստանի բռնապետները մէկը իր սեպածն արձանագրութեան մէջ պարծանքով պատմում է թէ ինչպէս ողջ-ողջ մաշկեց մարդկանց, ինչպէս մարդկային գլուխները շարաններ կազմեց, ինչպէս լռնաբարեց ջաղթուածների աղջիկներին և տղաներին բռնաբարեց, մենք չը պիտի տանք, որ այդ թագուորը բարբա-րոս էր, որովհետեւ նրա գործերը մեր աշխարհի գաղափարների տե-սակէտից են բարբարոսութիւն, մինչդեռ սեպածն արձանագրու-թիւնների ժամանակակից ասորես-տանցու համար այդ գործերը առա-քինութիւն էին։ Չարմառախ է, որ Պարիզում հրատարակուող «Համալ-սարանը» չէ կարողանում իր այդ գիւտը հասկացնել եւրոպացի գիտ-նականներին և համոզել նրանց, որ ասորեստանեան արինամարաւ գաղանութիւնը չը դատապարտուի իբրեւ բարբարոսութիւն։ Եւ վերջա-պէս ներկայ դէպքում հարկաւոր էլ չէ, որ մենք զուտ պատռենք այն հարցի վրայ թէ որ գաղափարով պիտի նայենք հայ կղերի գործունէ-ութեան վրայ—ներկայ օրերի, թէ անցեալի։ Խորենացու ողբը, Ղա-զար Փարբեցու թուղթը «օրուան գաղափարներ» չեն և սակայն, «Համալսարանը» պիտի կարմրէ, եթէ նայէ այդ կրակոտ բողոքնե-րին, որոնք ուղղուած են կղերական անշարժութեան, հնամուրութեան և կարճամտութեան դէմ։

Բայց կալ աւելի ապշեցուցիչ փաստ։ Մենք խորհուրդ էինք տը-ւել կարգալ Արտիսանցի, Նաղա-րեանցի, Ոսկանի գրութիւնները, հասկանալու համար, որ հայ կղերը գիտութեան թշնամի է եղել։ «Հա-մալսարանը» տակնորդ է համարել կատարել մեր խորհուրդը. ինչ կա-րիք կալ ներդրելու լռնածն ասուն-

լու։ Դրա փոխարէն նա վերցնում է Գրիգոր Արծրունուն, որովհետեւ նա «մեզի աւելի ժամանակակից է, ուստի իր տեսութիւնները աւելի մօտէն ուսումնասիրելու գիւրութիւ-նը ունեցած ենք»։ Եւ ահա այդ «ղիւրութեան» հետեւնքը. «Գրի-գոր Արծրունին լատալղիմութեան պաշարը ոչ թէ եկեղեցականու-թեան դէմ մղեց, այլ պահպանու-ղականութեան, որուն ներկայա-ցուցիչները աշխարհականներ էին ու են»։ Այս խօսքերը հօ միանգա-մայն անգառնալի կերպով ապա-ցուցանում են, որ «Համալսարանի վարիչները Արծրունուց մի տող անգամ չեն կարդացած»։

Յիշենք այստեղ «Համալսարանի» մի տննման աղելու վարմունքն էլ։ Մենք տեսել ենք, որ կղերը թշնա-մի է եղել նոր մտքին, նոր ուղղու-թեան։ Սրա դէմ «Համալսարանը» բերում է աշխարհի մի գոհար. «Լու-սերականութիւնը նոր ուղղութիւն մըն էր, հայ եկեղեցին պէտք էր, որ զայն գրկաբաց ընդունէր»։ Եւ այս տողերը տպուած են մի ամառ-գրի մէջ, որ «Համալսարան» (Uni-versité) անունն է զրոշմում իր ճակատին, մինչդեռ դա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Չամուրճեան պատուելիի «Երեւակը»։ Միքայէլ Նալբանդեան-ցը իր «Երկու Տող» բրոշյւրի մէջ գրել էր թէ հոգեորականութիւնը տղէտ է, ժամանակի պահանջները չեա մնացած, թէ եկեղեցու վարչու-թեան մէջ օրէնք չը կայ, թէ սըր-բութիւնները վաճառում են, թէ ժողովրդի շահերը ոտնակոխ են լի-նում, թէ ուսումը հալածում է և սիմոնականութիւնը ծաղկում, — և Չամուրճեանը ասում էր թէ Նալ-բանդեանցը և նրա նմանները բո-ղոքականներ են, հերետիկոսներ են, դարվինականներ և վճռեա-կաններ են։ Այսօր նրա արժանա-ւոր ժառանգը այլ եւ Պոլսում չէ հրատարակում, այլ Պարիզում և,

գժբախտաբար, «Երեակ» չէ կոչում, այլ «Համալսարան»։ Միայն մեզանում կարելի է այդպէս անդակել անունների միտքը...

Մրանից անելին հազիւ թէ կարելի լինի ասել «Համալսարանին»։ Անգիտութիւնը, խակամտութիւնը երբէք չէ կարող հասկանալ իրերի իսկական դրութիւնը։ Եթէ հարցնենք այդպիսի «լուսաւորողներին» թէ ինչի՞ցն է, որ «կովկասեան հրապարակագիրներէն ոմանց զգացումները հանրածանօթ են», երեկ կը պատասխանեն թէ պատճառն այն է, որ այդ «ոմանք» ոսկի տառերով կոնդակներ տպելու բախտը չունենալ «Համալսարանի» պէս մի ամսագիր շատ ընկալան է, որ դրանից դուրս մի այլ պատճառ չը գտնէ։ Եւ ի՞նչ հարկաւոր է անելի բարձր մտածումներ ունենալ, քանի որ կարելի է թեթեամտութեամբ, անգիտութեամբ վճռել ամեն մի ծանր հարց, ամեն մի երեւոյթ...

«Русская Мысль», մայիս։ Առաջարկ է հանդուցեալ Ի. Ի. Սիլեզնեցովի (որ գրում էր Եվանովիչ ծածկանունով) մի մեծ յօդուածը՝ «Կովկասի գժբախտութիւն» վերնագրով, որի միայն մի մասն է դեռ տպուած։ «Ծանր տպաւորութիւն են թողնում կովկասեան կեանքի պատկերները—ասում է հանդուցեալ համակրելի գրողը—Գիւղական ազգաբնակչութիւնը անօգնական է բնութեան՝ նրա համար փնասակար ոյժերի գէժ կոռուլու մէջ։ շատ տեղերում նա ընտելին է դառնում մալեարիայից և ուրիշ հիւանդութիւններից, որոնք առաջ են գալիս սնունդի պակասաւորութիւնից. անբերրիութիւնները խրօնիկական են դառնում—վերջին տասն տարիներից հինգը անբերրի են—և սովից առաջացած մահերը հարիւրներով են հաշւում. Դաղստանի լեռնականների մէջ

մշտական քաղցածութիւն է, որից էլ նրանք մեռնում են։ Կարկուտը, մանաւանդ Կախեթում, ամեն տարի ոչնչացնում է խաղողի և հացի բերքի մի նշանաւոր մասը։ Մորեխը, հօտտենտօտեան մլուխը և ուրիշ միջատները ուտում են արտերը։ Երկրաշարժները ժամանակ առ ժամանակ քանդում են ամբողջ գիւղեր։ Բայց բնական ոչ-ժերից աւելի Կովկասի ազգաբնակչութիւնը վնասում է սօցիալական անկարգաւորութիւնից։ Գիւղացիները քիչ հող ունեն, նրանց քանդում են վաշխառուները, որովհետեւ բացակայում է էջան կրեղիտի կադմակերպութիւնը. խիզանները հողազուրկ են դառնում։ Մտաւոր խտւար, զպրօցների, բժշկական օգնութեան և հաղորդակցութեան լուսանապարհների ծայրալեզ պակասութիւն»։

Այնուհետեւ հեղինակը անցնում է դպրոցական գործին, բերելով թուանշաններ և տեղեկութիւնների կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուի պաշտօնական հաշիւներից։ Այդտեղից նա հետաքրքրական լեզրակցութիւններ է հանում, որոնցից զլիսաւորն այն է, որ դպրոցական գործը, ինչպէս վկայում է և ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն, բաւարարութիւն չէ տալիս սղգարնակութեան կրթական մեծ պահանջներին։

«Миръ Божій», մայիս։ Այս անգամ ամսագիրը ողբում է իր խմբադիր Վիկտոր Օստրօգօրսկու մահը։ Սա չալտնի է անելի իրքն մտնկավարժ, բայց քառասուն տարուաջ ընթացքում ցոյց է տուել և մի վերին աստիճանի բեղմնաւոր գրական գործունէութիւն, աշխատակցելով բազմաթիւ պարբերական հրատարակութիւնների։ Անչ ամենից շատ գնահատելին է հանգուցեալի մէջ, այն է, որ նա մէկն

էր վաթսուներեկ թուականներէ առաջատու մարդկանցից և մինչև գերեզմանի ալը հաստատարմ մնաց ալը գեղեցիկ ժամանակներէ իղէալ-ներին, երբէք չը դաւաճանեց նրանց: Նրա կեանքը ամբողջապէս աշխատանք էր. նա ձուլուած էր հասարակական հարցերի հետ, այն հաղուագիտ մարդկանցից մէկն էր, որոնք չեն կարող ապրել առանց հասարակութեան ծառայելու, առանց իրանց իմացածները հասարակութեան տալու: Աշխատանքի ծանրութիւն չը կաշաղակուի մարդկանց համար և նրանց կեանքը ունդարական մի բանաստեղծի խօսքերի մարմնացումն է—«Առաստուրել կարելի է միայն այլուելով»: Տարիներէ ընթացքում աշխատում, տքնում է գործիչը, ուղղորութիւն չը դարձնելով որ սպառում են կենսական հիւթերը, որ ժամանակը իրան է վերցնում. նա աչքում է ճրագի պէս, աչքում է մինչև որ հանգչում է: Վիկտոր Օտորոգոր-սիին մի մաքուր, բիրեղեալ մարդ էր, անսահման հաստ ունէր ղէպի առաջադիմութիւնը, հաւատում էր մարդկանց և կեանքին և պատ-րաստ էր զոհել ամեն ինչ՝ մարդկանց բարիտարութեան համար: Իբրեւ խմբագիր էլ նա շատ ուշա-ղիւր և բարեխիղճ էր, ունէր իր հաստատ համոզմունքները և հովա-նատրում էր սկսնակ դրողներին, առաջ էր քաշում նրանց: «Մեռնե-լով, նա կարող էր կատարեալ իրա-ւունքով ասել թէ իր ոչ մի խօսքը, ոչ մի վարմունքը մէկին չարիք չէ հաւցրել, իսկ այն ամեն բարիքը, ինչ կարող էր կատարել, կատա-րել է»: Հանգիստ ալգպիսի լու մարդու ոսկրներին...

—
„Журналъ для всѣхъ“, մայիսի
Յալանի ռուս գիտնական և գրող
Միլիկովի «Միջնադարեան մի ան-
կէ»: ժամանակակից եւրոպայում

կարդացվում է հետաքրքրութեամբ,
որովհետեւ ժամանակակից միջադ-
դային հարցերից մէկին է վերա-
բերում: Այդ միջնադարեան ան-
կիւնը Ալբանիան է: Հիդինակը ճա-
նապարհորդել է ալգտեղ, հնագի-
տական հետազոտութիւններ անե-
լու համար և այժմ նկարագրում է
ալբանացիների դրութիւնը թիւր-
քաց կառավարութեան տակ: Դրու-
թիւնը անօրինականներից չէ: Դա էլ
մի երկիր է, ուր երկար զարեւի
մեռելութիւնից չետոյ սկսել է
զարթնել ազգային դիտակցութիւ-
նը, ինքնաճանաչութիւնը: Կնտե-
լիգեցիան, որ գեւ փոքրաթիւ է,
աշխատում է ժողովրդին սովորեց-
նել իր մայրենի լեզուն, թէև թիւրք
կառավարութիւնը ամեն արգելք-
ներ գործ է դնում ալգ շարժման
առաջն առնելու համար: Ալբանա-
կան տպագրած գիրքը Թիւրքիա-
յում անպատճառ արդեւում է,
որովհետեւ հրատարակւում է երի-
տասարդ-ալբանական կամիտանե-
րից մէկի ձեռքով Բոխարեստում,
Բրիւսսելում, Աթէնքում կամ Նէա-
պոլում: Աինելով բովանդակու-
թեամբ բոլորովին անմեղ մի բան,
նա բերում է իր հետ ազգային վե-
րածնութեան գաղափարը և հէնց
այս պատճառով էլ նա վտանգատու
է և չեղափոխական, ոչ պակաս
վատ, քան ամենակրակոտ պրօկ-
լամացիան: Մութ գիրքերով հաւաք-
ում է արնատու երիտասարդու-
թիւնը մի որ և է սարքած, չարմա-
րեցրած ղպրոցում սովորելու ալգ
արդեւում, բայց հասկանալի դա-
սագրքերից մէկը—աշխարհագրու-
թիւն կամ քերականութիւն... Եւ
միևնույն ժամանակ հասարակ ալ-
բանացու համար պարզում է, իր
ամբողջ կոպտութեամբ, նրա գոյու-
թեան հիմնական հարցը: Նրան,
այդ հովանի և յեռնցուն, հարկատու
է հովիտը նրա հօտերի համար և
հոգադորձական չարացուից աշխա-

տանքի համար՝ Կտրեցէք նրան հովիտից, և նա կը մնայ աւազակի՝ Ինչպէս և է. տուէք նրան հովիտ, և նրա համար կը բացուի աւելի խաղաղ քաղաքացիական կեցութեան հնարաւորութիւն։ Արդեօք արգելուած ալբանական դասագիրքը կը նուաձէ՞ նրա համար այդ հովիտը։ Ով դիտէ, գուցէ և նուաձէ՞...։

Քիւրքական իրականութեան ամառները վերադառնում է և իր արտաքին տեսութեան մէջ, առիթ բռնելով ռուս-թիւրքական պատերազմի 25 ամեայ տարեդարձը։ «Քիւրքական հարցը XIX դարի սկզբից երկու կերպարանափոխութիւն կրեց։ Առաջին շրջանի բնորոշ յատկութիւն այն է, որ եւրոպական ապստամբութիւնը ձգտում է մի կողմից օգնել Քիւրքիայի քրիստոնեաներին Քիւրքիայի դէմ, միւս կողմից—օգնել Քիւրքիային Ռուսաստանի դէմ. «Ձեր թոյլ տալ որ կորչի Քիւրքիան, Ռուսաստանի այդ բնական թշնամին» նշանաբանը առաջացրեց, Եւրոպայի մէջ ազատամիտ զաղափարների յաղթանակի հետ և Ղրիմի պատերազմը 1854—1856 թ.։

«Յետոյ գործը փոխուեց։ Եւրոպական ապստամիտ կուսակցութիւնները համոզուեցին, որ Բալկանեան թերակղզու ալաօն ժողովուրդները ընդունակ են ինքնուրոշն քաղաքական կեանքի և Քիւրքիայի խորտակումը չի ուժեղացնի Ռուսաստանը։ Բայց զրա փոխարէն մեծ պետութիւնները, որոնք համարեա ամենքը ունեն այժմ Քիւրքիայում խոշոր առեւտրական շահեր, էլի եկան այն եզրակացութեան, որ ցանկալի է պահպանել Բարձր Դուռը։ Քիւրքիան, շինաստանի նման, այժմ ներկայանում լաւ կթան կով, որից ամեն մէկը կարող է օգտուել, բայց որի բաժանումը պիտի անախտութ վէճեր և

թշնամութիւն կառուցանէ մասնակիցների մէջ։ Եւ ահա, իբրեւ հետեւանք այսպիսի հայեացքի, թիւրքական հարցը, Բերլինի կօնգրէսի ժամանակից մեծուեց պետութիւնների դաշնադրերով և համաձայնութիւններով, որոնց նպատակն է պահպանել թիւրքաց պետութիւնը մի առժամանակ նոյն դրութեան մէջ, որի մէջ նա գտնուում է այժմ։

«Այս բոլորը շատ գեղեցիկ կը լինէր, եթէ միայն Քիւրքիան ինքն իր մէջ չը կրէր քայքայման տարրեր, ունենալով մի լետամնաց, խաղաղ ըէֆօրմներ թոյլ չը տուող պետական կազմակերպութիւնը, որ ծանր է մանաւանդ նրա քրիստոնոնեայ հպատակների համար։ Բոլոր տեղեկութիւնները Քիւրքիայից վերջին տասն տարիների ընթացքում, բացի սովորական հաղորդագրութիւններից փողի պակասութեան մասին, հազարաւոր եղանակներով կրկնում են լուրերը քրիստոնեաների կոտորածի մասին Հայաստանում, կոտորածի Կ. Պօլսում, կոտորածի Մակեդոնիայում, երկտասարդ թիւրքերի կալանաւորուեցների մասին, դաւադրութիւնների մասին, եւրոպական կրթութիւն ստացած օֆիցերների ձերբակալութիւնների մասին և այլն և այլն։ Այն ամենը, ինչ դեռ վերջնականապէս չէ ճշնշուած և չէ կորցրել սպրեւու և մտածելու ընդունակութիւնը, յուզում է և մենք հէնց այժմ տեսնում ենք որ Մակեդոնիայում իրերի զրութիւնը սուր կերպարանք է ընդունել։

«Եւրոպական դեմօկրատիան այդ յուզմունքների առիթով ցանկութիւն է չափանում կամ որ պետութիւնները չը խառնուեն կամ որ նրանք ճշնշում գործ դնեն Քիւրքիայի վրայ, որ հարկադրեն նրան տնհրաժեշտ ըէֆօրմներ մտցնելու։ Իսկ պետութիւնները ոչ այսպէս են ուզում անել, ոչ այնպէս։ Նրանք

դատում են այսպէս. Թիւրքիան իր ճակատագրին թողնելը երեւի այն հետեանքը կ'ունենայ որ Բալկանեան մանր պետութիւնները կը չաղթեն նրան, որից յետոյ երեւան կը գան բաղմաթիւ ծանր հարցեր բաժանման մասին: Թիւրքիայից բէֆօրմներ ստանալ նոյնպէս հեշտ չէ,—սրա համար պետութիւնները բաւականաչափ միաբան չեն, և մինչդեռ մի քանիսները կը սկսեն բէֆօրմներ պահանջել, միւսները կամացուկ, լսու վարձատրութիւն ստանալով, կը սկսեն օգնել Թիւրքիային որ այդ պահանջները մերժուեն: Պարզ է, որ աւելի ձեռնտու է պահպանել Թիւրքիան իր ալթմեան դրութեան մէջ, թող չը տալով, որքան այդ հնարաւոր է, որ չուզմունքները չը մեծանան նրա մէջ:

Եւ մենք իսկապէս տեսնում ենք, որ պետութիւնները մակեդոնական ապստամբութեան վերաբերմամբ, ինչպէս մի ժամանակ կրետականի վերաբերմամբ, բացարձակապէս թարեկամական դիրք են բռնել դէպի Թիւրքիան—եւ այսպէս, եւրոպական խաղաղութեան համար անհրաժեշտ է, որ Թիւրքիայի քրիստոնէայ հպատակները համբարութեամբ տանեն հարստահարութիւնները, կեղեքումները, սպանութիւնները: Բայց արդեօք հաստատումն է գոնէ այս ճանապարհով ձեռք բերուող խաղաղութիւնը: Վերեւում մենք ցոյց տուինք, որ ոչ. Թիւրքաց պետութեան երկարակեցութեան վրայ չոյս դնելու բաւականաչափ հիմքեր չը կան:

«Մուրն» ամսագրի 1902 թ. № 1-ում տպուած «Աղջիկ» վերնագրով էշիւղիս յառաջաբանը գրելիս, ես վերցրել եմ ինքնասպանութեան մի ցաւալի դէպք (որի մասին խուլ կերպով յիշատակուած էր մեր քերթերում), իբրեւ նիւթ գեղարուեստական գրուածքիս համար, եւ չէի կարող ենթադրել, որ ընթերցողը կարող կը լինէր գուշակել, թէ ի՛նչ իրական դէպք եմ ես ի նկատի ունեցել:

Սակայն ընթերցողներից ոմանք եւ մասնաւորապէս Մարիամի նախասիւսի ազգականները հասկացել են, թէ ո՛ւմ եմ ես վերցրել իբրեւ նախասիւս իմ հերոսուհու համար:

Այս հանգամանքը ինձ վրայ պարտականութիւն է դնում բացարձակապէս յայտնելու, որ թէ՛ ինքնասպանութեան պատճառները եւ թէ այն բոլորը, ինչ որ գրել եմ Մարիամի ժառանգականութեան եւ թէ նրա ծնողների դէպի նա ունեցած վերաբերմունքի մասին, լոկ իմ երեւակայութեան արդիւնքներն են եւ գրուած են այն պատճառով, որ այդպէս էր պահանջում էշիւղիս ծրագիրը:

Օգտուելով այս առիթից, յայտնում եմ իմ անկեղծ ցաւը, որ հակառակ իմ կամքին, ես, անզգուշաբար, գրուածովս նորոգել եմ Մարիամի նախասիւսի մտերիմների արտում դեռ եւս թարմ խոցը:

ԲԺԿ. Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

Շուռի. Ս. Զ.—Ձի տպուկում
 Քաղու. Վ. Թ.—Կարգացէք վերեւ պատասխանը:
 Սոսի. Պ. Ա.—Նոյնը:
 Մոսկուա. Պ. Ա.—Նոյնը:
 Դերբենդ. Յ. Բ.—Նոյնը:
 Աստուխան. Ա. Տ.—Նոյնը:
 Թփիսի. Տ.—Համարները կանոնաւոր ուղարկում են. չստանալու դէպքում
 տեղեկացէք պատից:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճի» № 3-ում.

Երես տող	սպումս է	պէտք է լինի
1*9 12	քաղաքային	քաղաքացիին

«Մուրճի» № 4-ում.

182 20	հաշտուեցին	հրամարուեցին
--------	------------	--------------

«Մուրճի» ներկայ №-ում.

33 23	մեծ	մեծ փոցի
-------	-----	----------

«ԳՈՒՏՏԵՆՔԵՐԳ» գրավանառանցում վաճառում են
Ա. Պօղոսեանի գումարով հրատարակուած հետեւեալ
գրքերը.

Եօրն ազուաւ.	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Պատկերազարդ} \\ \text{մանկական} \\ \text{հէքիաթներ։} \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Փոխադրեց} \\ \text{Լեոն Մելիք-} \\ \text{Աղամեան։} \end{array} \right.$	40-ական է.
Կարէնն ու Մանենը կամ Քոյր եւ եղբայր.			
Պսիկ ու նոսիկ.			
Անդառդ Հանեսը.			
Ի՞նչ է ասում սենեակը, թարգմ. Զ. Տէր-Գրիգորեան			10 է.
Եասի արկածները, թարգմ. Պ. Պոօլեան			40 »
Պառաւ ծիսը, թարգմ. տիկ. Եղիս. Սարգսեան			3 »
Խղճով դասասան, թարգմ. Ստ. Մալխասեան			5 »
Արդար ծերունի, թարգմ. Ա. Մխիթարեան			15 »
Մախիմկա, » » »			15 »
Իւլիանկա, թարգմ. Պ. Հովուեան			10 »

Գումարով առնողներին զիջումն կը լինի.

Դիմել.—Тифлисъ, Книжный магаз. „Гуттенбергъ“,
Лорисъ-Меликовская, 11. Г. Галустьяну. 4—2

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

կրսեւ դասարանների համար

համառօտ բառգրքով:

Կազմեցին

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ ԵՒ Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԳԻՆՆ Է 70 ԿՈՊԵԿ

Դիմել՝ Թիֆլիս, «Կենտրոնական» և «Գուտտենբերգ»
գրավաճառոցները:

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Հ Ի Ն Ց Ա Ի

(Հրապարակախօսական խոհեր)

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊԷԿ

Ծախուում է Թիֆլիսում, «Դուռտաենբերգ» գրավա-
ճառանոցում:

Լ Է 0

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում

Հասար երկրորդ. — XVIII դար

Ա Ա Ջ Ի Ն Մ Ա Ս

ԳԻՆՆ Է 1 Ք. 50 Կ.

Ծախուում է Թիֆլիսում, «Մշակի» խմբագրատանը եւ «Դուս-
սեմնբերգ» գրականառանոցում:

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա Ր Տ Ե Մ Ի Ս

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԱՄՍԱՀԱՆԴԷՍ

Օրդան XX-րդ դարու հայ կանանց

Պիտի հրատարակուի իր սեփական տպարանին մէջ: Բաղկացած
32 մեծադիր երկսիւնեակ էջերէ:

Տէր և տնօրէն-խմբագիր՝

Օր. Մառի Պէյլերեան

Ե գ ի պ տ ո ս ի հ ա մ ա ր

Տարեկան բաժանորդագինն է. զրչ. ողջ . . . 40

Վեցամսեայ 25

Արտասահմանի համար

Տարեկան Փրանկ 12

Հասցէն՝ Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes
„Artémis“, le Caire, Egypte. 3—3

«Գուսսենբերգ» եւ «Կենսոնական» գրավանառանոցներում ծախսում են «Մուրճ» ամսագրի հետեւեալ հրատարակութիւնները.

	Ռ.	Կ.
1. Լ. Տօլստօյ, «Յարութիւն», վէպ, թարգմ. Տ. Յ.	. 1	50
2. Ալ. Դօդէ, «Ֆրոմօն», վէպ, թարգմ. Տ. Յ.	. 1	—
3. Լէօ, «Հայկական Տալապրութիւն», II հատոր	. 1	50
4. Բժպ. Վ. Սրժրունի, «Ամուսնութիւն»	. —	75
5. Վ. Միրաքեան, «Լալուարի որսը», պօէմա	. —	40
6. Պուշկին, «Յաւերժահարսը», թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի	—	15

«ԱՆԱՀԻՏԻ»

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

«Անահիտ»-ի չորս հրատարակութիւնը անգամ մը:

Բաժանորդագիրն է տարեկան՝ 10 ֆրանկ (Ֆրանսիա), 12 ֆրանկ (օտար երկիրներ), 2 դօլար (Ամերիկա), 5 ռուբլի (Ռուսիա):

Վեցամսեայ՝ 10 ֆր. (Ֆրանսիա), 6 ֆր. (օտար երկիրներ), 1 դօլ. (Ամերիկա), 3 ռբլ. (Ռուսիա):

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՄ ԿԱՆԽԻԿ Է:

Ձեռագիրները ետ չեն դարձուիր:

Կ'ընդունուին ազգեր:

Նամակ, յօդուած եւ բաժանորդագիր՝ ղրկել հետեւեալ հասցէին.

A. TCHOBANIAN

17. RUE LA BRAYERE

PARIS

ՊԱՅՄԱՆՔ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ «ԲԱՆԱՍԷՐԻ»

«ԲԱՆԱՍԷՐԻ»-ի տարեկան գինն է 15 ֆրանկ=6 ռուբլի, ԿԱՆԽԻԿ:

«Բանասէր»-ի Ա եւ Բ տարիներէն 25-ական օրինակ միայն ունինք մեր քովը. այդ անոնք որ կ'ուզեն ստանալ նոյն հատորները՝ պարտին վճարել 40 ֆրանկ իւրաքանչիւր հատորի համար:

Ո՛վ որ «Բանասէր»-ի Ա տարի ք պրակը ղրկէ մեզ՝ վեցամսեայ «Բանասէր» կ'ընդունի. նոյնպէս՝ ո՛վ որ Բ տարի ա պրակը ղրկէ մեզ՝ դարձեալ վեցամսեայ «Բանասէր» կ'ընդունի, իսկ այն որ մեր խնդրած երկու պրակներն ալ կը ղրկէ՝ իրաւունք ունի տարւան մը «Բանասէր» ընդունելու:

Մեր հասցէն է՝

BASMADJIAN

112, Bd. Rochechouart. PARIS.

	ռազարութիւնը.—Ելզաս-Լօթարինդում լացառիկ օ- րէնքների վերացումը.—Պրուխայի քաղաքականութիւ- նը լեհական գաւառներում.—Համեմատութիւն Անգլիայի հետ.—Խաղաղութեան դաշն անգլիացիների և բօէրների մէջ.—Անգլիայի և Ռուսաստանի մրցումը մերձաւոր Արեւելքում.—Պարսից Շահի նոր ճանապարհորդութիւ- նը և Պարսկաստանի բարենորոգման հարցը	191
	Սանասարեան ղալոցը.—Պիլիկիայի կաթողիկոսական հարցը	197
18.	ՆԱՄԱԿ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ, Տիգրանի	200
19.	ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՑ, Անշլաս ծխախոտ, Կ. Փա- շայեանի	202
20.	ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	208
21.	ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ	216
22.	ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	218
23.	ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՕՐԱՄՈՒՏԻՆ», Վէպ Ի. Ս. Տուրգենեվի 81—95	

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ Է 1902 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա.Մ ՍԱ.Գ.Ր.Ի

(Նոր շրջան, II-րդ տարի)

Խմբագրության անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ, Արևմտահայաստանում՝ 12 անգամ.

կէս տարին 6 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

1 ամսուսն 1 "

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է դրուել Թիֆլիսում—խմբագրատանը (Գանձարկալայ փողոց, № 21, տ. Ջանջուղազովի):

Խմբագրության այլ անդամները պետք է դիմել՝ Тифлис. въ редакцію журнала „Мурдж“.

Արևմտահայաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtsch“.

Ծանոթություն. Ով դժուարանում է Ռուսաստանում տարեկան բաժանորդագրությունը (10 ռ.) վճարել միանգամ, կարող է տալ մաս-մաս (սկզբում 5 ռ., մայիսի 1-ին 3 ռ. և յուլիսի 1-ին 2 ռ.):

Հասցեն փոխելու համար պետք է ուղարկել 10 կ. (մարկանսով):

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ գեղեցիկու համար պէժ է վճարել.

Մի երես բանոց լայնարարություն համար . 10 ռ.

1/2 " " " " " 5 "

1/4 " " " " " 2 "

ԱՊՍՏՈՒՆԻ ԿՐՈՒՄ ԶԲԻՆՈՒՄ՝ ոչ ոքի «Մուրճ» չէ ուղարկում:

ԽՐԱԿՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրությունը լատուկ խնդրում է լոգոտադիրներին՝ զրել պարզ, մանաւանդ թուրք, լատուկ անուններն ու օտար բաները, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. Չընդունուած մեծ լոգոտաները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր լոգոտաներն ու բանաստեղծությունները՝ չեն վերադարձնում: Ձեռագիրը լեւո ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:

3. Գրուածքների վարձատրութեան համար որոշում է խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերադարձնում ուղարկուած լոգոտաները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքով:

5. «Մուրճ» համարը չի ստացուելու գէպըտմ պէտք է խմբագրութեան անդեկութիւն տալ մինչև լայնորդ համարի լայն տեսնելու Յիզ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պատուարի դաստենակի հաստատագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չի լանձնուած դանդաղատարին:

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ